

ROCZ NIK L B KÍ

49

MŁODZIEŻ WOBEC ZMIAN
SPOŁECZNYCH W ŚWIECIE
GLOBALNYCH RYZYK

ROCZNIK LUBUSKI

LUBUSKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE
WYDZIAŁ NAUK SPOŁECZNYCH
UNIwersytetu Zielonogórskiego

**ROCZNIK
LUBUSKI
Tom 49, część 2**

**MŁODZIEŻ WOBEC ZMIAN
SPOŁECZNYCH W ŚWIECIE
GLOBALNYCH RYZYK**

Pod redakcją
Marii Zielińskiej,
Krzysztofa Lisowskiego

Zielona Góra 2023

REDAKTOR NACZELNY/REDAKTOR JĘZYKOWY
Ewa Narkiewicz-Niedbałec

SEKRETARZ/REDAKTOR STATYSTYCZNY
Edyta Mianowska

RADA NAUKOWA
Klaus Boehnke, Mirosław Chałubiński, Leszek Gołdyka,
Sinan Tankut Gülhan, Bogdan Idzikowski, Zbigniew Izdebski,
Krystyna Janicka, Tomasz Jaworski, Zbigniew Kurcz, Janusz Mucha,
Margarida Pocinho, Kazimierz M. Słomczyński, Martin Strouhal,
Zdzisław Wołk, Maria Zielińska.

RECENZENCI
Lista recenzentów dostępna na www.roczniklubuski.uz.zgora.pl/receznenci

REDAKCJA WYDAWNICZA
Aleksandra Kurzawa

SKŁAD KOMPUTEROWY
Gracjan Głowacki

KOREKTA ARTYKUŁÓW I ABSTRAKTÓW
W JĘZYKU ANGIELSKIM
Urszula Paradowska

ISSN 0485-3083

Pierwotną wersją czasopisma jest wersja papierowa.
Rocznik Lubuski jest indeksowany w bazach:
CEJSH, ERIH PLUS

Elektroniczna wersja: www.roczniklubuski.uz.zgora.pl

WYDANIE PUBLIKACJI SFINANSOWANE PRZEZ

Uniwersytet Zielonogórski
Instytut Socjologii

© Copyright by Lubuskie Towarzystwo Naukowe
© Copyright by Wydział Nauk Społecznych Uniwersytet Zielonogórski

DRUK
Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego
65-246 Zielona Góra, ul. Podgórna 50, tel./faks (68) 328 78 64

SPIS TREŚCI

MARIA ZIELIŃSKA, KRZYSZTOF LISOWSKI	
Wprowadzenie	7
MARIA SROCZYŃSKA	
Szkice do socjologicznego portretu współczesnej młodzieży (wybrane zagadnienia)	13
PIOTR BINDER	
Od przymusu do wyboru. Młodzi dorośli a praca zdalna w czasie pandemii w podłużnych badaniach jakościowych	33
BEATA TRZOP	
Współczesne rytuały wchodzenia w dorosłość – osiemnaste urodziny i egzamin dojrzałości w percepcji młodych Lubuszan	65
ADRIANNA BRZEZIŃSKA	
Doświadczenie wegetarianizmu w okresie dorastania i wczesnej dorosłości	83
STEFAN DUDRA	
The fellowship of orthodox youth as an element in the activation of the orthodox laity	97
IRYNA MIRCHUK, OKSANA ZELENIA	
The use of psychoactive substances among Ukrainian youth (based on the materials of the international project “Mental health and risky behaviour of adolescents”)	111
ŽELJKO PAVIĆ, GORAN LIVAZOVIĆ	
Media use and social capital among the youth: an analysis of civic engagement during leisure time	125
DOROTA BAZUŃ	
The “Social Education on the Move” project as an example of the use of informal learning methods in higher education	143
BOGDAN-NICOLAE MUCEA	
Challenges facing the former mono-industrial communities: unemployment, lack of investments – a study on Roşia Montană	157
KALINA TACZKOWSKA	
Chińczycy. Giganci biznesu czy bezbronni niewolnicy? Postawy rezydentów bliskich i odmiennych kulturowo państw wobec Chińczyków	173

SZYMON WIELGOSZ

Sposoby ubierania się i zachowania zakupowe jako forma
komunikowania statusu społecznego195

Wprowadzenie

Oddajemy do rąk Czytelników drugą część 49 tomu Rocznika Lubuskiego pt. *Młodzież wobec zmian społecznych w świecie globalnych ryzyk*. Stanowi on kontynuację pierwszej części tomu 48, o czym świadczy zawarta w nim problematyka i taki sam tytuł. Kilka z załączonych w tomie tekstów było wygłoszonych w postaci referatów podczas ogólnopolskiej konferencji *Młodzieży w świecie globalnych ryzyk i kryzysów społecznych. Podziały, zróżnicowania, wykluczenia*, która odbyła się w czerwcu 2022 roku a jej organizatorami były: Sekcja Socjologii Edukacji i Młodzieży PTS, Zielonogórski Oddział PTS oraz Pracownia Badań nad Młodzieżą Instytut Socjologii UZ.

Codzienne życie młodych ludzi w III dekadzie XXI wieku wiąże się z rozwiązywaniem problemów będących konsekwencją zachodzących we współczesnym świecie przeobrażeń kulturowych, technologiczno-cywilizacyjnych, politycznych, ekonomicznych, religijnych itp. Pokolenie obecnych 18-30-latków w formatywnej fazie swojego życia doświadczyło pandemii SARS-CoV-2, usłyszało o zbrodniczej napaści Rosji na Ukrainę, doświadczyło masowej migracji Ukraińców do Polski, wzięło udział w organizowaniu pomocy Ukraińcom szukającym azylu w Polsce. Słyszy o kryzysie na granicy polsko-białoruskiej i tysiącach imigrantów próbujących nielegalnie ją przekroczyć. Istotne w życiu młodych ludzi są także problemy ekonomiczne (duża inflacja), zmiany na rynku pracy w związku z postępującą automatyzacją, rosnące zróżnicowania społeczne oraz zmiany kulturowe, które mogą rodzić różnego rodzaju napięcia społeczne.

Z 15. Edycji raportu *Global Risks Report*, wydawanego przez Światowe Forum Ekonomiczne (WEF) wynika, że najniebezpieczniejsze zagrożenia na najbliższe 10 lat to: 1) niepowodzenie w łagodzeniu oraz dostosowywaniu się do zmian klimatycznych; 2) broń masowego rażenia; 3) poważna utrata różnorodności biologicznej i załamanie się ekosystemów; 4) ekstremalne zjawiska pogodowe (m.in. powodzie, susze); 5) kryzysy dotyczące dostępu do wody (Borejza 2021). Na współczesny świat młodzieży składają się dwie rzeczywistości – realna i wirtualna. Młodzi ludzie dobrze odnajdują się w Internecie. Mówi się o nich w literaturze jako o I-Gen Generation, cyfrowych dzieciach, pokoleniu smartfona, e-pokoleniu itp.

Wymienione wyżej problemy będą kształtowały pokoleniową tożsamość młodych dorosłych. W niniejszym tomie jest mowa o przedstawicielach te-

go właśnie pokolenia, a dokładnie o różnych wymiarach ich funkcjonowania w świecie globalnych ryzyk. Psychologowie, terapeuci i psychiatrzy od lat zwracają uwagę na coraz większą skalę problemów związanych z kondycją psychiczną młodzieży. Te zaś w dużym stopniu stanowią konsekwencje zmian zachodzących w obrębie fazy dorastania. Odnotowywane w badaniach naukowych inne zjawiska odnoszą się przede wszystkim do takich wydarzeń biograficznych, jak późniejsze niż w poprzednich pokoleniach opuszczanie domu rodzinnego, późniejsze wejście na rynek pracy, późniejsze zawieranie związków małżeńskich oraz późniejsze urodzenie pierwszego dziecka przez kobiety. Konsekwencje tych zjawisk są obecnie trudne do przewidzenia, tym bardziej należy je bacznie obserwować i opisywać.

Zróżnicowanie wewnątrzpokoleniowe jest obecnie zdecydowanie większe niż choćby trzy dekady temu. Badania socjologiczne wyraźnie pokazują, że światy społeczne młodych ludzi mieszkających w wielkich aglomeracjach miejskich, pochodzących z zamożnych rodzin o wysokim kapitale społeczno-ekonomicznym znacząco odbiegają od życia młodych ludzi w małych miasteczkach czy na wsiach.

Wielu badaczy tej szczególnej kategorii społecznej, jaką jest młodzież, uważa, że stanowi ona system wczesnego ostrzegania, swoisty papierek lakmusowy zjawisk i wydarzeń, mających dopiero wystąpić. Często również uważa się, że młodzież stanowi swoiste odzwierciedlenie świata dorosłych. Dlatego pełna wiedza naukowa dotycząca poglądów młodych ludzi na temat rodziny, edukacji, równości, sprawiedliwości, ich przekonań religijnych, światopoglądowych, ich zachowań w codziennym życiu, zasobów informacji na temat świata, jest konieczna, by móc wskazać choćby zarysy przyszłego społeczeństwa. Wszystkie te powody przekonują nas o konieczności monitorowania na bieżąco zjawisk zachodzących w życiu młodzieży i w jej bezpośrednim, a także dalszym otoczeniu społecznym.

* * *

Niniejszy tom rozpoczyna szkic do socjologicznego portretu współczesnej młodzieży autorstwa Marii Sroczyńskiej. Autorka koncentruje się przede wszystkim na pokoleniu Z, dla którego tłem wchodzenia w dorosłość jest wielokryzysowość. Prezentowane w tekście tezy są ostrożne, niełatwo jest jednoznacznie wskazać konsekwencje wspomnianych wcześniej kryzysów na stawanie się młodym dorosłym. Na ich tle Autorka zwraca uwagę na elementy tworzące podstawy młodzieżowej egzystencji takie jak zakotwiczenie w świecie realnym i wirtualnym, orientację na teraźniejszość, eksperymentowanie czy problemy z nawiązaniem relacji osobowych. Te i wiele innych

charakterystyk prowadzą do konkluzji, że młodzi są „dorośli, ale niedojrzali”. Piotr Binder swój artykuł poświęca pracy zdalnej młodych dorosłych. Analizie poddane zostały doświadczenia pracujących zdalnie od początku zagrożenia epidemicznego. Autor poszukuje odpowiedzi na pytanie, czy pozytywne oceny przeniesienia pracy do domu formułowane na początku pandemii ulegną utrwaleniu, czy takie rozwiązanie zostanie odrzucone. Refleksje nad współczesnymi rytuałami wchodzenia w dorosłość proponuje Beata Trzop. Koncentruje się na dwóch wybranych rytuałach tj. świętowaniu osiemnastych urodzin i egzaminie maturalnym. Autorka odwołując się do koncepcji Arnolda van Geneppa, Turnera czy wreszcie Pierre Bourdieu poszukuje odpowiedzi na pytanie, czy analizowane rytuały wchodzenia w dorosłość daje się wyjaśnić przy pomocy klasycznych ujęć teoretycznych, czy też należy dla nich poszukiwać innych wyjaśnień. W tekście postawiono jeszcze jedno istotne pytanie o znaczenie tych rytuałów dla samych uczestników. Artykuł Adrianny Brzezińskiej mieści się w nurcie badań nad zmianą zachowań kulinarnych i dotyczy stosowania diety wegetariańskiej. Autorka zadaje pytanie o motywy stosowania takiej diety przez młodzież akademicką. W swoich analizach odwołuje się do wywiadów pogłębionych z osobami, które rozpoczęły stosowanie diety przed osiemnastym rokiem życia i przestrzegają jej do chwili obecnej. Stefan Dudra w swoim artykule charakteryzuje Bractwo Młodzieży Prawosławnej, które powstało w latach 80. ubiegłego stulecia. Jego rozkwit i podejmowanie szeregu inicjatyw społecznych o charakterze religijnym było możliwe dzięki przemianom społeczno-politycznym w Polsce po 1989 roku. Iryna Mirchuk i Oksana Zelena prezentują wyniki badań dotyczących stosowania substancji psychoaktywnych przez młodzież ukraińską. Badanie, które jest częścią większego projektu „Zdrowie psychiczne i ryzykowne zachowania młodzieży” prowadzone było w 2020 roku przez zespół naukowców z Ukrainy i Polski. W analizach dotyczących ukraińskiej młodzieży ze Lwowa, Drohobycza i rejonu drohobyckiego Autorki koncentrowały się na wskazaniu czynników ryzyka, poszukując ich w środowisku rówieśniczym, typie miejscowości czy płci. Željko Pavić i Goran Livazović zajęli się analizą aktywności obywatelskiej młodzieży w czasie wolnym. Podjęli próbę zweryfikowania tezy mówiącej o tym, że „konsumpcja mediów” jest czynnikiem wpływającym na niektóre formy aktywności społecznej. Ich szczegółowe analizy próbują rozstrzygnąć, jak dalece dominujący charakter konsumowanych przez młodzież treści medialnych (rozrywkowy lub informacyjny i edukacyjny) wpływa na zaangażowanie i aktywność społeczną.

Edukacja młodzieży jest jednym z ważniejszych tematów, podejmowanych często przez badaczy społecznych. Dorota Bazuń prezentując założenia i cele projektu „Edukacja społeczna w ruchu”, zwraca uwagę na znaczenie

w edukacji akademickiej metod edukacji pozaformalnej i uczenia się nieformalnego. W tekście zaproponowano możliwość wykorzystania mobilnych metod edukacji, które zwiększają atrakcyjność zajęć, a przede wszystkim dają możliwość studentom łączenia materiału teoretycznego i empirycznego z praktyką.

Tom kończą artykuły mające nieco bardziej ogólny charakter. Uznaliśmy, że mieszczą się w pojemnej formule badań dotyczących różnych kwestii związanych z młodzieżą. Bogdan-Nicolae Mucea w swoim tekście prezentuje opinie mieszkańców rumuńskiej społeczności lokalnej Roșia Montană, która w wyniku zamknięcia inwestycji górniczej doświadcza wielu problemów. Splot niekorzystnych czynników, między innymi obszar monoprzemysłowy i protesty ekologów powodują napięcia i konflikty społeczne. W warstwie empirycznej Autor prezentuje opinie pracowników zamykanego przedsiębiorstwa wydobywczego i pozostałych mieszkańców Roșia Montană. Wśród badanych byli również młodzi ludzie. Kalina Maria Taczkowska analizuje postawy mieszkańców bliskich i odmiennych kulturowo państw wobec migrantów z Chińskiej Republiki Ludowej. Podstawą do analiz postaw wobec Chińskich migrantów, turystów i studentów są źródła zastane, które pokazują różne perspektywy, między innymi polityki państw przyjmujących, podobieństwa lub różnice kulturowe. Autorka obserwuje dużą dynamikę zmian wynikającą ze zwiększającej się skali migracji, a także wielu współczesnych wydarzeń, które stawiają Państwo Środka w ich centrum (COVID-19). Szymon Wielgosz swoje analizy poświęca manifestowaniu przynależności do klasy społecznej poprzez ubiór i zachowania zakupowe. Autor, definiując klasę społeczną, posłużył się indeksem, w którym wskaźnikami uczynił kapitał ekonomiczny, kulturowy i społeczny. Badania pozwoliły na identyfikację różnic, ale także podobieństw wśród reprezentantów różnych klas społecznych.

Oddając do rąk Czytelników niniejszy tom, mamy nadzieję, że wzbogaci, a przynajmniej uzupełni on ich wiedzę na temat funkcjonowania młodych ludzi we współczesnym świecie, ich problemów indywidualnych i społecznych, z jakimi muszą sobie radzić na co dzień w coraz bardziej złożonej rzeczywistości.

*Maria Zielińska
Krzysztof Lisowski*

Literatura | References

BOREJZA T. (2021), Największe zagrożenia dla świata 2021: zniszczenie środowiska, choroby i kryzys finansowy, <https://smoglab.pl/najwieksze-zagrozenia-dla-swiata-2021-zniszczenie-srodowiska-choroby-i-kryzys-finansowy>, [data dostępu: 21.09.2023].

DOI: <https://doi.org/10.34768/r1.2023.v492.01>

Maria Sroczyńska*

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2993-8820>

e-mail: m.sroczynska@uksw.edu.pl

SZKICE DO SOCJOLOGICZNEGO PORTRETU WSPÓŁCZESNEJ MŁODZIEŻY (WYBRANE ZAGADNIENIA)

SKETCHES FOR A SOCIOLOGICAL PORTRAIT OF CONTEMPORARY YOUTH (SELECTED ISSUES)

Keywords: sociological sketch, youth, specificity of Generation Z, axiological context.

This article reflects on the sociological sketch for the 'portrait' of Polish youth, mainly Generation Z, who are coming of age against a background of multiple crises. The sources of information include both literature review and first-hand data collected by the author. The theses formulated are tentative, as they reveal certain 'impotence' when trying to present the social consequences of the crises that accompany becoming an adult. These sketches for a portrait of young people bring out the more expressive elements, as well as the more subtle ones. Circulating between the virtual and real worlds, an orientation towards the present, hedonism, experimentation and individualised communication, as well as problems with establishing personal relationships, seem to form the basis of youthful existence. There are also areas that are more difficult to label, which are linked to young people's hopes and their sensitivity to social and ecological

***Maria Sroczyńska** – doktor habilitowany w dyscyplinie socjologia, profesor uczelni; zainteresowania naukowe: socjologia młodzieży, religii, rytuału, socjologia sacrum, przeobrażenia współczesnych środowisk socjalizacyjnych i sfery intymnej.

issues. Equally important are their fears, feelings of loneliness, anxiety concerning the possibility of realising life plans, building self-image and relationships with other people, especially in the intimate sphere. It seems that young people today are “adult but immature”.

SZKICE DO SOCJOLOGICZNEGO PORTRETU WSPÓŁCZESNEJ MŁODZIEŻY (WYBRANE ZAGADNIENIA)

Słowa kluczowe: szkic socjologiczny, młodzież, specyfika pokolenia Z, kontekst aksjologiczny.

W tekście podjęto rozważania wokół socjologicznego szkicu do „portretu” polskiej młodzieży, przede wszystkim pokolenia Z, dla którego tłem wchodzenia w dorosłość jest wielokryzysowość. Wykorzystano zarówno źródła o charakterze przeglądowym, jak i dane wywołane pochodzące z badań autorskich. Sformułowane tezy są ostrożne, gdyż ukazują pewien rodzaj „nie-mocy” w obliczu próby zaprezentowania społecznych konsekwencji kryzysów, które towarzyszą stawaniu się dorosłym. Szkice do portretu młodzieży wydobywają elementy bardziej wyraziste, jak i bardziej subtelne. Krążenie między światem wirtualnym a realnym, orientacja na teraźniejszość, hedonizm, eksperymentowanie i zindywidualizowana komunikacja, a także problemy z nawiązywaniem relacji osobowych wydają się tworzyć podstawy młodzieżowej egzystencji. Istnieją też trudniejsze do nazwania obszary, które łączą się z nadziejami młodzieży, jej wrażliwością na kwestie społeczne i ekologiczne. Ważne są także jej lęki, poczucie samotności, niepokój dotyczący możliwości realizacji planów życiowych, budowania obrazu samego siebie i relacji z innymi ludźmi, zwłaszcza w sferze intymnej. Wydaje się, że współcześni młodzi są „dorośli, ale niedojrzali”.

Wprowadzenie

Posttransformacyjny, a może już postponowoczesny świat jest źródłem przynależnych mu dobrodziejstw, ale i wielu zagrożeń, których pojawienie się przewidział Ulrich Beck (2004), konstatując zatarcie się różnicy między ryzykiem a jego świadomością. Do tego typu zjawisk należą procesy zachodzące w ramach cyfrowej rewolucji technologicznej, urzeczowiającego społeczeństwa konsumpcyjnego, globalnego ocieplenia klimatycznego, pandemii koronawirusa Covid-19, słabnącej gospodarki i rynków finansowych, a także nieznaney współczesnym Europejczykom wojny, związanej z napaścią Rosji na Ukrainę na początku 2022 roku.

Młodzi Polacy wydają się bardziej zaradni życiowo, społecznie i emocjonalnie od swoich rówieśników z okresu transformacji społecznej (Zielińska 2020). Jednak zarówno ich cele, jak i strategie działania (w pojedynkę) nie sprzyjają organizowaniu się. Nośne wartości i towarzyszące im zachowania młodych, często opierające się na dobrowolności współdziałania, są wolne od decyzji egzystencjalnie znaczących i wymykają się spod odpowiedzialności. Wchodzenie w dorosłość ulega przesunięciu, a jemu samemu towarzyszy samotna moratoryjność (Arnett 2013; Lipska, Zagórska 2011). Dopiero kolejny etap oznacza istotne zmiany tożsamościowe i społeczne, co łączy się z modyfikacją kapitału ludzkiego, przejawianą na płaszczyźnie umiejętności, intuicji i potencjału twórczego (Fairbanks 2003). Trudno przecenić znaczenie środowisk socjalizacyjnych, zwłaszcza rodzin, które udostępniając adolescentom zróżnicowane formy zasobów: finansowych, materialnych, instytucjonalnych, związanych z wiedzą i kapitałem kulturowym nadal tworzą niejednakowe warunki dla strategii budowania dobrobytu (por. Szafraniec 2007). Optymistyczne głosy badaczy dotyczące przyszłości millenialsów (25–40-latków), a zwłaszcza pokolenia Z (osób liczących nie więcej niż 24 lata) nie są zbyt często spotykane. W opinii Sylwii Jaskólskiej konsekwencją rozciągniętej w czasie dorosłości są przemyślane, świadomie podejmowane decyzje 30-latków o charakterze rodzinnym, ekonomicznym i zawodowym. Symbolika „śpiącej Królowej” oznacza, że budzą się oni silniejsi, rzeczywiście dojrzały do podjęcia wyzwań dorosłości (Jaskólska 2016, s. 45–56).

Czy młodzi są świadomi swojej przynależności, a zarazem odrębności pokoleniowej? Pojęcie to można rozpatrywać zarówno z perspektywy zbiorowości, jak i jednostki (Hildebrandt-Wypych 2009, s. 114). Treści leżące u podstaw niniejszego tekstu przywodzą na myśl przede wszystkim szeroką definicję, odwołującą się do wspólnoty pokoleniowej, której członkowie pozostają anonimowi i identyfikują się tylko z niektórymi elementami owego, pokoleniowego przeżycia, „...wybranymi wątkami światopoglądu, niektórymi zachowaniami, określonym językiem, modą, muzyką, etc., bądź ze stereotypami wytworzonymi na użytek szerszej publiczności i przez nią samą” (Fatygga 2005, s. 152).

Większość młodzieży, osób znajdujących się w kategorii wiekowej 15–24 lata i zaliczanych do *pokolenia Z*, akceptuje reguły społeczeństwa konsumpcyjnego, które nie sprzyjają radykalizacji działań w różnych obszarach życia społecznego i na ogół prowadzą do w miarę łagodnej socjalizacji w ramach zastanej struktury. Część wycofuje się do swojego niepewnego, „załęcznionego” świata, niektórzy buntują się, sygnalizując problemy wchodzące w obszar społecznego tabu (modelu rodziny, aborcji, in vitro, poczęcia z gwałtu itp.) czy nowej duchowości powiązanej z ekologią. Z kolei młodzi dorośli

(*millennials*) w wieku 25-34 lata znajdują się na etapie realizacji indywidualnych projektów życiowych, które starsi adolescenti zaledwie „przeczuwają”. W Polsce zaczyna dominować przywoływany już „racjonalny egoizm”, łączący się z aktywnością gospodarczą, samorealizacją i poszukiwaniem balansu pomiędzy intymnością a pracą zawodową. Okres posttransformacyjny (poakcesyjny, w kontekście wejścia do UE) nie zniwelował głębokiego „pęknięcia kulturowego” związanego z nierównościami społecznymi, zróżnicowaniem dochodów i niedostateczną kontrolą nad warunkami pracy. Utrzymuje się trend zauważony przez socjologów w pierwszej dekadzie obecnego wieku. Z jednej strony, powiększyła się kategoria młodych ludzi – lepiej wykształconych, lepiej zarabiających i oceniających własne perspektywy życiowe (głównie mieszkańców dużych miast), z drugiej – nadal licznie reprezentowani są słabiej sytuowani i wykształceni, z mniejszym zapleczem kapitału społecznego i kulturowego, których liberalna modernizacja do pewnego stopnia pozostawiła na uboczu (por. K. Szafraniec 2007; 2019).

Pęknięcia tworzą nowe konflikty polityczne i partyjne, rozbijające dawne więzi „postsolidarnościowe” i „postkomunistyczne” (Jasińska-Kania 2012, s. 336-339), co w połączeniu z obecną sytuacją geopolityczną, demograficzną i ekologiczną generuje trudności w przewidywaniu przyszłych zmian w obszarze wartości społeczeństwa polskiego. Kwestie te są interesujące od strony prognostycznej, choćby w kontekście szansy na częstsze występowanie opinii zgodnych ze światopoglądem liberalnym wśród uczniów i studentów, w układzie takich zmiennych różnicujących klasy i warstwy społeczne, jak: indeks demokracji, gospodarka rynkowa i zainteresowania polityką. W wypadku młodzieży ujawnianie się światopoglądu konserwatywnego można odnieść jedynie do podziału na lewicę i prawicę (Ruszkowski i in. 2020, s. 185-193).

Niezależnie od kontekstu dziejowego, młodzi pełnią funkcję swoistego „sejsmografu”, a ich postawy i zachowania pozwalają na stawianie pytań i formułowanie wniosków, dotyczących kondycji społeczeństwa, w którym wzrastają.

Konteksty metodologiczne

Problemy badawcze zarysowane w tym tekście, z jednej strony mają charakter ogólny – dotyczą młodzieży jako takiej, z drugiej zaś – koncentrują się na wybranych zagadnieniach, które znalazły wyraz w badaniach autorskich. Po pierwsze, interesująca jest identyfikacja podstawowych treści aksjologicznych pokolenia Z, powiązanych ze stylem życia. Istotne jest też pytanie, w jakim stopniu młodym udaje się rozwiązywać dylematy dotyczące podstawowego sposobu bycia w społeczeństwie, jakim jest pogodzenie kondycji „ja” i „my”. W korespondencji z tymi treściami pozostaje kwestia,

czy w nieodległej przyszłości (za sprawą obecnej młodzieży) nastąpi przemiana wartości, postaw i stylów życia, która z jednej strony zagwarantuje bardziej równomierne przyspieszenie modernizacyjne, a z drugiej zaś – podtrzymanie ciągłości pokoleniowej, tradycji i zbiorowej pamięci?

Przegląd istniejących, dość licznych studiów ilościowych i jakościowych, związanych z młodzieżą (w tym badań autorskich) pozwala na odtworzenie płynnych (zatem nie zawsze bezpośrednio identyfikowanych) cech aksjologicznych przedstawicieli pokolenia Z, związanych z późną fazą adolescencji (uczniowie starszych klas szkół średnich, studenci). W życiu codziennym przeważa orientacja na szczęście, samorealizację, rodzinę, pasję i zamiłowania oraz przyjemności. Wydaje się, że tylko część młodych ludzi pomyślnie „egzystuje” w ramach pogodzenia indywidualizmu z celami społecznymi. Choć przyspieszenie modernizacyjne jest dostrzegalne, to wątpliwości budzi gotowość *zetek* do zagospodarowania rynku pracy, skoro ich układ wartości odwołuje się głównie do sfery prywatnej, zindywidualizowanej (*Pokolenie Z...* 2023)? Można także przypuszczać, że ucierpi transmisja pokoleniowa, w tym przekaz tradycji.

Na płaszczyźnie metodologicznej potrzebny jest namysł nad relacjami łączącymi strategię badań ilościowych i jakościowych oraz ich wykorzystaniem w ramach optyki triangulacyjnej. W artykule posłużono się metodą wtórnej analizy danych ilościowych i jakościowych, dobranych w sposób zasadny dla przedmiotu badania (Borowska-Beszta i in. 2017, s. 5-24; Babbie 2004, s. 342-359). Wybrane wątki związane z zewnętrznymi zabiegami „portretowania” i wewnętrznymi – „autoportretowania” młodzieży zaprezentowano w kontekście syntetycznym, zarówno na gruncie przywoływanych koncepcji, jak i studiów empirycznych realizowanych na płaszczyźnie ogólnopolskiej i regionalnej. Na użytek artykułu odwołano się m.in. do badań własnych o charakterze sondażowym, przeprowadzonych w 2020 roku wśród uczniów ostatnich klas szkół średnich na terenie Kielc oraz miasta stołecznego – Warszawy. Stanowią one fragment wieloletniego zainteresowania autorki tekstu młodzieżą u progu dorosłości, zwłaszcza jej orientacjami aksjologicznymi i rytualnymi ulegającymi przemianom na tle pokoleniowym¹.

Audytoryjne badania ankietowe z 2020 roku objęły 567 maturzystów

¹W 2009 roku przeprowadzono badania ankietowe wśród 1111 maturzystów z regionu świętokrzyskiego (a w kontekście pomocniczym także wśród rodziców i nauczycieli). Zebrano i opracowano interesujące dane związane z wykorzystaniem Skali Wartości Schelerowskich (SWS) i wywiadów pogłębionych (*Młodzież w świecie rytuałów...* 2013). Z kolei analiza materiałów biograficznych nadesłanych na konkurs *Moje życie – moje sacrum* miała charakter retrospekcyjny i łączyła się z rekonstrukcją autoportretu – uczniów i studentów z końca pierwszej dekady obecnego wieku – przedstawicieli obecnego pokolenia Y (*Sacrum a młodzież* 2021a).

z Kielc (próba reprezentatywna dla typu szkół) oraz 367 uczniów warszawskich szkół średnich (próba okazjonalna), co uruchomiło kontekst porównawczy w obszarze podobieństw i różnic w sferze aksjologicznej i rytualnej. Dodatkowe tematy, które wzbudziły zainteresowanie jednej trzeciej młodzieży, wybrzmiały w odpowiedziach na pytanie otwarte zamieszczone w końcowej części kwestionariusza. Dotyczyły one: obecności młodych ludzi w świecie powiększającej się liczby „ryzyk” i możliwości, znaczenia rówieśników (*peer groups*) oraz rodziny jako miejsca ambiwalentnego (w kontekście „chłodnej” tolerancji kontra dobrej komunikacji), oceny szkoły w kategoriach przestrzeni edukacji formalnej i nieformalnej oraz odwrotu od wartości religijnych. W powyższym kontekście, w maju 2022 roku przeprowadzono wywiady fokusowe wśród maturzystów 2021 (ówczesnych studentów pierwszych lat na UKSW) w dwóch grupach 8-9 osobowych, mieszanych pod kątem płci. Jedna z nich reprezentowała Warszawę jako miejsce nauki i zamieszkania w szkole średniej, druga – mniejsze miejscowości, głównie ośrodki miejskie (m.in. Radom, Kielce, Cieszyń, Tarnobrzeg, Zamość, Skierniewice, Ostrów Mazowiecką).

Aksjologiczne światy młodych...

Odpowiedź na pytanie, czy ewentualne pozytywy związane z podkreślaniem postaw kreatywności, samodzielności, innowacyjności młodych są w stanie zrekompensować negatywne aspekty, (rozczarowanie, bierność, skupienie na sobie, lęk, frustrację) jest nadal utrudniona, a sytuacja, w której są oni socjalizowani do świata konsumpcji niepokoi wszystkich tych, którzy dostrzegają znaczenie „uniwersaliów aksjologicznych” w procesie wychowania. W rezultacie dyskusji nad sytuacją młodego pokolenia w nowym kontekście politycznym i cywilizacyjnym pojawiło się szereg interesujących inicjatyw badawczych. Z jednej strony zastanawiano się m.in. nad problemami jakie niesie polska lokalność, z drugiej zaś – nad koniecznością działań edukacyjnych, jakie należałoby podjąć (Szafraniec 2019). Istotną kwestią wydaje się także problem tożsamości młodego pokolenia, szukającego dla siebie nowego kodu moralnego (coraz częściej poza religią) i w pewien sposób odnajdującego go w wartościach emancypacyjnych (co przekłada się m.in. na większą akceptację kohabitacji, związków homoseksualnych, relacji typu *friends with benefits* czy aborcji), a także w postulatach ekologicznych.

Zróżnicowanie środowiskowe młodzieży i młodych dorosłych bywa identyfikowane z charakterystycznym dla „neoplemion” stylem życia, korespondującym w pewnych wymiarach z kontekstem aksjologicznym. Autorzy raportu „Świat Młodych” z 2016 roku (zrealizowanego przez agencję IQS głównie dla celów biznesowych) powiązali te obszary kultury millenialsów (bez-

dziennych młodych w wieku 16-29 lat) z pięcioma pomniejszych kategoriami (Brzozowska-Brywczyńska 2019, s. 203-209). Najliczniejszą grupę stanowią *ziomki* (30%), skoncentrowani na wspólnocie lokalnej, mediach społecznościowych, świętym spokoju oraz konsumpcji dóbr i usług, a w dalszej kolejności *domisie* (23%) – ceniący rodzinę, tradycjonalistyczni i konserwatywni, głosujący z poczucia obywatelskiego obowiązku oraz *lajfhakerzy* (19%), wśród których dominują mężczyźni, single, o neoliberalnym zmysle gospodarczym, „lubiący czuć się klientami pierwszej kategorii” (Tamże, s. 204). Ostatnie miejsca w rankingu liczebności należą *doregretów* („wkurzonych i bezradnych” – 16%), głównie biedniejszej, pracującej młodzieży oraz *hipsterów* (12%) z dużych polskich miast, stawiających na własny rozwój, hobby i podróże. Zdaniem autorów raportu, wszystkie te „plemiona” łączy pewien rodzaj przeświadczenia o niesprawiedliwości (87%), niezajmowaniu przez młodych należnej im dziejowej pozycji oraz o powszechności zjawiska kłamstwa w życiu publicznym.

Konstatacje płynące z cytowanego raportu (choć niewątpliwie uproszczone i podporządkowane celom marketingowym) nie niosą optymistycznego przekazu na temat kondycji współczesnej młodzieży. Proces indywidualizacji połączony z wiarą w możliwości, jakie dostarcza istniejący porządek społeczno-ekonomiczny i konsumpcjonizm generują przekonanie, że „życie powinno polegać na przyjemnościach i na tym, by mieć, nic innego się nie liczy” (Szafraniec 2015, s. 18). Socjologowie dostrzegają hybrydalne aspekty młodzieżowych tożsamości, np. tęsknotę za dobrymi relacjami i podejmowaniem aktywności na rzecz innych ludzi, a zarazem przywiązywanie dużego znaczenia do wartości pieniądza, jako środka umożliwiającego hedonistyczne przeżycia. Organizowaniu się może sprzyjać rzeczywistość wykreowana kulturowo, umożliwiająca doświadczenie psychicznego przenoszenia się w „inne światy” i ćwiczenie niecodziennych ról (np. w ruchu rycerskim, w nurcie *fantasy* czy w LARP-ie), także w sposób alternatywny (w internetowym *Second Life*, w prezentacji siebie w mediach społecznościowych, np. na Tik Toku czy Instagramie)².

Tendencje te potwierdzają i wydatnie wzbogacają wyniki ogólnopolskich badań diachronicznych, z lat 1988, 1998, 2005, 2017, przeprowadzonych wśród młodzieży szkół średnich oraz studentów³. Choć główna pro-

²Młodszyi adoleseenci znajdują odniesienie m.in. do stylu zaproponowanego przez depre-syjne *emo*, do wymagającej fizycznej sprawności subkultury *skaterów*, do zorientowanego okultystycznie *gotu* czy ponowoczesnej odmiany *rapu*, wchodzącej w mariaż z konsumpcją (por. Paleczny 2012).

³Badania ankietowe w latach 1988, 1998, 2005 zostały zrealizowane przez Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, a w roku 2017 przez zespół PPiW, działający przy Katedrze Socjologii Religii w Instytucie Socjologii UKSW w Warszawie.

blematyka badań środowiska uczniowskiego koncentrowała się na kondycji religijnej i moralnej adolescentów, to umożliwiły one także przyjrzenie się wartościom jako jej wyznacznikom. Ważne miejsce zajmują wśród nich wartości codzienne, podstawowe, sensotwórcze i ostateczne. Ceniony badacz tych kwestii – Janusz Mariański – podkreśla, że na czele „świętości” dotyczących sensu życia utrzymują się wartości afiliacyjno-stabilizacyjne, a wśród nich: wielka miłość, szczęśliwe życie rodzinne, ludzkie zaufanie oraz odnalezienie własnego miejsca w społeczeństwie, słowem – cele i dążenia zorientowane indywidualistycznie, skoncentrowane wokół osobistego szczęścia osiągalnego „tu i teraz”. Na znaczeniu zyskały wartości związane z pracą, dobrobytem, wykształceniem czy dążeniem do wybranego celu, które podkreślają aspiracje modernizacyjne młodego pokolenia Polaków. W latach 1988-2017 znacznie obniżyła się ranga wiary religijnej, zarówno w grupie wartości codziennych, jak i przede wszystkim wartości uroczystych, czyli tych, dla których warto poświęcić życie i które powinny być akcentowane jako ważne dla narodu polskiego (Mariański 2018, s. 391-398).

Z kolei przyglądanie się młodym ludziom w badaniach CBOS (z perspektywy ostatnich 30 lat) prowadzi do wniosku, że młodzi idą z wiatrem zmian – „może nie jest to jeszcze huragan, ale już na pewno nie łagodna bryza” (Grabowska 2021, s. 11). Po pierwsze, młodość Polaków uległa wydłużeniu (jeżeli rozumiemy ją jako kontynuację edukacji), co potwierdza tezę o znaczeniu wykształcenia w realizacji przyszłych ról zawodowych. Po drugie, o czym wspomniano w części wstępnej, zainteresowanie polityką jest większe niż w przeszłości. Młodzi ludzie uznają demokrację o odciegnięciu indywidualistycznym za najlepszą formę rządów, a jednocześnie są bardziej krytyczni w ocenie realizacji założeń funkcjonowania państwa. Mają także poczucie podmiotowości obywatelskiej, co przełożyło się na rekordowy wzrost zaangażowania w protesty w 2020 roku, w kontekście wyroku Trybunału Konstytucyjnego dotyczącego warunków wykluczających przerywanie ciąży. W 2021 roku polityczne deklaracje lewicowe nieznacznie przeważały nad prawicowymi, osiągając jednocześnie najwyższy wynik w 30-letniej historii badań CBOS. Poglądy młodzieży są odzwierciedleniem trendów społecznych w kwestiach liberalizmu światopoglądowego i obyczajowego, m.in. w stosunku do instytucjonalizacji związków partnerskich tej samej płci, prawa do aborcji czy kwestionowania relacji między państwem a Kościołem rzymskokatolickim. Zmienia się także religijność najmłodszych Polaków, co znajduje szczególnie wyraz w radykalnym osłabieniu praktykowania i pogarszających się ocenach instytucji Kościoła (Grabowska 2021, s. 5-11).

Stosunek do wartości religijnych

Polacy (w tym młodzi ludzie) grzeszą, ale wierzą... , coraz częściej kierując się indywidualnym sumieniem, które w znacznej mierze „umeblowała” religia. Wiarę religijną częściej deklarują dziewczęta niż chłopcy (co współwystępuje z większą intensywnością praktyk i rygoryzmem moralnym), młodzież ze środowiska wiejskiego i miast poniżej 20 tysięcy mieszkańców, uczniowie zasadniczych szkół zawodowych i techników. Między 1996 a 2018 rokiem przybyło respondentów niezdecydowanych (o 7 punktów procentowych), natomiast ponad trzykrotnie wzrosła liczba młodych ludzi, którzy określają siebie jako niewierzący (z 5 do 17 p.p.) (Grabowska, Gwiazda 2019). Nie ulega wątpliwości, że procesy sekularyzacyjne w pierwszej kolejności dotyczą praktyk religijnych i stosunku do instytucji Kościoła katolickiego oraz kwestii socjalizacyjnych (głównie znaczenia lekcji religii). U najmłodszych kohort wiekowych widoczne jest to także w obszarze identyfikacji z wiarą, w odniesieniu do moralności czy doktryny religijnej (*Younger people are less religious...* 2018).

Ogólnopolskie badania studentów, prowadzone na próbach reprezentatywnych, także wskazują na różnice w układzie wartości i norm (skoncentrowanych wokół sacrum moralnego) młodzieży przedtransformacyjnej, tej z 1988 i 1989 roku, w porównaniu z młodymi z lat 2005 i 2017. Tomasz Korczyński zwraca uwagę na większy liberalizm i otwartość na nowe doświadczenia współczesnych studentów, w porównaniu z poprzednikami, ich tolerancję, pragmatyzm, ale i szacunek dla osób starszych oraz relacji z bliskimi. Opis polskiej młodzieży – zdaniem socjologa – wymyka się dychotomicznym ujęciom, gdyż jest ona jednocześnie nowoczesna i konserwatywna, „[...] kocha wolność, ale nie odrzuca autorytetów, jest samodzielna, ale poszukuje wzorców i punktów odniesienia dla swoich decyzji, motywów i wpływających z nich działań społecznych, lubi zabawę, ale myśli poważnie o przyszłości, uczestniczy w wyborach, ale nie lubi polityki, a może bardziej polityków, do »kościół chodzą« i wierzy w Boga, ale jest krytyczna wobec nauczania kościelnego, zwłaszcza wobec jego nauczania o moralności” (Korczyński 2020, s. 84).

Koncentracja na dwóch podstawowych parametrach religijności – wierze i praktykach religijnych młodych Polaków (rozpatrywanych w kontekście ostatnich 30 lat) wskazuje na wyraźne zmniejszenie się deklaracji zaangażowania, zwłaszcza w obszarze zachowań. W kategorii wiekowej 18-24 lata obniżył się odsetek wierzących – z 93% w roku 1992 do 71% w 2021 roku, a niewierzących wzrósł czterokrotnie – z 6,7% w roku do 28,6%. Wiek jest silnie skorelowany ze zmianami w obszarze praktyk – wśród młodzieży regularnie praktykującej (w niedziele i święta) nastąpił spadek z 69% do 23%,

natomiast wzrósł odsetek niepraktykujących z 7,9% do 36% (Grabowska 2022, s. 101-102). Wydaje się, że zarówno nagłośnione medialnie deficyty moralne duchowieństwa (m.in. na tle pedofilii), obnażające słabość instytucji Kościoła, jak i postanowienia Sądu Najwyższego zaostrażające przepisy w sprawie aborcji, które uaktywniły Ogólnopolski Strajk Kobiet, przyczyniają się do osłabienia praktyk młodzieży, zwłaszcza kobiet. Jak zauważa Mirosława Grabowska, „Ta Polska młodsza i najmłodsza jest już w znacznej mierze co najmniej »akościelna« (2022, s. 108). Zwraca się także uwagę na zjawisko apateizmu, które znajduje odzwierciedlenie w poglądzie, że Bóg i religia nie mają znaczenia dla życia człowieka. Ten rodzaj trendu widoczny wśród młodzieży i młodych dorosłych (25-34 lata) można połączyć z osłabieniem socjalizacji rodzinnej, z niepowodzeniami szkolnej katechezy, a także z ekspansją kultury konsumpcyjnej, ideologii liberalnej, z wpływem Internetu – zwłaszcza mediów społecznościowych i celebrytów. Nie należy także lekceważyć „symptomu” modernizacyjnego, który pokazuje, że osoby wyżej wykształcone, lepiej zarabiające, mieszkające w największych miastach są mniej religijne (*Kto dziś praktykuje...* 2022). Pytania związane z powyższymi kwestiami pojawiają się nieuchronnie w kontekście starszych pokoleń (dziadków, rodziców), których antysekularyzacyjne zaplecze wspomaga pamięć komunizmu czy doświadczenie czasów Jana Pawła II (Grabowska 2022, s. 110). Badania potwierdzają duże prawdopodobieństwo, że w wypadku, gdy rodzic (zwłaszcza matka) jest wierząca i praktykująca, dziecko także będzie podzielać te komponenty religijności (*Kto dziś praktykuje...* 2022).

Przykładem powyższych tendencji może być prezentacja wycinka badań autorskich, ukazujących stosunek młodych u progu dorosłości do wiary religijnej. Badania obejmujące młodzież kielecką ($N = 567$) i warszawską ($N = 376$) zrealizowano za pomocą ankiety audytoryjnej. Zamyśl całości badań opierał się na ukazaniu podobieństw i różnic świata wartości, orientacji rytualnych i zachowań młodzieży w odniesieniu do zmiennej kontekstualnej, uwzględniającej różnicę potencjału modernizacyjnego i socjalizacyjnego obu miast (wojewódzkiego – 200-tysięcznego i stołecznego – liczącego ponad 1,9 mln mieszkańców). Próba kieleckich maturzystów ma charakter reprezentatywny pod kątem typu szkoły⁴. Wstępnie należy założyć, że uczniowie z miasta wojewódzkiego różnią się od swoich rówieśników sprzed dekady, reprezentujących region świętokrzyski (por. Sroczyńska 2013) – są obcy z konsumpcjonizmem, otwartością globalnej przestrzeni medialnej, relaty-

⁴Próba kielecka (na podstawie danych SIO) ma charakter reprezentatywny dla typu szkoły. W grę wchodził uczniowie (maturzyści) liceów ogólnokształcących, liceów profilowanych, techników i szkół niepublicznych, co stanowiło nawiązanie do badań autorskich, przeprowadzonych w 2009 roku na terenie województwa świętokrzyskiego.

wizmem i zdolnością do kreowania własnego „ja”.

W prezentowanym badaniu, traktowanie wiary jako sprawy prywatnej, dystansowanie się od niej czy zaprzeczanie jej znaczeniu jest bardziej zauważalne w środowisku milionowego miasta. Choć uczniowie deklarujący wiarę religijną (w tym 7,7% głęboko wierzących) stanowią nadal prawie połowę ogółu badanej zbiorowości, to już co piąty maturzysta uważa się za osobę niewierzącą (w tej kategorii dominują mieszkańcy metropolii). Odsetki głęboko wierzących są podobne w obu miastach – w Warszawie nieco więcej dziewcząt niż w Kielcach określa w ten sposób swój stosunek do religii (8,6% do 6,8%), w wypadku chłopców relacja jest odwrotna (8,4% do 6,8%). Respondenci identyfikujący się z wiarą (głęboko wierzący i wierzący) częściej identyfikują się z miastem wojewódzkim niż ze stolicą, także nieco częściej reprezentują płć żeńską⁵ (por. Tabela 1).

Tabela 1

Stosunek młodzieży maturalnej do wiary religijnej z podziałem na płć

Stosunek do wiary	Kielce		Warszawa	
	dziewczeta <i>N</i> = 294	chłopcy <i>N</i> = 273	dziewczeta <i>N</i> = 243	chłopcy <i>N</i> = 133
Głęboko wierzący <i>N</i> = 73 (7,7)	20 (6,8%)	23 (8,4%)	21 (8,6%)	9 (6,8%)
Wierzący <i>N</i> = 391 (41,5)	148 (50,3%)	110 (40,3%)	89 (36,6%)	44 (33,1%)
Niezdeterminowany <i>N</i> = 124 (13,1)	35 (11,9%)	39 (14,3%)	29 (11,9%)	21 (15,8%)
Obojętny <i>N</i> = 165 (17,5)	42 (14,3%)	58 (21,2%)	45 (18,5%)	20 (15,0%)
Niewierzący <i>N</i> = 190 (20,1)	49 (16,7%)	43 (15,8%)	59 (24,3%)	39 (29,3%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ankietowego badania audytoryjnego w 2020 roku (próbę kielecką *N* = 567 – reprezentatywną pod kątem typu szkoły, próbę warszawską *N* = 376 – okolicznościową).

Trudno nie zgodzić się z tezą, że w analizie orientacji aksjologicznych młodzieży należy uwzględniać także wielowymiarowość ich trajektorii, a w rezultacie złożoność trendów, co ma również istotne konsekwencje dla samego badania współczesnej religijności i duchowości (Drozdowicz 2022,

⁵ Jednak związek między obu zmiennymi, tj. płcią a stosunkiem do wiary religijnej ($R_c = 0,2$; $p < 0,01$) jest raczej słaby.

s. 107-108). Socjologicznie „oswojona” polska religijność uwalnia się bowiem od jednowymiarowego (tj. instytucjonalnego) sposobu jej definiowania. Proces ten uległ przyspieszeniu w ostatniej dekadzie, w porównaniu z innymi społeczeństwami Europy Zachodniej, gdzie miał on charakter konsekwentny i długodystansowy. „W tym sensie – zauważa Jarema Drozdowicz – pokolenie Z cechuje religijność i duchowość ściśle powiązana z personalistycznym i podmiotowym sposobem jej conceptualizacji i artykulacji” (2022, s. 108). Może to wskazywać na znaczenie czasami niedocenianych, jednostkowych doświadczeń i przeżyć obejmujących sferę metafizyczną (Szauer 2021), a w pewnej mierze także poddanych krytyce w procesie sepizacji (unieważniania) rodzinnych wzorców socjalizacyjnych o charakterze religijno-moralno-obyczajowym (por. Sroczyńska 2021b). Przykładowo, osoby deklarujące się jako niepraktykujące i obojętne w sprawach wiary mogą być przywiązane do pozareligijnych funkcji praktyk jednorazowych i okresowych (rytuały przejścia, rytuały świąteczne), doceniać ich znaczenie społeczne i jednostkowe.

Niewątpliwie obecnie dużo trudniej jest ustalić wiarygodność katolicyzmu w percepcji młodzieży, do niedawna dominującego typu struktury światopoglądowej, „[...] choć prawdopodobnie spory odsetek także młodych ludzi nadal będzie trwać przy Kościele, żyć zgodnie z jego nakazami, utrzymywać i przekazywać następnym pokoleniom ciągłość jego tradycji” (Libiszowska-Żółtkowska 2021, s. 306). Z drugiej strony zasadne staje się pytanie, w jakim stopniu pokolenie 2.0, a zarazem pokolenie pandemii, posłuży się kompetencjami wyróżniania i przeżywania „tego, co niecodzienne” i przekaże je swoim następcom.

Inna młodzież?

Młodzież traktowana jako kategoria pokoleniowa, wraz z przypisywanymi jej socjologicznymi cechami, może stanowić jeden z czynników zmiany społecznej (por. Mannheim 1952, s. 319-320). Niemniej, konstrukty społeczno-kulturowe nigdy nie wydają się w pełni satysfakcjonujące, zwłaszcza gdy mówimy o tzw. bliskich pokoleniach. *Zetki* rozwinęły sprawności internetowe charakterystyczne także dla *millenialsów*, toteż Sieć stanowi (równoległe do Realu) podstawowe środowisko ich życia codziennego. Tożsamości młodych mają cechy niespójne, wysokiemu poczuciu własnej wartości niejednokrotnie towarzyszy niepokój i lęk przed wchodzeniem w relacje o charakterze bezpośrednim, zwłaszcza te, które łączą się z intymnością. Można nawet mówić o spotęgowanej w obu tych pokoleniach aporii bliskości, połączonej z ambiwalentnym stosunkiem do relacji (chęcią ich tworzenia i posiadania, a jednocześnie obawą przed utratą i poniesieniem porażki).

Pewna odrębność w sposobie ujęcia kategorii młodzieży, pojawiająca się w refleksji Michaela Fleischera, łączy się z konstatacją, że jest ona biologicznie młoda, ale nie posiada własnej ideowej spójności, konceptualizacji siebie. Niemiecki socjolog uważa, że młodzież cechuje nieoryginalny przedmiot zachwyty (ofertą rynkową), ukierunkowanie na to, co terazniejsze i zmonetaryzowane, preferowanie przyjemności korzystania w miejsce posiadania i tworzenia, brak akceptacji wszystkiego czego nie ma w świecie młodych (w Sieci), silna indywidualizacja i personalizacja własnej komunikacji (istotne jest to, że w ogóle się mówi) (Fleischer 2019). Młodzi funkcjonują w ciągłej zmianie, robiąc wiele rzeczy jednocześnie. Cechuje ich otwartość, wysoka samoocena, technologiczna sprawność, świadomość zmian ekologicznych i zaangażowanie w nagłaśniane przez media duże akcje społeczne. Jednocześnie posiadają problemy z nawiązywaniem relacji osobistych, są w pewien sposób bierni i powierzchowni.

Czy można im zatem przypisać orientację na realizowanie modelu wygodnej egzystencji, bez kłopotów i konfliktów, niezaangażowanej w życie innych ludzi (zindywidualizowanej), doceniającej wartość samorealizacji i pracy jako źródła przyjemności? Młodzi ludzie – konstatuje socjolog Maria Zielińska (2015) – są we współczesnym świecie bardziej zaradni życiowo od swoich rówieśników sprzed kilku lat, co pozwala im inaczej konstruować dorosłość. Dają sobie prawo do eksperymentowania, przeżywania nowych doświadczeń, dokonywania wyborów, przesuwania momentu podjęcia ról identyfikowanych ze stabilnością i spełnianiem społecznych oczekiwań. We współczesnym świecie nabywanie statusu dorosłego w środowisku rodzinnym, lokalnym, a przede wszystkim w gronie rówieśniczym i w szkole jest znacznie trudniejsze niż w przeszłości. *Emerging adulthood* coraz częściej bywa przeżywane w sposób samotny (Arnett 2013), co niejednokrotnie posiada negatywne konsekwencje dla konstruowania obrazu samego siebie i doświadczania sensu życia. Jak pokazują badania Fundacji Pokolenie, zrealizowane w 2022 roku na reprezentatywnej próbie dorosłych Polaków, aż 54% respondentów odczuwa samotność, a kategorią, która doświadcza jej najmocniej, są młodzi mężczyźni przed 24 rokiem życia (57%). Wyższemu natężeniu samotności sprzyja bycie mieszkańcem wielkiego miasta (powyżej 500-tysięcy), nieposiadanie pracy, wzrastanie w rodzinie niepełnej, brak dzieci (*Poczucie samotności...* 2022, s. 42-43)⁶.

Nawet jeśli nie do końca zgodzimy się z etykietą „Pochłaniaczy Bodźców” i opiniami, że dla młodych ludzi „nic nie ma obecnie znaczenia” lub, że „znaczenie ma wszystko”, to trudno nie zauważyć postępującej hybrydyza-

⁶W badaniu wykorzystano zrewidowaną skalę samotności R-UCLA – por. *Poczucie samotności wśród dorosłych Polaków. Raport, Fundacja Pokolenie, Warszawa, 2022, s. 43.*

cji ich osobowości, co jest efektem życia w społecznych niszach tworzonych przez grupy rówieśnicze (także wspólnoty internetowe), pozostające w stałej relacji z treściami kultury popularnej. Socjologowie zauważają, że młody Polak (*zetka* lub *millenials*) może pozostawać w jednej osobie homofobicznym i zdystansowanym do katolicyzmu, ceniącym rodzinę, ale jednocześnie niemającym ochoty jej zakładać, dążącym do utrzymania pokoleniowej zażyłości, ale przy zagwarantowaniu wzajemnej tolerancji bliskich sobie osób (por. Szlendak 2012). Jeśli tak, to lejtmotywem zachowań młodych ludzi pozostawałaby niekonsekwencja, która – z jednej strony odwołuje się do pewnego podobieństwa pokoleń na poziomie aksjonormatywnym, zwłaszcza wartości uznawanych, a z drugiej – czyni je kwestią uznaniową i sytuacyjną, szczególnie w kontekście realizacyjnym.

Zatem trudno jest dzisiaj mówić o jakiejś stabilnej „budowli” aksjologicznej, która przekłada się na spójność orientacji młodego pokolenia, wręcz przeciwnie, „nigdy nie było i obecnie także nie ma jednej młodzieży, są tylko jej odmiany”, co przekłada się na niewiarygodność marketingowego (sieciowego i konsumpcyjnego mitu – M. S.) globalnego nastolatka (Wrzesień 2015, s. 21-25). Mimo to młodzież pragnie obecności dorosłych, z którymi można dialogować i spierać się, „unieważniając” przekazywane przez nich treści, także te o charakterze obyczajowym. Nie przeszkadza to oczekiwać od starszych (w tym rodziców i dziadków) bycia „rzeczywistymi opiekunami” (niekoniecznie autorytetami) i czynić ich poniekąd odpowiedzialnymi za wspieranie młodej generacji w poruszaniu się po właściwych drogach życiowych. O ile rodzice (zwłaszcza matki) są bliżej problemów codzienności, o tyle dziadkowie powinni przede wszystkim zapewnić wnukom poczucie „bycia kochanymi” i opiekę nad nimi (91,8%), a także dbać o przekazywanie im zasad moralnych (68,7%) (Sroczyńska 2021a). Konstatacja, że młodzi są dorośli, ale niedojrzali stanowi zachętę do głębszej refleksji na temat wydłużania się drogi do dorosłości w Polsce (Zagórska, Jelińska, Surma, Lipska 2012, s. 76-92).

Interesujące kwestie pojawiają się w kontekście (wspomnianego w części metodologicznej) wywiadu fokusowego, przeprowadzonego z maturzystami 2021 (obecnymi studentami), będącego poszerzeniem zagadnień wyłonionych w ankietowych badaniach kielecko-warszawskich⁷. Mogą one stanowić zarys młodzieżowego „autoportretu czasu kryzysów”, a jego zwornikiem jest kontekst wspólnych problemów, m.in. zmagania się z trudnościami natury psychicznej (depresja, zachowania suicydalne), potrzebą terapeutycznego wsparcia, ale także potrzebą autonomii, wolności, bycia „majsterkowiczem”

⁷ Były one przeprowadzone 18.05.2022 roku, na terenie uczelnianej fokusowni, z udziałem autorki (moderator).

w określaniu celów i sensu życia. Choć młodzi doceniają relacje z innymi ludźmi (rówieśnikami), to w czasach pandemii koronawirusa Covid-19 utrzymywali znajomości głównie z tymi, którzy akceptowali ich wartości, podejmowane decyzje, marzenia, służyli pomocą oraz wspierali „ja” (kwestie te podnosili częściej respondenci z mniejszych miejscowości). Jednocześnie pozostają wrażliwi na krytykę ze strony innych i przejawiają łatwość w zrywaniu relacji, przy jednoczesnym braku chęci „walki” o związki. Niektórzy z rozmówców identyfikowali się z etykietą „pokolenia jeszcze podwórka”, znajdującego się pomiędzy światem realnym a Siecią, co daje możliwość włączania się w działania zbiorowe o znaczeniu globalnym oraz lepszego rozeznanie dodatnich i ujemnych stron Internetu.

Tolerancję obowiązującą w stosunku do rówieśników można bardziej traktować jako wartość uznawaną niż odczuwaną i realizowaną. Określenia typu: „żyj sobie jak chcesz, dopóki nie wpływasz na moje poglądy” (przy czym osoby uzależnione stanowią temat tabu – „nie zmienia się ich na siłę”) czy „nie wtrącamy się do życia innych”, idące w sukurs pochvale odmienności, wydają się wzmacniać trend indywidualistyczny i indyferentyzm młodzieży, co pozostaje w pewnej sprzeczności z dążeniami do tworzenia szczerych, autentycznych relacji międzyludzkich. W gronie dyskutujących studentów pojawiło się sformułowanie „pokolenie buntownicze”, na określenie relacji z rodzicami (i innymi dorosłymi ze starszego pokolenia). Obok potrzeby rozmowy istnieje świadomość, że nie zawsze jest to możliwe... Często obie strony pozostają przy swoich stanowiskach, przy czym rodzicom i dziadkom towarzyszy niepokój, „martwią się” o przyszłość młodych. W toku dialogu mają także miejsce sytuacje zmiany poglądów, przekonań starszych, co jest niewątpliwym wskaźnikiem poszerzania się zjawiska prefiguratywności (uczenia się od młodych), które w kontekście transmisji kulturowej po raz pierwszy zdefiniowała Margaret Mead (2000).

Większości studentów biorących udział w wywiadzie fokusowym, Kościół katolicki kojarzy się z zakazami, a obecność lekcji religii w szkole postrzegana jest krytycznie. Zdaniem młodych „można inaczej...”, potrzebna jest otwartość, szczerza rozmowa, poszanowanie wyboru, indywidualności, prawdy i tolerancji, zastąpienie szkolnej katechezy przedmiotem określanym jako „życie w społeczeństwie”. Alternatywą mogą być młodzieżowe wspólnoty religijne związane z duchowością, z autentycznością spotkań, „gdzie każdy może dla siebie coś znaleźć”. Dla badacza zjawisk religijnych widoczny staje się proces desakralizacji rytuału, który oznacza jego redefinicję, przesunięcie w kierunku optyki „miękkiej”, funkcjonalnej, wkomponowanej w styl życia. Rytuały posiadają obecnie w świadomości młodzieży przede wszystkim znaczenie integracyjne, identyfikacyjne, kulturowe, ludyczne i he-

donistyczne, a wymiar religijny pozostaje w znacznej mierze nieobecny.

Chociaż sfera uczestnictwa młodych ludzi w życiu społecznym poszerza się i różnicuje dzięki oddziaływaniu agend, takich jak: szkoła/uczelnia, nowe media i grupy rówieśnicze, to pojawiają się pytania wychodzące naprzeciw ograniczonym możliwościom prognostycznym. Jak bardzo socjalizacja pierwotna, zwłaszcza rodzinna, będzie stanowić w przyszłości „pas transmisyjny” dla identyfikacji z wartościami, które czynią życie sensownym i użytecznym? Czy młodym z pokolenia 2.0, żyjącym w społeczeństwie ryzyka, uda się zagospodarować możliwości stwarzane przez ponowoczesność, a zarazem zminimalizować rozmaite zagrożenia? Jakie „mocniejsze”, a jakie „słabsze” strony w kontekście preferencji aksjologicznych posiada młodzież z Polski „peryferyjnej” w porównaniu z młodzieżą z „centrum”? Czy przyspieszająca, instytucjonalna sekularyzacja młodych jest procesem nieodwracalnym, czy też należy założyć model zróżnicowanych scenariuszy?

Bez zakończenia...

Polski socjolog Zygmunt Bauman (2005), przenikliwy analityk współczesności sugerował, że bóle, rozterki i zgryzoty typowe dla ponowoczesnego świata rodzą się z poczucia nadmiernej wolności, a nie ucisku, co jednocześnie oznacza kurczenie się zakresu jednostkowego bezpieczeństwa (przykładem w sferze intymnej, może być jednocześnie pragnienie i nie-pragnienie bycia w relacji). Nie sposób nie zauważyć, że kondycja młodzieży (utożsamianej na ogół z pokoleniem Z⁸) odzwierciedla identyfikowane (a niekiedy przeczuwane) przez nich problemy, pozostające w relacji do rzeczywistości wielokryzysowej, zarówno o charakterze globalnym, jak i lokalnym. W szczególności dotyczą one zachodniego typu cywilizacji wraz z jej układem wartości, relacjami społecznymi i stylem życia. Usieciwienie interakcji i upowszechnienie intymności w społeczeństwie zmęczenia, jak zauważa niemiecki socjolog Byung-Chul Han, pociągają za sobą trudności w identyfikowaniu różnych typów relacji o charakterze pierwotnym, osobowym, a konsekwencją jest „pornograficzne wystawienie”. Han używa terminu „tyrania intymności, która psychologizuje i personalizuje wszystko”, a co za tym idzie: zaciera relacyjną bliskość (2022, s. 132).

Czy młodzi Polacy czują się obecnie bardziej obciążeni zbyt dużą odpowiedzialnością za własny los, a *crowded nest* staje się sposobem na niezbyt satysfakcjonujące przetrwanie? Czy indywidualizacja związana z koniecznością konstrukcji własnej biografii (głównie moratoryjnej i dyfuzyjnej), tak

⁸Inkluzywne rozumienie „ludzi młodych” obejmuje także *millenialsów*, a być może także część przedstawicieli pokolenia Y.

widoczna pokoleniu Sieci, nie pociąga za sobą rozmycia różnicującej młodzież *neoplemienności*, czy też może ją wzmacnia w kontekście obojętności? W jakim stopniu trudności w tworzeniu relacji intymnych poza Siecią (miłość, przyjaźń) współkonstruuja silne poczucie samotności wśród młodzieży do 24 roku życia, sprzyjające depresji oraz zachowaniom suicydalnym? Na ile *zetkom* uda się zmodyfikować rynek pracy, tak aby wychodził na przeciw dwóm rodzajom potrzeb – statusowym (zwłaszcza materialnym) oraz osobowym (sprzyjającym samorealizacji, przyjemności i jednostkowej mobilności)? Warto także przypomnieć, że „indywidualizm samorealizacji” nie sprzyja trosce o transmisję pokoleniową w obszarze pamięci zbiorowej i tradycji.

Już na początku obecnego wieku podnoszono kwestię pseudokultury i pseudotożsamości, które stawały (stają się) udziałem młodych, podczas gdy dorosłość została uznana za konstrukt kulturowy i tożsamościowy, który podlega coraz szybszym przemianom, jednocześnie dystansującym się do oczekiwań starszych pokoleń (Fatyga 2001, s. 94-116). Wydaje się, że w wypadku młodzieży wszelkie konstatacje noszące znamię rozpoznania problematyki powinny być umieszczane w bardziej „miękkim”, dynamicznym kontekście. Konkluzje sformułowane na potrzeby niniejszego tekstu posiadają przede wszystkim wartość hipotetyczną, gdyż łączą się z pytaniami, na które odpowiedzi mają (jak nigdy dotąd) charakter nieoczywisty.

Literatura | References

- ARNETT J. J. (2013), *Adolescence and Emerging Adulthood. A Cultural Approach*, 5th. Ed., Pearson, New York.
- BABBIE E. (2004), *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- BAUMAN Z. (2000), *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.
- BAUMAN Z. (2005), *Razem osobno*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- BECK U. (2004), *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- BOROWSKA-BESZTA B., BARTNIKOWSKA U., ĆWIRYNKAŁO U. (2017), *Analiza wtórna jakościowych danych zastanych: przegląd założeń teoretycznych i aplikacji metodologicznych*, „Jakościowe Badania Pedagogiczne”, nr 1, s. 5-24.

- BRZOWSKA-BRYWCZYŃSKA M. (2019), Kulturowe środowisko jednoróżców – kilka notatek o młodzieży i kulturze popularnej, [w:] *Młodzi 2018. Cywilizacyjne wyzwania. Edukacyjne konieczności*, red. K. Szafraniec, A PROPOS, Warszawa, s. 203-209.
- DROZDOWICZ J. (2022), W co wierzy pokolenie Z? Transformacje religijności cyfrowej młodzieży, „Przegląd Religioznawczy – The Religious Studies Review”, 1(283), s. 91-109.
- FAIRBANKS M. (2003), Zmiana mentalności narodu, czyli składniki procesu budowania dobrobytu, [w:] *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, red. L. E. Harrison, S. P. Huntington, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań, s. 394-411.
- FATYGA B. (2001), Psedo-kultura i pseudo-tożsamość, czyli czego nie przewidywała Margaret Mead, rozdział, [w:] *Normalność i normalka. Próba zastosowania pojęcia normalności do badań młodzieży*, red. B. Fatyga, A. Tyszkiewicz, OBM ISNS UW, Warszawa, s. 94-116.
- FATYGA B. (2005). *Dzicy z naszej ulicy. Antropologia kultury młodzieżowej*, Ośrodek Badań Młodzieży, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, UW, Warszawa.
- FLEISCHER M. (2019), *O młodzieży czyli o tym, że jej (już) nie ma*, Wydawnictwo Libron, Kraków.
- GRABOWSKA M. (2018), *Bóg a sprawa polska. Poza granicami teorii sekularyzacji*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa.
- GRABOWSKA M. (RED.) (2021), *Młodzi Polacy w badaniach CBOS 1989-2021, Opinie i diagnozy nr 48*, CBOS, Warszawa.
- GRABOWSKA M. (opr.) (2022), *Polski pejzaż religijny z bliższego planu*, nr 91, CBOS, Warszawa.
- GRABOWSKA M., GWIAZDA (opr.) (2019), *Młodzież 2018*, CBOS, Warszawa.
- HAN B.-CH. (2022), *Społeczeństwo zmęczenia i inne eseje*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- HILDEBRANDT-WYPYCH D. (2009), Pokolenia młodzieży – próba konceptualizacji, „Przegląd Pedagogiczny”, nr 2, s. 105-124.
- JASIŃSKA-KANIA A. (2012), Zmiany wartości Polaków a procesy transformacji, europeizacji i globalizacji, [w:] *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*, red. A. Jasińska-Kania, Wydawnictwo Scholar, Warszawa, s. 318-341.

- JASKÓLSKA S. (2016), Współczesne rytuały przejścia z dzieciństwa do dorosłości: baśń o śpiącej królewnie, [w:] Bajka, baśń, legenda i mit w naukowych opracowaniach, red. A. Grabowski, M. Zaorska, Wydział Humanistyczny UW-M, Olsztyn, s. 45-56.
- KORCZYŃSKI T. M. (2020), Academic youth and their system of values, [w:] Between Construction and Deconstruction of the Universes of Meaning. Research into the Religiosity of Academic Youth in the Years 1988-1998-2005-2017, red. S. Zaręba, M. Zarzecki, Peter Lang, Berlin, s. 71-84.
- KTO dziś praktykuje wiarę? Wykruszyli się ci, którzy chodzili do kościoła ze względów społeczno-kulturowych (z prof. M. Grabowską rozmawiał Ł. Kasper) (2022), <https://wpolityce.pl/kosciol/626627-kto-dzis-praktykuje-wiare> [data dostępu: 17.12.2022].
- LIBISZOWSKA-ŻÓŁTKOWSKA M. (2021), Homo religiosus. Szkice z socjologii religii, ZW Nomos, Kraków.
- LIPSKA A., ZAGÓRSKA W. (2011), Stająca się dorosłość w ujęciu Jeffreya J. Arnetta jako rozbudowana faza liminalna rytuału przejścia, „Psychologia Rozwojowa”, 1(16), s. 9-21.
- MANNHEIM K. (1952), The Sociological Problem of Generations, [in:] Karl Mannheim: Essays, ed. P. Kecskemeti, Routledge, New York, s. 276-320.
- MARIAŃSKI J. (2018), Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988-1998-2005-2017 (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych), Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- MEAD M. (2000), Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- PALECZNY T. (2012), Subkultury czy postsubkultury młodzieżowe? Pomiędzy buntem a odmiennością, Wydawnictwo Eduskrypt, Kraków.
- POCZUCIE samotności wśród dorosłych Polaków. Raport (2022), Instytut Pokolenia, Warszawa, <https://www.instytutpokolenia.pl> [data dostępu: 30.11.2022].
- POKOLENIE Z na rynku pracy. Postawy, priorytety, oczekiwania. Raport z badań (2023), Wyższa Szkoła Humanitas, Sosnowiec-Warszawa.
- RUSZKOWSKI P., PRZESTALSKI A., MARANOWSKI P. (2020), Polaryzacja światopoglądowa społeczeństwa polskiego, a klasy i warstwy społeczne, Collegium Civitas Press, Warszawa.
- SROCZYŃSKA M. (2021a), Axiological preferences of Polish youth in the context of social transformation and post-transformation, „Journal of Modern Science”, 2(47), pp. 391-407.

- SROCYŃSKA M. (2021b), *Sacrum a młodzież*, Wydawnictwo Libron, Kraków.
- SROCYŃSKA M. A. (2013), *Rytuały w młodzieżowym świecie. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Fall, Kraków.
- SZAFRANIEC K. (2007), Polska młodzież między apatią, partycypacją a buntem, [w:] *Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, red. A. Kojder, WAM-PAN, Kraków, s. 207-236.
- SZAFRANIEC K. (2015), O znaczeniu codzienności w życiu młodzieży, „*Władza Sądzenia*”, nr 7, s. 9-18.
- SZAFRANIEC K. (RED.) (2019), *Młodzi 2018. Cywilizacyjne wyzwania. Edukacyjne konieczności*, A PROPOS, Warszawa.
- SZAUER R. (2021), Religious experience as a dimension of religiosity: Polish youth in the world of experience, [w:] *Metamorphoses of Religion and Spirituality in a Risk Society (Sociological Contexts)*, red. S. H. Zaręba, M. Sroczyńska, R. Cipriani, M. Choczyński, W. Klimski, Routledge, London and New York, pp. 188-201.
- SZLENDAK T. (2012), Zażyłość w oparach niezrozumienia. O hipotezie międzygeneracyjnej solidarności tolerancyjnej, „*Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*”, nr 3, s. 75-90.
- WRZESIEŃ W. (2015), Nie ma jednej młodzieży, „*Władza Sądzenia*”, nr 7, s. 21-25.
- YOUNGER people are less religious than older ones in many countries especially in the US and Europe (2018), PEW, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/06/13/younger-people-are-less-religious-than-older-ones-in-many-countries-especially-in-the-u-s-and-europe/>, [data dostępu: 17.06.2022].
- ZAGÓRSKA W., JELIŃSKA M., SURMA M., LIPSKA A. (2012), *Wydłużająca się droga do dorosłości*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa.
- ZIELIŃSKA M. (2015), Polska młodzież w czasach nieufności, „*Władza Sądzenia*”, nr 7, s. 27-35.
- ZIELIŃSKA M. (2020), *Gotowi na dorosłość? Projekty życiowe i zasoby społeczne pokolenia 2.0*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.

DOI: <https://doi.org/10.34768/r1.2023.v492.02>

Piotr Binder*

Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8081-5274>

e-mail: piotr.binder@ifispan.edu.pl

OD PRZYMUSU DO WYBORU. MŁODZI DOROŚLI A PRACA ZDALNA W CZASIE PANDEMII W PODŁUŻNYCH BADANIACH JAKOŚCIOWYCH

FROM COERCION TO CHOICE. YOUNG ADULTS AND REMOTE
WORK DURING THE PANDEMIC IN QUALITATIVE LONGITUD-
INAL RESEARCH

Keywords: remote work, young adults, boundary theory, life course,
qualitative longitudinal research.

The analyses, inspired by boundary theory and the life course perspective, addressed the compatibility of remote work with the specificities of early adulthood. The empirical basis was a longitudinal qualitative study, i.e., 54 interviews with young adults conducted in 2020-2021. The interpretations suggest that working from home (especially hybrid work) was perceived not only as a friendly experience but also as worthwhile and desirable in the future. Therefore, they differ from the pre-epidemic findings, highlighting the mismatch between remote work and this period of life. Remote work was associated with a gradual change in respondents' lifestyles, encouraging a focus on close relationships that partly compensated for losing social contacts. Those living with a partner could better manage the boundaries between work and non-work. However, over time, single

***Piotr Binder** – doktor nauk społecznych w dyscyplinie socjologia; zainteresowania naukowe: wpływ pandemii na przemiany stylów życia, praca zdalna, metodologia badań jakościowych.

people also became more open to remote work. The study underscores the role of the longitudinal perspective in analysing long-term experiences, as it emphasizes the ambiguity of the consequences of the pandemic period in participants' narratives.

OD PRZYMUSU DO WYBORU. MŁODZI DOROŚLI A PRACA ZDALNA W CZASIE PANDEMII W PODŁUŻNYCH BADANIACH JAKOŚCIOWYCH

Słowa kluczowe: praca zdalna, młodzi dorośli, teoria granic, bieg życia, podłużne badania jakościowe.

W analizach inspirowanych teorią granic (*boundary theory*) oraz perspektywą biegu życia podjęto zagadnienie kompatybilności pracy zdalnej ze specyfiką wczesnego etapu dorosłości. Empiryczną podstawę stanowiło podłużne badanie jakościowe tj. 54 wywiady z młodymi dorosłymi zgromadzone w latach 2020-2021. Interpretacje wskazują, że praca z domu (zwłaszcza hybrydowa) była postrzegana nie tylko jako doświadczenie przyjazne, ale warte zabiegów i pożądane w przyszłości. Odbiegają więc od przedpandemicznych ustaleń podkreślających niedopasowanie pracy zdalnej i tego okresu w życiu. Zdalny tryb pracy łączył się ze stopniową modyfikacją stylów życia badanych i sprzyjał koncentracji na bliskich więziach, które częściowo rekompensowały straty w kontaktach towarzyskich. Posiadanie zamieszkujących wspólnie partnerów umożliwiało skuteczniejsze zarządzanie granicami pomiędzy pracą a nie-pracą, niemniej z czasem do pracy zdalnej przekonywali się również single. Przeprowadzone badania podkreślają też rolę perspektywy longitudinalnej w analizach doświadczeń długotrwałych, z uwagi na to, iż uwypukla ona niejednoznaczność konsekwencji okresu pandemii w narracjach uczestników.

Wprowadzenie

Przedstawione rozważania wpisują się w nurt refleksji na temat przemian, jakim podlega praca, a w szczególności społecznych skutków popularyzacji jej zdalnego trybu w okresie pandemii COVID-19 (GUS 2021, Felstead 2022). Niniejszy artykuł poświęcony jest pracy zdalnej młodych dorosłych, którzy doświadczyli pracy z domu w okresie stanu zagrożenia epidemicznego w Polsce. Do podjęcia tego zagadnienia skłaniał fakt, iż w literaturze przedmiotu praca zdalna młodych dorosłych w Polsce nie była dotychczas systematycznie badana. Intencją było częściowe wypełnienie tej luki po-

przez analizę doświadczeń pracujących w tym trybie, aktywnych zawodowo, usamodzielnionych i nieposiadających dzieci młodych dorosłych. W tekście podjęto się odpowiedzi na pytanie, czy relatywnie pozytywna ocena skutków przeniesienia pracy do domu wyrażana w początkach pandemii (por. Binder 2021) ulegnie utrwaleniu, czy też rozwiązanie to zostanie odrzucone (Ellison 1999), jako niekompatybilne z potrzebami i wartościami ludzi na pograniczu dorosłości (Zielińska 2020; Sawicka, Karlińska 2021; Szafranec 2022). Ramy interpretacyjne stanowiły dwa źródła inspiracji teoretycznych tj. teoria granic zorientowana na przenikanie się sfer pracy oraz domu w kontekście aktywności zawodowej (Nippert-Eng 1996, Ashforth i in. 2000) oraz perspektywa biegu życia (Ammons, Markham 2004) akcentująca wagę miejsca w biografii (Arnett 2001; Zielińska 2020; Trzop, Zielińska 2022). Podstawę empiryczną analiz stanowiły 54 częściowo strukturyzowane wywiady zgromadzone w ramach dwóch fal (2020-2021) podłużnych badań jakościowych (Thomson, McLeod 2015; Neale 2019). Efektem analiz jest obraz pracy zdalnej obejmujący ewolucję sfery zawodowej, jej oddziaływanie na przemiany w życiu osobistym i stylu życia uczestników badań oraz ich zawodowe plany na przyszłość. Przedstawione interpretacje pozwoliły jednocześnie uwypuklić rolę perspektywy longitudinalnej w badaniach długotrwałego doświadczenia pandemii, co prowadziło do wniosku o niejednoznacznym charakterze jej konsekwencji.

Młodzi dorośli i praca zdalna w badaniach okresu pandemii

W dotychczasowych publikacjach dotyczących pandemii dominują opracowania oparte na badaniach realizowanych w jej początkach, często pod wpływem impulsu, jakim było zagrożenie COVID-19. Cechą wspólną wielu z nich jest statyczne i jednowymiarowe ujęcie globalnej epidemii jako kryzysu. Dotyczy to również badań ukierunkowanych na doświadczenia młodych dorosłych, które również wyraźnie akcentują przede wszystkim negatywne konsekwencje tego zjawiska, jak opóźnienie wejścia w dorosłość (Trzop, Zielińska 2022), utrudnienie realizacji celów rozwojowych (Baran, Hamer 2021), czy interpretują wpływ pandemii, odwołując się do pojęcia traumy (Długosz 2021). Szczególnie akcentowane w dostępnych badaniach były niepożądane konsekwencje psychospołeczne tego zjawiska dla młodych (Baran, Hamer 2021), zachwianie ich dobrostanu (Doliński 2021) neurotyzacja (Długosz 2021), a także zaostrzenie problemów psychicznych (Łukianow i in. 2020, Głowacka i in. 2022), czy negatywny wpływ nauki zdalnej i przebywania w zamknięciu na kondycję psychofizyczną (Trzop, Zielińska 2022). Elementem łączącym badania ukierunkowane na młodych dorosłych był też kontekst edukacji akademickiej (która w okresie przedpandemicznym

była niemal wyłącznie skupiona na modelu face-to-face) i dominacja badań z udziałem studentów (Długosz i in. 2021; Doliński 2021; Krzaklewska i in. 2021; Hetmańczyk i in. 2022; Trzop, Zielińska 2022).

W literaturze przedmiotu zarysowuje się wyraźna luka w odniesieniu do młodego pokolenia w kontekście ich doświadczeń zawodowych. Analizy danych GUS dotyczących początków pandemii wskazywały, że pandemia COVID-19 wpłynęła negatywnie przede wszystkim na sytuację zawodową osób młodych (GUS 2021), co wpisuje się w pewien zakorzeniony w literaturze przedmiotu ostatniego trzydziestolecia sposób pisania o sytuacji młodych na rynku pracy. Niemniej już okres poprzedzający pandemię zawierał w sobie komponent zasadniczej zmiany. Z uwagi na systematycznie spadające bezrobocie sytuacja na rynku pracy stopniowo przestawała być strukturalną barierą wchodzenia w dorosłość (Szafraniec 2022). Jednocześnie transformacyjnej logice oraz liberalnej narracji pracy, jako wehikułu sukcesu i awansu, coraz wyraźniej przeciwstawiała się narracja postmodernistyczna pracy jako sposobu na samorealizację, samospełnienie, ogólny rozwój (Sawicka, Karlińska 2021), a sytuację młodego pokolenia interpretowano w opozycji do logiki moralnej powinności sukcesu (Boni 2021, Szafraniec 2022). Pandemia nałożyła się na te zjawiska i stworzyła nowy kontekst, w którym bardziej dostępna stała się praca oparta na praktykach cyfrowych, do której młode pokolenie wydawało się doskonale przygotowane.

Samo zjawisko pracy zdalnej ma długą tradycję badań akademickich (por. Binder 2021). W polskich naukach społecznych do pandemii zagadnienie to nie wzbudzało szerszego zainteresowania i było ujmowane przede wszystkim jako nietypowa forma zatrudnienia. Po wybuchu pandemii odnotowano pewien wzrost zainteresowania tą tematyką (por. Binder 2023). Jednym ze wspólnych wątków dla literatury polskiej i światowej jest interpretacja pracy zdalnej i jej skokowego wzrostu, zwłaszcza w początkowym okresie pandemii, w kategoriach eksplozji (Mączyńska 2021, Felstead 2022), czy rewolucji na rynku pracy (Neeley 2021, GUS 2021). Potrzeba kreowania pracy o charakterze elastycznym jest też globalnie rozpoznawana przez pracodawców, jako wyraźne oczekiwanie po stronie potencjalnych pracowników (RANDSTAD 2022).

Przedmiotem dyskusji bywa również społeczny zasięg, czy też trwałość przemian na rynku pracy związanych z popularyzacją pracy zdalnej. Źródłem wątpliwości są przede wszystkim wyniki pomiarów tego zjawiska, które z jednej strony w zależności od źródła różnią się od siebie znacząco, albo wskazują niewielkie zmiany skali pracy zdalnej (por. Gardawski i in. 2022). Jest to związane z tym, że praca zdalna nie ma szeroko podzielanej definicji i jako przedmiot badań jest operacjonalizowana w zróżnicowany sposób. By-

wa ona zarówno zrównywana z telepracą¹ (ma to miejsce w badaniach GUS, por. GUS 2021), jak i ujmowana szeroko (jak w badaniach Eurostatu) jako praca wykonywana „zwykle” bądź „czasami” w sposób zdalny (Sostero i in. 2020). Na problematyczne kwestie metodologii nakłada się aspekt prawny. W Polsce pracę zdalną w okresie pandemii umożliwiały tymczasowe regulacje związane z ogłoszonym na terenie kraju w 2020 roku stanem epidemii, które przestały obowiązywać we wrześniu 2022. Następnie do wiosny 2023 roku praca zdalna pozostawała zjawiskiem nieuregulowanym przez Kodeks pracy, a pracodawcy nadawali kształt temu rozwiązaniu na poziomie regulaminów pracy, bądź w trybie indywidualnych porozumień z pracownikami².

W artykule oraz w leżących u jego podstaw badaniach przyjęto szeroką definicję pracy zdalnej jako długotrwałego wykonywania obowiązków zawodowych, spoza siedziby pracodawcy, za pośrednictwem komputera z dostępem do Internetu oraz telefonu (ICT). Chociaż zapośredniczony sposób wykonywania obowiązków teoretycznie umożliwia pracę z niemal dowolnego miejsca, niemniej w warunkach pandemicznych, była ona wykonywana przez badanych przede wszystkim z miejsca zamieszkania, co miało związek z ograniczeniami pandemicznymi. Istotna była również skala tego doświadczenia w wymiarze indywidualnym. Dla części badanych podlegała ona wahaniom i ulegała natężeniu w okresach zwiększonego zagrożenia, kiedy najczęściej była wykonywana w sposób konsekwentnie zdalny. Z kolei w sytuacji częściowego znoszenia pandemicznych ograniczeń, częściej było praktykowane rozwiązanie z pogranicza pracy zdalnej oraz stacjonarnej – praca hybrydowa. Jest ona tu traktowana jako szczególny przypadek pracy zdalnej.

Inspiracje teoretyczne

Z uwagi na to, że kluczową rolę w przeprowadzonych analizach stanowiła perspektywa badanych, to jak radzą sobie z potencjalnie sprzecznymi rolami społecznymi w trudnych warunkach pracy zdalnej wymuszonej przez sytuację epidemiczną oraz przenikanie się pozornie odrębnych domen, jakimi są dom i praca, za ogólną ramę teoretyczną przyjęto teorię granic (*boundary theory*), która jest szeroko stosowana w badaniach poświęconych telepracy oraz pracy zdalnej (Nippert-Eng 1996; Ashforth i in. 2000; Ammons, Markham 2004). Z jednej strony konsekwencją przeniesienia pracy zawodowej do

¹Telepraca jest terminem pokrewnym, została wprowadzona do Kodeksu pracy w roku 2007 (art. 675 par. 2 k.p.), a do wybuchu pandemii cieszyła się niewielkim zainteresowaniem.

²Z dniem 7.04.2023 weszły w życie nowe przepisy regulujące pracę zdalną, jednocześnie uchylając przepisy dotyczące telepracy (Dz. U. z 2023 r. poz. 240).

przestrzeni prywatnej jest nieuniknione przesunięcie przestrzennych i czasowych granic rozdzielających te sfery. Z drugiej, skuteczne zarządzanie pracą w domu wymaga stałych negocjacji w celu utrzymania granic oraz tworzenia reguł przechodzenia pomiędzy rolami pracownika, oraz pozostałymi rolami pełnionymi w życiu (Felstead, Jewson 2000; Felstead 2022). Zakres możliwych rozwiązań konwencjonalnie mieści się pomiędzy czytelnym rozdzieleniem sfer pracy oraz domu (*segmentacja*) oraz ich pełną integracją (Nippert-Eng 1996, Ashforth i in. 2000). Zarówno utrzymanie granic, jak i akceptacja ich rozmycia łączą się z określonymi kosztami, co ma z kolei wpływ zarówno na dobrostan badanych, jak i ich relacje z innymi. Proces przechodzenia pomiędzy rolami staje się łatwiejszy wraz z rozwojem indywidualnego podejścia, wypracowaniem schematów postępowania, co podkreśla istotną rolę doświadczenia w pracy zdalnej (Felstead, Jewson 2000; Felstead 2022). Jednocześnie możliwe jest wystąpienie efektu miodowego miesiąca tj. sytuacji, w której w początkach tego doświadczenia badani koncentrują się przede wszystkim na pozytywnych aspektach zdalnego trybu pracy, co skłania badaczy do refleksji nad trwałością preferencji tego typu rozwiązań (Ellison 1999, Bloom 2020).

Drugim źródłem inspiracji teoretycznych była perspektywa biegu życia podkreślająca wagę miejsca w biografii (*lifecycle effect*) jako istotnego aspektu doświadczeń badanych (por. Ammons, Markham 2004). Przemawiało za tym powszechne w społeczeństwach postindustrialnych zjawisko wydłużonego wchodzenia w dorosłość (Schwartz i in. 2005) oraz wielość wzorów i modeli tego procesu (Sarnowska i in. 2018; Zielińska, Wrobel 2018). Doprowadziło to, do wyodrębnienia fazy *emerging adulthood*, która charakteryzuje się brakiem zobowiązań wynikających z dorosłości, przy możliwości korzystania ze wszystkich jej przywilejów (Arnett 2001; Zielińska 2020; Trzop, Zielińska 2022). Jest to ważne w kontekście rozważań nad pracą, ze względu na systematyczny spadek jej znaczenia wśród młodych, osłabienie jej normatywnego statusu oraz narastającej tendencji do separowania pracy i życia (Sawicka, Karlińska 2021). Efektem tych zjawisk jest detronizacja pracy, która w młodym pokoleniu traci pozycję jednej z kluczowych wartości na rzecz więzi w życiu prywatnym (tamże), a nawet podważanie jej sensu (Graeber 2018). Ponadto, choć praca wykonywana z domu jest rozwiązaniem elastycznym, które umożliwia jej dostosowanie do indywidualnych potrzeb (Ammons, Markham 2004), to już w klasycznej literaturze przedmiotu podkreślano jej niedopasowanie do stylu życia ludzi młodych (Ellison 1999). Powyższe ustalenia, w zestawieniu z wynikami badań realizowanych w początkach pandemii, skłaniały do namysłu nad pytaniem o kompatybilność pracy zdalnej z życiem młodych dorosłych w perspektywie

badania podłużnych. Uznano, że odpowiedź na nie pozwoli lepiej zrozumieć, w jakim zakresie na tym etapie życia (*life course stage*) praca zdalna może pozostawać przyjaznym i akceptowanym rozwiązaniem.

Metodologia i charakterystyka uczestników badań

Część empiryczna opiera się na danych zgromadzonych w latach 2020-2021 w ramach dwóch projektów badawczych.³ Badania rozpoczęte w pierwszych tygodniach pandemii były następnie kontynuowane z udziałem uczestników zrekrutowanych w roku 2020 w formie podłużnego badania jakościowego (Millar 2007; Thomson, McLeod 2015; Neale 2019). Dobór badanych był celowy, przy czym dla czterech cech uczestników ustalono określone kwoty. Były to typ sytuacji życiowej (młodzi dorośli, rodzice oraz seniorzy), płeć, miejsce zamieszkania (miasto wojewódzkie, mniejsze miasto, wieś) oraz makroregion (północny, centralny, południowy). Projekt badania zakładał rekrutację dwukrotnie większej liczby młodych dorosłych oraz rodziców niż seniorów (tj. proporcje 2:2:1), oraz równy udział badanych w odniesieniu do trzech pozostałych cech. W związku z zagrożeniem epidemicznym główną techniką stosowaną w realizacji wywiadów były wideo-wywiady online (Paulus, Lester 2021; Thunberg, Arnell 2021). Jednocześnie w sytuacjach trudności technicznych dopuszczano możliwość rozmów telefonicznych⁴.

Do przedstawionych w części empirycznej analiz wybrano łącznie 54 wywiady (tj. po 27 wywiadów z lat 2020 i 2021). Obejmowały one wszystkich młodych dorosłych, którzy w analizowanym okresie pracowali w trybie zdalnym i wzięli powtórny udział w badaniu. Cztery dodatkowe wywiady z pracującymi zdalnie młodymi dorosłymi, którzy nie wzięli udziału w kontynuacji badań, nie zostały uwzględnione w tej liczbie i służyły jako materiał pomocniczy (Neale 2019).

W badaniu, młodych dorosłych zdefiniowano jako osoby pełnoletnie do 35 roku życia, usamodzielnione finansowo od rodziców, zamieszkujące oddzielnie i nieposiadające dzieci. Analizowana grupa była zbalansowana ze względu na płeć (12 kobiet i 15 mężczyzn). W momencie rozpoczęcia badań

³Pierwszy projekt ($n = 150$) nosił tytuł „Uwarunkowania zmiany postaw społecznych i stylu życia w kontekście aktualnych wyzwań związanych ze zmianami klimatu na przykładzie pandemii COVID-19 w Polsce” i został zrealizowany wiosną i latem 2020 w IFiS PAN przez zespół: Piotr Binder, Hanna Bojar, Dariusz Wojakowski na zlecenie Instytutu Ochrony Środowiska (umowa nr PZ. 022.19.2020.CC-CD). Projekt drugi ($n = 109$) nosił tytuł „Społeczne skutki pandemii. Wybrane kategorie społeczno-demograficzne w perspektywie stylów życia – badanie podłużne”. Zrealizowano go rok później również w IFiS PAN w ramach zlecenia wewnętrznego nr 16 przez zespół Piotr Binder, Hanna Bojar, Marta Karkowska, Dariusz Wojakowski, Kinga Zawadzka.

⁴Szerzej na temat metodologii zrealizowanych badań (Binder 2022b).

najmłodszy badany miał 23 lata, najstarszy 35 lat, a średni wiek w grupie wynosił 28 lat. W tym czasie wśród uczestników dominowały osoby w stałych związkach, a dziesięcioro z nich było singlami. Większość pracujących zdalnie młodych dorosłych posiadała już wykształcenie wyższe, a wszyscy pozostali (6 osób) byli pracującymi studentami, z których część ukończyła studia pomiędzy pierwszą a drugą falą badania⁵. Z perspektywy zawodowej badani wpisywali się w szeroką kategorię specjalistów. Pod względem formy zatrudnienia były to przede wszystkim osoby zatrudnione na podstawie umowy o pracę (19 osób). Pozostali badani prowadzili własną działalność gospodarczą (5 osób) lub pracowali na podstawie umów cywilno-prawnych (3 osoby), co wynikało z ich wyboru lub faktu łączenia zatrudnienia ze statusem studentów⁶. Zdecydowana większość uczestników wpisujących się w tę kategorię mieszkała w miastach wojewódzkich, jednocześnie część tej grupy przeprowadziła się tam z mniejszych miast i wsi po ukończeniu szkoły średniej. Rozbudowaną informację na temat uczestników badań uwzględnionych w analizach przedstawiono w aneksie.

Praca zdalna młodych dorosłych w badaniach

Podstawą analiz były transkrypcje nagrań wywiadów (verbatim). Dane poddano następnie analizie tematycznej (Braun, Clarke 2006; Bryman 2012). Proces ten obejmował: zapoznanie się ze zbiorem danych, kodowanie, wstępną systematyzację wątków (*themes*), rozwijanie i aktualizowanie powracających tematów, oraz definiowanie i nazywanie wątków (Braun, Clarke 2021, s. 35-36). Systematyczne kodowanie zostało wykonane przy wsparciu programu MAXQDA 2022 (Kuckartz, Rädiker 2019). Analizy były ukierunkowane na zmiany, jakie nastąpiły w życiu uczestników badań w latach 2020-2021. Możliwość powrotu do tych samych osób oraz porównanie wywiadów z lat 2020, oraz 2021 umożliwiło uchwycenie wielokierunkowości zmian, z jakimi w przypadku młodych dorosłych wiązało się przejście na zdalny tryb pracy. Specyfika doświadczeń pracujących zdalnie i przenikanie się w ich codziennych doświadczeniach płatnej pracy z kontekstem osobistym, były powodem uwzględnienia również pozazawodowych aspektów życia badanych, co zadecydowało o ostatecznym kształcie przedstawionych analiz. Schematyczne ujęcie powracających wątków zostało przedstawione w ta-

⁵Odzwierciedla to zjawiska obserwowane zarówno w pomiarach polskich (CBOS 2021, s. 9) jak i europejskich badaniach porównawczych (Sostero i in. 2020, s. 13), gdzie absolwenci uczelni wyższych zdecydowanie dominują wśród pracujących zdalnie.

⁶Przedstawione w tekście analizy koncentrują się na zagadnieniach związanych elastycznością miejsca i czasu wykonywania pracy. Uczestników nie dotyczyło zjawisko pracy prekarnej związane z elastycznością kontraktu pomiędzy pracownikiem i pracodawcą (por. Mrozowicki i in. 2020).

beli 1 (poniżej). Dopelnieniem tak skonstruowanego obrazu pracy zdalnej w doświadczeniu młodych dorosłych jest ich wizja zawodowych perspektyw na przyszłość oraz ogólna ocena doświadczeń pandemicznych, która odbiega od dominującego w literaturze ujęcia pandemii jako traumy⁷.

Tabela 1

Młodzi dorośli a praca zdalna – powracające wątki

I fala badania (2020)	II fala badania (2021)
Praca zdalna w czasie pandemii	
– niepewność i konieczność pracy zdalnej – niewielkie doświadczenia pracy zdalnej – różnorodność reakcji i wielość modeli pracy zdalnej	– preferencja elastycznych form pracy – kumulacja doświadczeń i rozwój kompetencji – homogenizacja stosunku do pracy zdalnej i jej modeli
Praca zdalna a kontekst osobisty	
– zaburzenie rytmu życia i inicjacja zmian – zwiększenie budżetu czasu i jego wypełnianie – zawieszenie życia towarzyskiego i koncentracja na bliskich więziach	– utrwalanie zmian i modyfikacje stylów życia – optymalizacja wykorzystania czasu – częściowy powrót życia towarzyskiego i intensyfikacja bliskich więzi

Źródło: Opracowanie własne

Praca zdalna w czasie pandemii

Od konieczności pracy zdalnej do preferencji elastycznych form pracy

Początek pandemii łączył się z dużymi i nagłymi zmianami w życiu zawodowym młodych dorosłych. Przejście na zdalny tryb pracy było dla wielu uczestników badania symbolicznym początkiem pandemii: „takim przełomowym momentem był dzień, kiedy szef zebrał nas na zebranie i powiedział, że [...] sytuacja jest na tyle poważna, że zdecydował o pracy w domu” (K, PB_65)⁸. Praca zdalna była zmianą niezależną od badanych, która została im narzucona ze względu na pandemiczne ograniczenia (lockdown). Jednocześnie była ona w tamtym czasie traktowana jako rozwiązanie przejściowe, na bliżej nieokreślany czas epidemicznego kryzysu.

⁷Choć projekty, w ramach których gromadzono dane, miały charakter zespołowy to zarówno kodowanie danych jak ich analiza mają charakter autorski.

⁸Przywoływane fragmenty wypowiedzi oznaczone są kodami składającymi się z oznaczenia płci (K – kobieta lub M – mężczyzna) oraz sygnatury wywiadu. W przypadku wywiadów realizowanych w ramach drugiej fali badania (2021) sygnatury wywiadów poprzedzone są cyfrą 2.

Aspektem, który akcentowała część badanych, była początkowa niepewność sytuacji zawodowej w newralgicznym okresie początków kariery zawodowej: „spędzało mi to sen z powiek, zwłaszcza że jak wybuchła pandemia, ja byłem jeszcze na okresie próbnym, więc mój lęk był uzasadniony, bo jak się pozbywać to kogoś na próbnym” (M, JT_38). Nagłe zmiany w pracy wiązały się również z obawami o kwestie finansowe i stabilność źródła dochodu: „W firmie sytuacja jest raczej stabilna, więc na razie się nie martwię, ale no staram się być rozsądna, żeby w razie utraty części czy całkowitego dochodu, mieć po prostu zabezpieczenie” (K, OD_124). W odniesieniu do tego okresu badani wspominali o utracie bonusów, dodatków, okresowym ograniczeniu liczby godzin pracy i związanej z tym redukcji wynagrodzenia, lub wskazywali na ogólne pogorszenie warunków prowadzenia działalności gospodarczej. Zjawiska te były jednak przez badanych łączone przede wszystkim z pierwszymi tygodniami i miesiącami nowego doświadczenia, jakim była pandemia.

Z perspektywy drugiej fali badania związane z pandemią zaburzenia w życiu zawodowym były odczuwane przez uczestników badania tylko do pewnego stopnia. Wyraźnie podkreślał to fakt, iż dla wielu badanych okres 2020-2021 był m.in. czasem intensywnych zmian związanych z przebiegiem ich karier, sukcesami, porażkami, a niejednokrotnie decyzjami o zmianie pracy, dla których pandemia była tylko tłem. Nawet obawy o charakterze finansowym przybierały formę okresowych zawirowań, a sam fakt pracy w trybie zdalnym nie wpływał na pogorszenie sytuacji uczestników badań.⁹

Specyfiką tego okresu było stopniowe utrwalanie się rozwiązań przyjmowanych rok wcześniej jako przejściowe, w tym pracy zdanej i hybrydowej. Po ponad roku doświadczeń młodzi dorośli wyraźnie okrzepli w zdalnym trybie pracy i przystosowali się do nowych warunków: „Przez ten okres po prostu przywykłam do czegoś takiego jak home office” (K, 2_JZ_110). Tryb, do którego byli wcześniej zmuszeni przez okoliczności, stał się w tym czasie rozwiązaniem preferowanym przez młodych dorosłych: „mój pracodawca nie ma z tym problemu, żeby nadal pracować w 100% zdalnie. To jest mój wybór” (M, 2_JT_38). Powracały przede wszystkim dwa argumenty. Po pierwsze, praca zdalna sprawdziła się w wybranych kontekstach zawodowych: „pandemia może się skończyć, ale to pokazało, że niektóre zawody można wykonywać zdalnie” (M, 2_PB_66). Po drugie, młodzi doceniali możliwość elastycznej organizacji pracy: „to jest super zmiana. Zależy jak kto sobie radzi z siedzeniem w domu, no bo ja wiem, że pierwsze dwa czy

⁹O tym, iż w czasie pandemii większość pracowników utrzymała lub zwiększyła swoje zarobki pisali też inni badacze (por. Gardawski i in. 2022, s. 59).

trzy miesiące radziłem sobie źle, ale jak się człowiek przyzwyczaja, to jest po prostu gamechanger” (M, 2_JT_39).

Pracy zdalnej sprzyjała również otwartość na to rozwiązanie wielu pracodawców: „dostaliśmy od szefostwa dowolność” (K_2_KC_23). Była to cenna zmiana dla młodych dorosłych wzmacniająca ich podmiotowość i sprawczość, często mogli oni bowiem podejmować nie tylko decyzję czy pracować zdalnie, ale w jakim zakresie. Umożliwiało to dostosowanie pracy do indywidualnych preferencji. Wyraźnej zmianie uległ też kontekst wykonywania pracy. Ważną różnicę stanowiło też to, że praca zdalna w roku 2020 była łączona z poczuciem fizycznej izolacji: „wszyscy byliśmy zamknięci w domu” (M, 2_JT_38). Praca zdalna po lockdownie i bez zaleceń dotyczących samoizolacji była już odmiennym i znacznie bardziej przyjaznym doświadczeniem: „home office już nie jest taki straszny” (K, 2_JZ_110).

Od niewielkiego doświadczenia pracy zdalnej do rozwoju (miękkich) kompetencji

Przeniesienie pracy do domu w początkach pandemii w sposób nagły i nieplanowany rodziło szereg wyzwań. Wśród młodych dorosłych nie należały do nich jednak kompetencje cyfrowe. Żaden z młodych uczestników badań nie wskazywał, że kwestia ta stanowiła trwałą przeszkodę w wykonywaniu pracy¹⁰. Istotną rolę odgrywała natomiast kwestia posiadanego doświadczenia. Z uwagi na wczesny etap swoich karier i ograniczoną dostępność zdalnych form pracy przed pandemią (por. Binder 2023) młodzi dorośli miewali zwykle niewielką styczność z tym trybem pracy: „Wcześniej też mieliśmy taką możliwość, ale nie korzystałam z tego aż tak często [...] bo to było to kilka dni tak naprawdę w miesiącu, teraz jest to codziennie” (K, ES_137). Tego typu doświadczenia odgrywały łagodzącą rolę. Jednak nawet w gałęziach, gdzie praca zdalna była rozpowszechniona już przed pandemią (jak IT), praca rzadko była wykonywana w sposób konsekwentnie zdalny. Różnica skali doświadczeń była wyraźnie odczuwalna przez badanych: „(t)o jest ten plus branży, że mamy taką możliwość w IT [...] zdarzało mi się pracować po kilka dni, ale dwa miesiące? Nigdy mi się nie zdarzyło, żeby tyle siedzieć na zdalnej” (M, ES_142).

Na doświadczenia indywidualne badanych nakładał się kontekst pracodawców, którzy nie byli przygotowani na zmiany tej skali i często nie potrafili odnaleźć się w nowych warunkach. Zarządzanie pracą w trybie zdalnym stawało się dla nich problematyczne. W zgromadzonych wywiadach sygnały o nadmiernej kontroli ze strony pracodawców należały do wyjątków i wią-

¹⁰O kompetencjach cyfrowych i „braku cyfrowych analfabetów” w kontekście pracy zdalnej okresu lockdownu pisał również Wiesław Gumuła (2021, s. 28-29).

zały się z pewnego rodzaju poczuciem bezradności ze strony przełożonych: „teraz mamy te codzienne narady i jakby musimy się spowiadać, że tak powiem ze wszystkiego co robimy” (K, JZ_112). Wyraźnie powracającym motywem wypowiedzi młodych były również kwestie związane z brakiem nadzoru i koniecznością samodzielnego panowania nad dyscypliną pracy: „Trzeba tutaj mieć większą samodyscyplinę i samemu bardziej się kontrolować” (M, JZ_114). Było to związane z zarządzaniem granicami pomiędzy pracą oraz życiem pozazawodowym jako jednym z kluczowych zjawisk w zakresie pracy zdalnej: „to siedzenie w domu powodowało i nadal powoduje, że nie mam takiej granicy wyjścia z pracy. Ta praca, że tak powiem, rozlewa na cały dzień” (K, JZ_106).¹¹

Po upływie roku od pierwszych wywiadów kontekst rozmów na temat pracy zdalnej uległ zasadniczej zmianie. Kumulacja doświadczeń pozwoliła badanym na skuteczną adaptację do nowych warunków oraz spojrzenie na początki pandemii z innej perspektywy: „Początki były to dosyć ciężkie, ale nauczyłem się jak działać. Muszę przyznać, że bardzo dobrze zorganizowałem sobie czas pracy, dlatego nie mam już problemów” (M, 2_AND_11). Pomimo intensyfikacji wykorzystania narzędzi elektronicznych kwestia kompetencji cyfrowych konsekwentnie nie stanowiła wyzwania dla młodych. Konieczność rozszerzania posiadanych umiejętności była zwykle traktowana jako element rozwoju zawodowego. Młodzi wyraźnie akcentowali jednak, że okres ten wymagał od nich przede wszystkim zdobywania kompetencji miękkich, takich jak budowanie relacji i umiejętności współpracy: „trzeba było skupić się na komunikacji i sensie przekazywania informacji i też te relacje trochę z pracownikami się rozluźniły, więc też staraliśmy się jakoś to nadrabiać” (K, 2_OD_124). W połączeniu z ograniczonym doświadczeniem zawodowym kwestie te wpływały negatywnie na atmosferę pracy oraz relacje w zespołach. Z upływem czasu badani rozwijali się jednak również i w tym zakresie: „[musiałem nauczyć się – P. B.] tylko i wyłącznie takiego kontaktu firmowego między ludźmi [...] Jednak praca wykonywana w firmie, ułatwia pomoc wzajemną kolegów pracujących obok” (M, 2_ES_148).

Po upływie roku od pierwszego badania wyraźnie mniejszą rolę odgrywała też sprawa organizacji czasu pracy oraz kwestia granic pomiędzy pracą a nie-pracą. Ta ostatnia często nie stanowiła już krytycznego problemu, choć nadal bywała wyzwaniem dla badanych: „no to dalej muszę sobie z tym radzić, żeby jakieś rozpraszacze niwelować, starać się poświęcać tylko pracy, bo w domu jest ciężiej o samodyscyplinę. Ale też z drugiej strony łatwiej, bo nie trzeba tyle czasu poświęcać kolegom z zespołu” (M, 2_ES_145).

¹¹Wątek zacierania się granicy pomiędzy czasem pracy, a czasem odpoczynku akcentowali również autorzy „Pamiętników pandemii” (Głowacka i in. 2022).

Od różnorodności do homogenizacji percepcji pracy zdalnej i jej organizacji

W początkach pandemii praca zdalna wywoływała wśród młodych dorosłych paletę różnorodnych reakcji. Z jednej strony wiązały się one z poczuciem zamknięcia (lockdown) oraz brakiem motywacji do pracy (wspomniana samodyscyplina). Z drugiej w wypowiedziach badanych pojawiały się też świadectwa ekscytacji nowymi doświadczeniami: „jak mieliśmy zapowiadane, że będzie praca zdalna, to był całkiem duży entuzjazm” (M, ES_145). Ponadto trudna sytuacja epidemiczna sprawiała, że badani postrzegali ją również jako dodatkowe zabezpieczenie przed zakażeniem. To sytuacje, kiedy musieli pojawiać się w pracy, traktowali jako zagrożenie: „ja w ogóle jestem poirytowana tym, że muszę [czasami – P.B.] jeździć do biura [...] prawda jest taka, że nie wszyscy w firmie zachowują środki ostrożności” (K, ES_144).

Nowa sytuacja w połączeniu z brakiem doświadczenia generowała całe spektrum podejść do pracy w domu. Na jednym krańcu znajdowali się badani rozpoczynający pracę z laptopem w łóżku, chwilę po przebudzeniu: „od czasu, kiedy pracuję z domu cały czas, to właściwie nie nastawiam budzika” (M, ES_142). Na drugim znajdowały się osoby, które utrzymaniem wcześniejszych rytuałów i formalnym strojem podkreślały fakt bycia w pracy, nawet jeżeli była wykonywana w domu: „normalnie szykuję się do pracy, koszula a nie żadna piżama i w łódeczku, tylko normalnie pracuję przy stanowisku” (M, PB_66). W tym czasie powszechna wśród badanych była krytyczna ocena efektywności własnych wysiłków: „produktywność, no z tym bywa różnie” (K, PB_65), z czym łączyły się refleksje, iż czas pracy mógłby być lepiej wykorzystywany. Należy podkreślić, iż pierwsze miesiące pandemii były okresem testowania różnych rozwiązań, a nowy porządek był przez uczestników badań dopiero wypracowywany.

Jednocześnie pomimo szeregu trudności, już w początkach pandemii młodzi dorośli oceniali doświadczenie pracy zdalnej przede wszystkim w sposób neutralny i pozytywny (por. Binder 2021). Badani, którzy na tym etapie akcentowali kwestie negatywne byli przede wszystkim singlami. Na ich oceny wpływała zarówno sytuacja osobista (np. samodzielne zamieszkiwanie), jak i tęsknota za wcześniejszym trybem życia: „czasem home office jest okay, ale praca zdalna nie jest dla typów wyjściowych” (K, JZ_110). Jednak nawet w tej podgrupie część uczestników dobrze odnajdywała się w tej formie pracy: „mam skłonności większe do introwertyka, więc tutaj, jeżeli o to chodzi, to dla mnie lepiej jest pracować w odosobnieniu” (M, PB_66)¹². Te wstępne obserwacje skłaniały do refleksji na temat tego,

¹²Na temat kosztów pandemii dla introwertyków w młodym pokoleniu pisał również

czy młodzi dorośli będą doświadczali efektu miodowego miesiąca (Ellison 1999, Bloom 2020).

Rok później doświadczenia młodych dorosłych wskazywały na stopniowe ujednolicanie schematów działania w kontekście pracy zdalnej. Fakt, iż nie była ona już wyłącznie rozwiązaniem przejściowym, skłaniał badanych do zadbania o lepsze warunki pracy, tzn. wykraczające poza sprawny laptop i stabilne łącze internetowe. Mogło to oznaczać zmiany różnej skali, od zakupu ergonomicznego krzesła, nawet po zmianę mieszkania: „to też był tak naprawdę bodziec do tego, żebyśmy intensywnie zaczęli szukać większego mieszkania i skończyło się na tym, że je kupiliśmy” (K, 2_KC_18). Dużo większą rolę odgrywała dbałość o higienę pracy i wyraźne granice pomiędzy pracą, a życiem pozazawodowym oraz świadome przeciwdziałania „rozlewaniu się” pracy na cały dzień: „Myślę, że tutaj dużą rolę odgrywają [...] takie praktyki, które pozwalają nam zachować higienę pracy. Myślę, że przekładają się na organizację czasu pracy. Takie kwestie jak wyciszenie notyfikacji np. na komunikatora, które rozpraszają nas [...] takie drobne rzeczy, które pozwalają nam się skoncentrować na konkretnym zadaniu” (K, 2_ES_137).

Raz jeszcze wyraźny akcent w wypowiedziach badanych padał na kwestie „efektywności” i „wydajności” pracy z domu. Stanowiły one ważny punkt odniesienia w procesie kształtowania nowych rytuałów składających się na indywidualne podejście do pracy z domu: „jak już widzę, że jestem mniej produktywny, to zmieniam miejsce pracy i tam się bardziej ożywiam” (2, M_ES_145). Były one też podstawowym kryterium oceny pracy zdalnej jako rozwiązania organizacyjnego: „na pewno pandemia pokazała pracodawcom, że pracownicy mogą być tak samo efektywni gdzieś tam w domu, jak są w pracy” (M, 2_JT_38). Analiza wywiadów zgromadzonych w drugim roku pandemii pozwala na stwierdzenie, że wśród uczestników badań pozytywny stosunek do pracy zdalnej uległ utrwaleniu, a zadowolenie ze zmian w organizacji pracy nie było związane wyłącznie z efektem miodowego miesiąca (Ellison 1999, Bloom 2020). Jednocześnie do pracy zdalnej przekonała się część uczestników, którzy w początkach pandemii mieli wiele wątpliwości: „teraz jestem zdecydowanie bardziej otwarta na pracę z domu. Widzę, że można to sobie dobrze zorganizować i to wszystko działa” (K, 2_OD_137). Decyzje o powrocie do pracy w pełni stacjonarnej stanowiły wyjątki i dotyczyły wyłącznie dwóch uczestniczek, które ze względu na poczucie samotności nie odnajdywały się w tym trybie pracy: „teraz szukam i wiem, że to na pewno nie będzie to praca zdalna, ponieważ nie odpowiada mi taki tryb pracy” (K, 2_OD_125).

Praca zdalna a kontekst osobisty

Od zaburzenia rytmu życia, przez utrwalanie zmian do modyfikacji stylów życia

Pandemia była dla badanych źródłem zaburzenia dotychczasowego rytmu życia. Przeniesienie pracy do domu dodatkowo intensyfikowało to zjawisko. Dla młodych aktywnych zawodowo ludzi szczególnie dotkliwe było skrajne ograniczenie mobilności i zawężenie przestrzeni możliwości (por. Doliński 2021). Zmiany te łączyły się ze znacznymi kosztami emocjonalnymi, które skłaniały część uczestników (nie tylko singli) do okresowych powrotów do rodziców: „często przebywam u rodziców, bo akurat mam dość mały metraż [...] więc dla dobrostanu psychicznego bardzo dużo czasu spędzam u rodziców, którzy mają dom z działką” (M, AND_6).

Niewielkie powierzchnie, jakimi dysponowali badani, były również przeszkodą w organizacji wygodnego miejsca pracy. Młodzi dorośli najczęściej zamieszkiwali w wynajmowanych pokojach (single) oraz małych wynajmowanych mieszkaniach (pary), co sprawiało, że oddzielanie przestrzeni pracy i wypoczynku najczęściej nie było możliwe: „te dwadzieścia siedem metrów na dwie osoby to jest jednak bardzo mało, nawet nie ma gdzie uciec i trzasnąć drzwiami” (M, ES_148). Konieczność zintegrowania pracy zawodowej z przestrzenią domową oddziaływała na organizację całego ich życia. Z jednej strony akcentowane były wątki związane z pogorszeniem jakości życia, w związku z poczuciem izolacji, ograniczeniem ruchu i spadku kondycji: „na początku były takie dwa czy trzy tygodnie, które spędziłem, przesiadając się z fotela na kanapę, a połowę dni w tygodniu w ogóle nie wychodziłem z domu” (M, JZ_114). Z drugiej, unikalne okoliczności wytworzyły przestrzeń do zmian ukierunkowanych na jego poprawę. W relacjach młodych dorosłych powracały zwłaszcza eksperymenty kulinarne i zmiany w diecie, ćwiczenia w domu (np. z aplikacją), czy regularne spacer: „gotowanie na pewno jest ważne, to jest takie centrum dnia. Dla mojej dziewczyny na pewno joga, bo to codziennie praktykuje. Ważne dla nas też stały się spacer, które sprawiają nam szczerą przyjemność. Kiedyś zmuszałem się do tego” (M, ES_145).

Po upływie roku od pierwszego badania przynajmniej część zmian, które miały mieć charakter przejściowy uległa utrwaleniu: „teraz tak naprawdę chyba trudno jest sobie przypomnieć, jak to było przed pandemią, kiedy oboje chodziliśmy do biura i spotykaliśmy się popołudniami w domu” (K, 2_OD_124). Doświadczenia badanych wskazywały też, że modyfikacje ich stylów życia związane z przeniesieniem pracy do domu stały się rozłożonym w czasie, postępującym procesem: „pandemia stworzyła taką

przestrzeń i mogłem dostatecznie długo eksperymentować w tym zakresie” (2_KZ_95). Stopniowa adaptacja do pracy zdalnej w połączeniu z możliwościami, jakie dawały elastyczne rozwiązania w zakresie pracy zawodowej, sprzyjały refleksyjnemu podejściu do życia i wprowadzanych do niego zmian. Najczęściej przywoływanym przykładem były wysiłki ukierunkowane na zmiany prozdrowotne: „zaczęliśmy zwracać bardziej uwagę na to, żeby była tu zdrowa żywność, bo wcześniej ze względów bardziej na pośpiech i na brak czasu bardzo często to jedzenie takie było trochę byle jakie. To teraz [...] zastanawiamy się wspólnie, co byśmy chcieli zjeść i to planowanie jest trochę bardziej spokojne, bo mamy na to czas” (K, 2_ES_144).

Niemniej powracającym wątkiem były również wypowiedzi dotyczące wymiaru emocjonalnego, w których badani wskazywali na wagę, jaką przywiązują do kwestii dobrostanu psychicznego, poszukiwania tego typu wsparcia, czy decyzji o podjęciu terapii: „miałem bardzo dużo czasu, żeby pomyśleć, myśleć o życiu, o tym, w jaki sposób funkcjonuję i to też jeden z elementów, który mnie pchnął na terapię” (M, 2_ES_142). W ogólniejszym wymiarze możliwość zadbania o siebie przesuwiała młodych dorosłych w kierunku bardziej zrównoważonego stylu życia. Nie oznacza to jednak, że byli wolni od np. „małych grzechów konsumpcyjnych” (M, 2_ES_51), które przedstawiali ze znaczną dozą autoironii: „chcieliśmy już kupić swój, własny większy telewizor, konsole do gier, nie wiem, jakieś głośniki [...], więc jeśli jeszcze kiedyś pandemia wróci, to przynajmniej będę przygotowany na każdą ewentualność” (M, 2_JT_38).

Od zawieszenia planów do pandemicznego przyspieszenia

Przejsie na zdalny tryb pracy wiązało się z eliminacją (znacznej części) dojazdów do pracy i ograniczeniem wychodzenia z domu. Bezpośrednim tego efektem, było znaczne zwiększenie budżetów czasu uczestników badań. W okresie pandemicznego zawieszenia specyfiką sytuacji młodych dorosłych w odróżnieniu od np. rodziców (Binder 2021, 2022a) było to, że mogli go przeznaczyć przede wszystkim na własne potrzeby, zyskując „czas na wszystko, czego brakowało i więcej” (K, JZ_110). Na tym etapie młodzi wyraźnie podkreślali swoje trudności z jego wypełnieniem: „ciężko sobie tak do końca zorganizować czas, żeby był on fajnie spędzony, kiedy się siedzi cały czas w domu” (K, PB_65). Sytuacja ta ciążyła zwłaszcza zamieszkującym samotnie singlom: „mimo że mam więcej czasu, to na mnie to wpływa wręcz odwrotnie, bo gorzej mi się funkcjonuje i robię mniej” (K, JZ_110). Powracającą w tej sytuacji konkluzją uczestników badań było to, że czas, który uzyskali, jest przez nich w znacznej mierze marnowany.

Pomimo oczywistych utrudnień, sposoby organizacji czasu były bardzo różnorodne. Wśród przywoływanych przykładów powtarzały się dłuższy

sen, platformy streamingowe, gry komputerowe i planszowe oraz wiele innych: „jednak Netflix to nie wszystko [...] to jest dobry czas na eksperymenty, ja zająłem się nagle modelarstwem” (M, JT_38). Również w wymiarze osobistym już w początkach pandemii młodzi dorośli akcentowali, iż mają poczucie, że czas powinni spędzać bardziej produktywnie.¹³ Wyrazem tego było wiele przykładów efektywnego spędzania czasu, w który wpisywały się nauka języków obcych, czy szerzej rozwój posiadanych kompetencji (zwykle online): „uczę się w kierunku dalszego rozwoju w kadrach, podjąłem się zrobienia takiego certyfikatu, który jest uznawany głównie w UK i na świecie” (M, JT_39). Były to jednak decyzje ad hoc, podejmowane w sytuacji, którą charakteryzowała tymczasowość. Większość życiowych projektów uczestników była w tym czasie wstrzymana¹⁴: „miałem dużo planów [...] one były w perspektywie pięciu lat, ale to na razie zostało zawieszone” (M, AND_6).

Drugi rok pandemii był okresem, kiedy restrykcje związane z pandemią były nadal wyraźnie odczuwane. Nie były jednak już tak przytłaczające, w czym pewną rolę odgrywała wyraźna adaptacja do sytuacji pandemicznej: „mimo że były te ograniczenia, że człowiek ma czasami dość siedzenia w domu, to mi w tym domu jakoś tak było dobrze i przyjemnie” (K, 2_JZ_110). Jednocześnie podejście badanych do czasu i sposobów jego wykorzystania ulegało istotnym zmianom. Przede wszystkim była to w życiu badanych faza powrotu do realizacji dużych projektów życiowych i licznych zmian: „To był okres, to taki okres, który strasznie szybko minął [...] dużo się u mnie działo” (K, 2_ES_137). Do wyjątków należały osoby, dla których był to okres spokojny i stabilny: „kupiliśmy kota, to chyba największa zmiana” (M, 2_KZ_95).

Uwagę zwracały powtarzające się w większości wywiadów kwestie mieszkaniowe. Dotyczyły one zarówno zmian wynajmowanych mieszkań, dostosowania posiadanych do aktualnych potrzeb (w tym remonty), zmiany mieszkania na większe, kredytu i kupna pierwszego mieszkania, a nawet przeprowadzki do innego miasta w związku ze zdalnym wykonywaniem pracy: „przeprowadziłem się do mieszkania, które jest oddalone o 150 km mojego od miejsca pracy” (M, 2_ES_148). Czas pomiędzy pierwszą i drugą falą badania był również okresem wchodzenia przez badanych w nowe społeczne role. Uczestnicy znajdowali partnerów i przestawali być singlami, kończyli dotychczasowe związki i wchodzili w nowe, a także zawierali małżeństwa.

¹³Temat „produktywności” w okresie lockdownu interpretowanej w kategoriach zobowiązania dyktowanego przez ideologię późnego kapitalizmu był również przedmiotem uwagi autorów „Pamiętników pandemii” (por. Głowacka i in. 2022).

¹⁴Na kwestię opóźniania realizacji planów życiowych młodych zwracali uwagę również inni badacze (por. Trzop, Zielińska 2022, s. 10).

W odróżnieniu od początków pandemii, dla których charakterystyczne było poczucie swoistej życiowej pauzy, rok później wyraźne było ich przechodzenie do kolejnych faz biografii: „wcześniej żyłam życiem studenckim, nawet jeśli zarabiałam, teraz współpracuję z firmą-korporacją. Nie wiem, czy to tylko pandemia, czy dojrzewam, ale mi to odpowiada” (K, 2_KC_24). Powracającym i istotnym w tym kontekście wątkiem były wskazania badanych na to, że zmiana warunków ich funkcjonowania i specyfika doświadczeń pandemicznych przyspieszyła szereg decyzji w różnych aspektach ich życia: „ta sytuacja przełożyła się na decyzję, żeby niektóre rzeczy przyspieszyć lub zrobić w innej kolejności niż pierwotnie planowałam. Chyba ostatecznie to wyjdzie na dobre” (K, 2_JZ_110). Była to wyraźna zmiana w sposobie przeżywania czasu w porównaniu z poczuciem zawieszenia typowym dla początków pandemii¹⁵.

Od zawieszenia życia towarzyskiego do koncentracji na bliskich więziach

Przeniesienie pracy do domu w okresie lockdownu wpłynęło również na sferę relacji. Dla pracujących zdalnie ograniczeniu uległa znaczna część kontaktów zawodowych, dostęp do wielu form rozrywki i rekreacji, a życie towarzyskie, które stanowiło ważny element ich stylu życia, zostało wstrzymane: „nasze kontakty ze znajomymi były oparte na częstych imprezach typu domówki, na które było zapraszane po kilkanaście osób, więc to totalnie zamarło” (M, ES_145). Nowa sytuacja była impulsem do podtrzymywania kontaktów drogą elektroniczną z wykorzystaniem znanych i dostępnych narzędzi: „takie rozmowy na grupkach, na Messengerze, odbywają się teraz częściej niż przed pandemią. Pojawiły się też spotkania wirtualne z kamerką, czego wcześniej w ogóle nie robiliśmy” (K, ES_137). Powtarzającym się wątkiem w wypowiedziach młodych było ich poczucie, iż w fazie początkowej ta forma kontaktów uległa intensyfikacji, spotkania online mogły być dłuższe i spokojniejsze, a kręgi towarzyskie ulegały nawet pewnemu rozszerzeniu: „wiele starych znajomości odnowiłem, co jest super sprawą” (M, ES_146).

Czas zamknięcia i samoizolacji wyraźnie przenosił jednak punkt ciężkości na bliskie relacje i związki, w których kontakty bezpośrednie pozostały możliwe, ze względu na wspólne zamieszkiwanie. Badani zaczęli przeżywać je w inny sposób, a przede wszystkim poświęcać im znacznie więcej uwagi: „więcej czasu tak naprawdę mamy dla siebie. Tak normalnie to właśnie w biegu żyjemy” (K, KZ_95). W sytuacji, kiedy pary zamieszkiwały razem, młodzi wyraźnie cenili sobie możliwość przebywania razem: „na dobre wy-

¹⁵Na akceleracyjny potencjał oddziaływania pandemii i zmian przez nią wywołanych zwracali uwagę również inni badacze (por. Gumuła 2021; Trzop, Zielińska 2022).

szło to, że mamy znacznie więcej czasu ze sobą” (M, KC_22). Atutami były zarówno możliwość lepszego poznania siebie, bliskości i rozmowy, jak i pozytywny wpływ faktu posiadania partnera na organizację dnia. Pomagało to badanym w zachowaniu proporcji pomiędzy pracą a życiem pozazawodowym.

Z kolei single oraz osoby w związkach osób mieszkających oddzielnie akcentowali wyraźnie negatywny kontekst emocjonalny swoich doświadczeń: „podtrzymywanie związków, jeśli ktoś nie mieszka razem to, stwierdzam, najtrudniejsza sprawa” (M, JT_39). Ich poczucie izolacji było nierzadko potęgowane przez fakt, że mieszkania, w których wynajmowali pokoje w czasie lockdownu w znacznej mierze opustoszały, jak i przez powodowane troską o bliskich jednocześnie ograniczenie bezpośrednich kontaktów z najbliższą rodziną.

W drugim roku pandemii w wywiadach wyraźny był wątek stopniowego i częściowego powrotu do kontaktów towarzyskich, które nadal utrudniała sytuacja epidemiczna: „dbam o to, żeby nie były to osoby przeziębione, zawsze pytamy, czy czują się okay” (K, 2_ES_144). Badani jednocześnie podkreślali, że jakość ich kontaktów towarzyskich ucierpiała, a część z nich uległa osłabieniu lub nie przetrwała: „trochę nam się jakby właśnie ten kontakt rozjechał” (K, 2_KC_24). W tym kontekście powracał też wątek ulotności więzi i kontaktów zapośredniczonych przez technologię: „z osobami, z którymi się nie spotykałem, kontakt siłą rzeczy się urwał, bo nie pisaliśmy na co dzień do siebie na Messengerze” (M, 2_JT_38). W sytuacji pracujących zdalnie wpływ na to miała kwestia pewnego przesytu technologiami, które nieustannie towarzyszyły badanym: „Nie próbowaliśmy za bardzo jakoś ze znajomymi wideokonferencji robić. Chyba wszyscy mieli już tego dosyć w pracy” (K, 2_OD_124)¹⁶.

Ograniczenie kontaktów szczególnie ciążyło singlom, którzy ponosili największe koszty emocjonalne odosobnienia. Dla nich remedium na samotność stanowiło wchodzenie w nowe związki, znalezienie współlokatora lub powrót do pracy stacjonarnej. Jeżeli te rozwiązania nie były możliwe, zdarzało się, że przez dłuższy czas towarzyszył im stan apatii: „W sumie po prostu nie było tych kontaktów i tylko cały czas liczę na to, że one się odnowią” (K, 2_OD_125). To zasadniczo odróżniało ich sytuację od osób, dla których związki partnerskie i małżeństwa stanowiły emocjonalny azyl.

Badani w związkach z reguły podtrzymywali swoje ogólnie pozytywne oceny wpływu przeniesienia pracy do domu na ich relacje z najbliższymi.

¹⁶Jednym z pojęć jaki zagościło w badaniach na temat doświadczenia pandemii jest „zmęczenie Zoomem” (*Zoom fatigue*) rozumiane jako wyczerpanie wynikające z długotrwałego korzystanie z komunikacji za pośrednictwem komputera (por. Nadler 2020).

Był to dla nich przede wszystkim okres rozwoju i konsolidacji bliskich relacji. Jednocześnie wyraźnie wskazywali oni na to, że związki kształtowane w pandemicznych warunkach charakteryzowała odmienna dynamika i większa intensywność relacji, co stanowiło dla nich swoisty test: „Wiedomo, że w takim czasie kumulacji spędzania czasu, że nikt nie wychodzi z domu, to albo w jedną, albo w drugą stronę pójdzie: albo degradacja, albo polepszenie” (M, 2_JT_39).

Perspektywy zawodowe na przyszłość i ocena pandemii

Analizy materiału gromadzonego w pierwszym roku pandemii wskazywały, że już w czasie, kiedy praca zdalna była rozwiązaniem przejściowym, doświadczenia badanych były na tyle dobre, że młodzi dorośli deklarowali zainteresowanie kontynuacją pracy w tym trybie w przyszłości: „w przyszłości chciałbym więcej pracować zdalnie” (K, KZ_95). Jednocześnie analiza wywiadów prowadziła do wniosku, iż badani byliby znacznie bardziej zadowoleni z pracy zdalnej, gdyby była ona zbalansowana jakąś częścią pracy wykonywanej poza miejscem zamieszkania: „Liczę na to, że w przyszłości będzie więcej pracy zdalnej. Mój wymarzony rozkład pracy zdalnej i pracy na miejscu to jest dwa dni zdalnie, trzy dni z biura” (M, KC_22).

Rok później młodzi dorośli byli nastawieni na utrwalenie rozwiązań rozpowszechnionych w czasie pandemii: „z tego co widzę, to już staje się standardem” (M, 2_OD_122), a do rzadkości należały w badaniu osoby, które przyszłość wiązały z pracą na zasadach przedpandemicznych. Pozostali badani podkreślali, że jest to dla nich nie tylko wygodne rozwiązanie, ale przede wszystkim, iż z zadowoleniem przyjmują to, w jaki sposób zmieniło się ich życie: „praca zdalna to jest największy sukces pandemii w ogóle i mój osobiście również, że da się to wszystko pogodzić” (M, 2_JT_39).

Wyraźne było również przejście od względnie pozytywnych opinii na temat nowego trybu pracy do przywiązania do pracy zdalnej, a następnie aktywnych zabiegów o jej utrzymanie: „każdy z mojego zespołu będzie się rękami i nogami bronił przed powrotem do biura” (M, 2_ES_145). W drugim roku badań możliwość pracy zdalnej zyskała na tyle duże znaczenie, że skłaniała do radykalnych decyzji w sytuacji konieczności powrotu do pracy stacjonarnej: „wiele osób zwolniło się po informacji, że będą na siłę ściągani do biur” (M, 2_OD_122). To nowe rozwiązanie w krótkim czasie zyskało więc duże znaczenie w życiu badanych: „to jak najbardziej dla mnie ma wartość” (M, 2_MK_76).

W grupie badanych były osoby, które swoje plany wiązały z pracą wykonywaną w sposób konsekwentnie zdalny. Mogło się to wiązać z przeprowadzką do innego miasta, planowaniem takiej zmiany, czy też rozważaniem

możliwości łączenia pracy z podróżowaniem po świecie (*workation*), które w drugim roku pandemii nadal pozostawało raczej wizją na przyszłość. Rozwiązaniem preferowanym przez większość uczestników była możliwość łączenia pracy zdalnej z regularnym bezpośrednim kontaktem z firmą oraz współpracownikami, co przyczyniało się w efekcie do poczucia równowagi: „Ten model właśnie hybrydowy jest idealny. Z jednej strony, jest ta elastyczność, nie traci się czasu na dojazdy, da się pracować w innych godzinach niż te przysłowiowe 9-17, to bardzo dużo daje. Z drugiej strony nie brakuje takiego kontaktu personalnego [...] To są czyste zyski dla pracownika i pracodawcy” (M, 2_KZ_95)¹⁷.

Ocena pracy zdalnej i preferowane wizje zawodowej przyszłości młodych dorosłych pozostawały w wyraźnym związku z szerszą oceną ich doświadczeń w okresie pandemii. Już w jej początkach wśród młodych uczestników badania całościowe oceny pandemii nie koncentrowały się na aspektach negatywnych: „bilans nie jest jednoznaczny, ale nie powiedziałbym, że jest w stu procentach negatywny” (K, LK_51). Akcenty były rozkładane w zróżnicowany sposób, niemniej część uczestników wyraźnie odnalazła się w nowej rzeczywistości: „na moje to cała kwarantanna i pandemia jest na plus” (M, ES_148).

Wątkiem powracającym w ogólnych ocenach było – raz jeszcze – poczucie spowolnienia upływu czasu. Początki pandemii były swoistą pauzą w życiu badanych: „mam takie poczucie, że dosyć mocno zwolnił czas i jakby przez moment wszyscy się zatrzymali” (M, KC_22). Dla części uczestników stwarzało to okazję do autorefleksji i oceny dotychczasowego stylu życia: „żyję w zdecydowanie w wolniejszym tempie [...] było dla mnie całkiem dobre, ponieważ za bardzo gnałam jak dotąd” (K, OD_125). Wypowiedzi te wskazywały na satysfakcję z przywrócenia proporcji w myśleniu o sobie, świecie oraz życiowych priorytetach: „w życiu codziennym przykładam wagę do takich mało ważnych rzeczy, a w obliczu tego kryzysu, jakiś takich tragicznych informacji wkoło, no to trochę przewartościowałam pewne rzeczy” (K, KZ_93).

Podsumowania, których badani dokonywali z perspektywy roku 2021, uwzględniały znacznie szerszy horyzont czasowy. Wyraźnie było w nich przesunięcie akcentów, a w wypowiedziach badanych mocniej podkreślane było podejście pragmatyczne: „po prostu dostosowałam panującą sytuację pod siebie i wykorzystałam ją w taki sposób, jak można było najlepiej [...] mimo

¹⁷ Wyniki realizowanych w zbliżonym czasie (jesień 2021) badań ilościowych wskazują, iż osoby młodsze wyraźnie częściej niż pozostałe kategorie wiekowe chciałyby pracować w miejscu zamieszkania oraz ogólną preferencję modelu hybrydowego (por. Gardawski i in. 2022, s. 39-40).

tego, że to pandemia była generalnie ograniczeniem dla mnie, to i tak udało mi się wypracować bardzo dużo rzeczy” (K, 2_JZ_110). Ogólna ocena okresu pandemii w ramach drugiej fali badania zachowywała charakter neutralny i umiarkowanie pozytywny, zwłaszcza jeżeli uczestnicy nie doświadczali żadnych traumatycznych zdarzeń: „Nauczyliśmy żyć w tej pandemii, choć na początku to było bardzo ciężkie. Ale ogólnie nie oceniam tego jakoś bardzo negatywnie, nie wydarzyło się w moim życiu nic takiego strasznego. Oboje zachowaliśmy pracę, wszystko jakby jest w porządku, nie zachorowaliśmy. Z mojej perspektywy to nie był jakoś bardzo zły czas” (K, 2_JZ_112).

Pandemia była przedstawiana jako wyzwanie: „mocniej mnie przycisnęła psychicznie i emocjonalnie, skupiałem się na tym co mogę zmienić” (M, 2_KZ_95). Jednocześnie wyzwania te były traktowane przez młodych jako źródło motywacji do działania: „trzeba było albo wykonać kolejny krok, albo się cofnąć i wrócić do rodziców. No w moim przypadku no ja wybrałam własną drogę. Ja już sobie nie wyobrażam mieszkania z rodzicami” (K, 2_KC_24). W relacjach największych optymistów pandemia bywała nawet porównywalna do niepowtarzalnej okazji: „to jest szansa [...] jak człowiek ma świadomość takiej wyjątkowości, to łatwiej go to skłania do zmian” (2_ES_145). Te elementy składały się na wizję pandemii jako względnie udanego okresu w życiu pracujących zdalnie badanych: „jestem bardzo wdzięczna za ten rok [...] myślę, że nie było wcale tak źle” (K, 2_JZ_106).

Podsumowanie

W artykule poddano analizie doświadczenia aktywnych zawodowo młodych dorosłych, którzy w okresie pandemii pracowali w trybie zdalnym. Przedstawionym rozważaniom towarzyszyło pytanie o kompatybilność pracy zdalnej z potrzebami młodych dorosłych. Przedmiot zainteresowań skłaniał do odwołania do dwóch źródeł inspiracji teoretycznych. Z jednej strony była to teoria granic (Nippert-Eng 1996, Ashforth i in. 2000) uwrażliwiająca na konsekwencje przenikania się sfer domu oraz aktywności zawodowej w kontekście pracy zdalnej, z drugiej perspektywa biegu życia (Ammons, Markham 2004) podkreślająca wagę miejsca w biografii (Arnett 2001; Zielińska 2020; Trzop, Zielińska 2022). Połączenie tych perspektyw w ramach przeprowadzonych analiz potwierdziło swoją zasadność.

Zrealizowane badania wskazują, że kontynuacja pracy w trybie zdalnym była przez młodych dorosłych nadal postrzegana jako doświadczenie w znacznej mierze przyjazne. W wywiadach wyraźnie zarysował się proces ewolucji stosunku do pracy z domu: od rozwiązania narzuconego, do preferowanego i wartego, by o nie zabiegać, nawet za cenę zmiany pracy. Wpływ na to miały kumulacja doświadczeń oraz postępująca adaptacja ba-

danych do nowych warunków, której rezultatem były efektywniejsze zarządzanie granicami i większa produktywność pracy w domu (Felstead, Jewson 2000; Felstead 2022). Sprzyjał też temu zmieniający się kontekst społeczny, w którym z uwagi na łagodniejsze obostrzenia pracy zdalnej nie towarzyszyła autoizolacja. Obserwacje te wskazują, iż w uwzględnionym horyzoncie czasowym przywiązanie do pracy zdalnej uczestników badań wykraczało poza fazę „miodowego miesiąca” (Bloom 2020). Są więc odmienne od przedpandemicznych ustaleń, które wskazywały na niedopasowanie pracy zdalnej do stylu życia młodych ludzi (Ellison 1999). Jednocześnie należy podkreślić, że uczestnicy badań preferowali przede wszystkim hybrydowy wariant pracy zdalnej pozwalający na czerpanie korzyści z elastycznych rozwiązań w zakresie świadczenia pracy, ale i na zachowanie bezpośrednich kontaktów zawodowych (por. Gardawski i in. 2022). Rozwiązanie to wzmacniało ich poczucie sprawczości, pozwalając im na jej lepsze dopasowanie do indywidualnych potrzeb i hierarchii wartości (Sawicka, Karlińska 2021). Ponadto praca zdalna nie wpływała negatywnie na przebieg ich ścieżki zawodowej na wczesnym etapie kariery, kiedy rozwój kompetencji i zdobywanie doświadczeń ma kluczowe znaczenie (Boni 2021, Szafraniec 2022). Odrębną kategorię stanowili badani, którzy świadomie rezygnowali z możliwości wykonywania pracy w trybie zdalnym, nawet jeżeli była dla nich dostępna i dostrzegali wiele zalet tego rozwiązania. Były to osoby, które przytłoczyło doświadczenie pracy w domu ze względu na brak wystarczającego wsparcia oraz niedopasowanie do ich preferencji i potrzeb (Ellison 1999; Ammons, Markham 2004). Wnioski na temat tej podgrupy należy jednak wyciągać ostrożnie, ponieważ wśród badanych wpisywały się w nią tylko dwie osoby.

Zakorzenie pracy w przestrzeni domu silnie oddziaływało na kontekst osobisty badanych. W tym wymiarze po zaburzeniach dotychczasowego rytmu życia w początkach pandemii doświadczali oni utrwalania zmian, które wpływały na postępujące modyfikacje stylów życia. Był to stopniowy proces, który najczęściej łączył się dla uczestników z większym dobrostanem fizycznym i psychicznym. Badania podłużne pozwoliły też na udokumentowanie tego, iż po okresie spowolnienia i pauzy w pierwszym roku pandemii (por. Głowacka i in. 2022) następował etap biograficznego przyspieszenia, realizacji dużych projektów i wyraźniejszej manifestacji markerów dorosłości takich jak kredyt hipoteczny, zmiana mieszkania na większe, związek małżeński, czy przeprowadzka do innego miasta (Zielińska, Wróbel 2018; Zielińska 2020). Posiadanie zamieszkujących wspólnie partnerów nie tylko sprzyjało koncentracji na bliskich relacjach (Sawicka, Karlińska 2021), ale również przyczyniało się do lepszego zarządzania granicami (Ashforth i in. 2000; Felstead, Jewson 2000), zachowania proporcji pomiędzy życiem zawo-

dowym i prywatnym oraz powstrzymywało powszechne w początkach pandemii zjawisko rozlewania pracy na cały dzień (Binder 2021). Umożliwiało to uczestnikom koncentrację na korzyściach czerpanych z pracy zdalnej również na tym etapie życia (Ellison 1999; Ammons, Markham 2004). Co więcej, zalety dostrzegane przez uczestników do pewnego stopnia rekompensowały również straty w sferze kontaktów towarzyskich, które wyraźnie ucierpiały w okresie badań. Z perspektywy drugiego roku pandemii praca zdalna była postrzegana jako rozwiązanie korzystne również przez znaczną część singli, choć okres pandemicznych ograniczeń był dla nich ogólnie większym wyzwaniem, zwłaszcza gdy zamieszkiwali samotnie (Baran, Hamer 2021). To również wśród nich dochodziło do wyraźnych zmian wcześniejszego stanowiska, które owocowały tym, że w ramach drugiej fali badania dostrzegali więcej zalet pracy zdalnej, a nawet zaczęli ją preferować.

Zgromadzone wywiady wskazują, iż w badaniach doświadczeń okresu pandemii niezbędne jest ujęcie procesualne. Podłużne badania jakościowe umożliwiły podejście diachroniczne do badanych zjawisk, stając się podstawą perspektywy dynamicznej. Jest to alternatywa w stosunku do statycznych ujęć bazujących na badaniach realizowanych w początkach tego okresu. Pandemia, która formalnie zakończyła się w dopiero w roku 2023¹⁸, była blisko trzyipółletnim okresem intensywnych zmian, które generowały wielowymiarowe konsekwencje społeczne. Choć pojęcie „globalnej epidemii” konotuje zjawiska jednoznacznie negatywne i koresponduje z pojęciem „traumy” (Baran, Hamer 2021; Długosz 2021; Doliński 2021), to doświadczenia uczestników badań wskazują, iż społeczna percepcja tego okresu nie była jednoznaczna. Analizowana w tekście zmiana trybu pracy na zdalny, choć była koniecznością, to dla wielu uczestników okazała się rozwiązaniem wygodnym, a młodzi ludzie z zadowoleniem przyjmowali wiele zmian, jakie wносиła do ich życia i upatrywali dla niej miejsca w swoich planach na przyszłość. Zaburzenie przedpandemicznego porządku, na którego kształt (w wymiarze indywidualnym) badani mieli nierzadko znaczny wpływ, prowadziło z czasem do osiągnięcia nowego stanu równowagi. Wyrazem tego było pragmatyczne wykorzystywanie możliwości związanych ze zdalnym trybem pracy do zaspokajania swoich potrzeb. W efekcie ich ogólne oceny okresu pandemii objętego badaniami odbiegały od figury traumy i miały zwykle charakter od neutralnych po umiarkowanie pozytywne.

Podsumowując, powyższe ustalenia podkreślają wagę, jaką w analizach dotyczących okresu pandemii odgrywają zmiany kontekstu społecznego

¹⁸Na terenie Polski stan zagrożenia epidemicznego spowodowany zagrożeniem wirusem SARS-CoV-2 został zniesiony 1.07.2023 (<https://www.gov.pl/web/rpp/koniec-stanu-zagrozenia-epidemicznego>).

i potencjał jakościowych badań longitudinalnych zorientowanych na zmiany w czasie. Są one istotne z uwagi na postępujące przemiany pracy, w tym popularyzację jej wykonywania w sposób zdalny. Eksponują one również znaczenie wychodzenia w analizach pracy zdalnej poza binarną opozycję stacjonarna-zdalna i uwzględniania również elastycznych rozwiązań w zakresie świadczenia pracy lokujących się na ich pograniczach online i offline. Praca zdalna zyskuje na znaczeniu w wymiarze globalnym i ma potencjał generowania zmian zarówno na rynkach pracy, jak i w stylach życia pracujących (Felstead 2022), niemniej pytania o charakter i trwałość jej oddziaływania pozostają otwarte.

Ograniczenia i dalsze badania

Przedstawione rozważania łączą się z szeregiem ograniczeń. Dotyczą one pewnej kategorii młodych dorosłych, którzy byli usamodzielnieni finansowo od rodziców, zamieszkiwali oddzielnie, byli aktywni zawodowo oraz nie posiadali dzieci. Z faktu pracy zdalnej wynikał określony profil społeczno-zawodowy uczestników, w tym wyższe wykształcenie oraz zatrudnienie na stanowiskach specjalistów bądź zbliżonych. Ponadto, nawet jeżeli badani mieszkali poza dużymi ośrodkami lub wyprowadzili się z nich, to funkcjonowali w środowiskach zawodowych zakotwiczonych w kontekście wielkomiejskim. Na koniec, podstawą przedstawionych ustaleń są badania jakościowe, które nie dają podstaw do ekstrapolacji sformułowanych na ich podstawie wniosków na populację.

Analizowane w tekście zjawiska wymagają dalszych badań. Ich osadzenie w dłuższej perspektywie czasowej umożliwiłyby weryfikację trwałości zmian w sferze pracy, życiu pozazawodowym i stylach życia, oraz pogłębioną refleksję nad ich wymiarem pokoleniowym. Niezbędne jest też uwzględnienie następstw zmian wprowadzonych do Kodeksu pracy i związanego z nimi zastąpienia tymczasowych rozwiązań pandemicznych przez nowe przepisy regulujące kwestie pracy zdalnej. Na koniec, dalsze badania powinny uwzględnić również dynamiczne przemiany szerokiego kontekstu społecznego tj. specyfikę późnej fazy pandemii oraz „nowej normalności”, w której zagrożenie COVID-19 nie stanowi już jednego z najpoważniejszych społecznych wyzwań.

Aneks

Informacja na temat uczestników badań uwzględnionych w analizach (stan na moment rekrutacji – wiosna 2020 rok)

Sygnatura	Informacje na temat uczestników badania
M_AND_6	mężczyzna, 30 lat, wykształcenie wyższe (doktorant), trener (własna działalność gospodarcza, szkolenia biznesowe), singiel, Warszawa
M_AND_11	mężczyzna, 25 lat, wykształcenie średnie (student), media assistant (umowa o pracę), w związku, Warszawa
K_KC_18	kobieta, 29 lat, wykształcenie wyższe, dział marketingu (umowa o pracę), w związku, Warszawa
M_KC_22	mężczyzna, 23 lata, wykształcenie średnie, rekruter w sektorze IT (umowa o pracę), w związku, Gdańsk
K_KC_23	kobieta, 27 lat, wykształcenie wyższe, rekruterka (umowa o pracę), singielka, Kraków
K_KC_24	kobieta, 27 lat, wykształcenie wyższe (kontynuacja studiów), graficzka (umowy cywilnoprawne), w związku, Katowice
M_JT_38	mężczyzna, 28 lat, wykształcenie średnie (nieukończone studia), specjalista ds. komunikacji (umowa o pracę), w związku, Warszawa
M_JT_39	mężczyzna, 27 lat, wykształcenie wyższe, specjalista ds. kadr (umowa o pracę), w związku, Warszawa
M_LK_51	mężczyzna, 28 lat, wykształcenie wyższe (doktorant), marketing (własna działalność gospodarcza), w związku, Kraków
K_PB_65	kobieta, 27 lat, wykształcenie wyższe (aplikacja radcowska), prawniczka (umowa o pracę), w związku, Kraków
M_PB_66	mężczyzna, 29 lat, wykształcenie wyższe, analityk (umowa cywilnoprawna), singiel, mniejsze miasto w woj. łódzkim
M_MK_76	mężczyzna, 35 lat, wykształcenie wyższe, prawnik (własna działalność gospodarcza), singiel, Warszawa
K_KZ_93	kobieta, 28 lat, wykształcenie wyższe, agentka ubezpieczeniowa (umowa o pracę), singielka, Warszawa
M_KZ_95	mężczyzna, 31 lat, wykształcenie wyższe, programista (własna działalność gospodarcza), żonaty, Kraków
K_JZ_106	kobieta, 33 lata, wykształcenie wyższe, specjalista ds. jakości (umowa o pracę), singielka, Warszawa
K_JZ_110	kobieta, 29 lat, wykształcenie wyższe, dział finansowy (umowa o pracę), singielka, Poznań
K_JZ_112	kobieta, 23 lata, wykształcenie średnie (studentka), asystentka w dziale kadr (umowa o pracę), zamężna, mniejsze miasto w woj. śląskim
M_JZ_114	mężczyzna, 33 lata, wykształcenie wyższe, konsultant IT (umowa o pracę), singiel, Gdańsk

M_OD_122	mężczyzna, 32 lata, wykształcenie wyższe, analityk/menadżer (umowa o pracę), w związku, Warszawa
K_OD_124	kobieta, 35 lat, wykształcenie wyższe, specjalistka ds. eksportu (umowa o pracę), zamężna, Poznań
K_OD_125	kobieta, 24 lata, wykształcenie wyższe (kontynuacja studiów), copywriterka (umowa cywilnoprawna), singielka, Kraków
K_ES_137	kobieta, 31 lat, wykształcenie wyższe, menadżerka (umowa o pracę), w związku, wieś w woj. wielkopolskim
M_ES_142	mężczyzna, 31 lat, wykształcenie wyższe, UI designer (umowa o pracę), w związku, Poznań
K_ES_144	kobieta, 29 lat, wykształcenie wyższe, bankowość (umowa o pracę), zamężna, Białystok
M_ES_145	mężczyzna, 30 lat, wykształcenie wyższe, specjalista ds. logistyki (umowa o pracę), w związku, Kraków
M_ES_146	mężczyzna, 26 lat, wykształcenie średnie (student), turystyka (własna działalność gospodarcza), singiel, Katowice
M_ES_148	mężczyzna, 26 lat, wykształcenie średnie (student), konsultant/service desk (umowa o pracę), w związku, Gdańsk

Literatura | References

- AMMONS S. K., MARKHAM W. T. (2004), Working at home: Experiences of skilled white collar workers, „Sociological Spectrum”, 24(2), s. 191-238, DOI: 10.1080/02732170490271744.
- ARNETT J. J. (2001), Conceptions of the Transition to Adulthood: Perspectives from Adolescence Through Midlife, „Journal of Adult Development”, 8(2), s. 133-143, DOI: 10.1023/A:1026450103225.
- ASHFORTH B. E., KREINER G. E., FUGATE M. (2000), All in a Day's Work: Boundaries and Micro Role Transitions, „Academy of Management Review”, 25(3), s. 472-491, DOI: 10.5465/amr.2000.3363315.
- BARAN M., HAMER K. (2021), Młodzi dorośli podczas pandemii Covid-19, [w:] Młodzi dorośli: identyfikacje, postawy, aktywizm i problemy życiowe, red. K. Skarżyńska, Instytut Problemów Współczesnej Cywilizacji im. Marka Dietricha, Warszawa, s. 99-124.
- BINDER P. (2021), The Social Experiment of Remote Work Forced by the Pandemic from a Qualitative Research Perspective, „Kultura i Społeczeństwo”, 65(1), s. 65-86, DOI: 10.35757/kis.2021.65.1.2.
- BINDER P. (2022a), Praca zdalna w czasie pandemii i jej implikacje dla rodzin z dziećmi – badanie jakościowe, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, 18(1), s. 82-110, DOI: 10.18778/1733-8069.18.1.05.

- BINDER P. (2022b), Wywiady online w badaniach jakościowych okresu pandemii: inkluzywny potencjał, zagrożenie wykluczeniem i jakość gromadzonych danych, „Kultura i Edukacja”, 137(3), s. 38-62, DOI: 10.15804/kie.2022.03.04.
- BINDER P. (2023), Od incydentów do pracy zdalnej. Przedpandemiczne doświadczenia pracujących z domu w czasie lockdownu, [w:] *Badania problemów społecznych w (przed)pandemicznej rzeczywistości*, red. P. Bunio-Mroczek, A. Kacprzak, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 137-158, DOI: 10.18778/8331-185-2.09.
- BLOOM N. (2020), How working from home works out, SIEPR Policy Brief. June 2020, <https://siepr.stanford.edu/sites/default/files/publications/PolicyBrief-June2020.pdf> [data dostępu: 8.12.2022].
- BONI M. (2021), Młodzi 2020 – w poszukiwaniu tożsamości. Raport, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa, https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2021/05/Mlodzi_2020.pdf [data dostępu: 8.12.2022].
- BRAUN V., CLARKE V. (2006), Using thematic analysis in psychology, „Qualitative Research in Psychology”, 3(2), s. 77-101, DOI: 10.1191/1478088706qp063oa.
- BRAUN V., CLARKE V. (2021), *Thematic Analysis. A Practical Guide*. SAGE Publications Ltd. London.
- BRYMAN A. (2012), *Social Research Methods*. Fourth edition, Oxford University Press, Oxford.
- CBOS (2021), Sytuacja zawodowa Polaków i gotowość zmiany zatrudnienia, Warszawa, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_152_21.PDF [data dostępu: 8.12.2022].
- DŁUGOSZ P. (2021), *Trauma pandemii COVID-19 w polskim społeczeństwie*. Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa.
- DŁUGOSZ P., KRYVACHUK L., SHYYAN O. (2021), *Praktyki społeczne w czasie pandemii COVID-19 wśród polskiej i ukraińskiej młodzieży*, Wydawnictwo Academicon, Lublin.
- DOLIŃSKI D. (2021), Optymizm czy trauma: młodzież w obliczu pandemii, [w:] *Młodzi dorośli: identyfikacje, postawy, aktywizm i problemy życiowe*, red. K. Skarżyńska, Instytut Problemów Współczesnej Cywilizacji im. Marka Dietricha, Warszawa, s. 125-138.
- ELLISON N. B. (1999), Social impacts – New perspectives on telework, „Social Science Computer Review”, 17(3), s. 338-356, DOI: 10.4135/9781473914742.n29.

- FELSTEAD A. (2022), *Remote Working. A Resarch Overview*, Routledge, London, New York, DOI: 10.4324/9781003247050.
- FELSTEAD A., JEWSON N. (2000), *In Work, At Home. Towards an understanding of homeworking*, Routledge, London and New York, DOI: 10.4324/9780203018965.
- GARDAWSKI J. I IN. (2022), *Polacy pracujący w czasie COVID-19*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- GŁOWACKA M. I IN. (2022), *Pamiętniki pandemii*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- GRAEBER D. (2018), *Bullshit Jobs. A Theory*, Simon&Shuster Paperbacks, New York.
- GUMUŁA W. (2021), *Niezwykłe spotkanie pandemii z finansalizacją w świecie relacji międzyludzkich*, [w:] *Dzienniki stanu pandemii. Czytane z perspektywy socjologii codzienności*, red. W. Gumuła, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- GUS (2021), *Wybrane aspekty rynku pracy w Polsce. Aktywność ekonomiczna ludności przed i w czasie pandemii COVID-19*, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5818/11/1/1/wybrane_aspekty_ryнку_pracy_w_polsce_aktywnosc_ekonomiczna_ludnosci_przed_i_w_czasie_pandemii_covid-19.pdf [data dostępu: 8.12.2022].
- HETMAŃCZYK H. I IN. (2022), *A Polish-German Comparative Study of Support Information for First-Year University Students Faced with the COVID-19 Pandemic at Selected Universities*, „The New Educational Review”, 1(67), s. 30-42, DOI: 10.15804/tner.22.67.1.02.
- KRZAKLEWSKA E. I IN. (2021), *Erasmus+ during the COVID-19 pandemic. The experiences of Erasmus students in Poland*, FRSE Publications, Warsaw, DOI: 10.47050/66515659.
- KUCKARTZ U., RÄDIKER S. (2019), *Analyzing Qualitative Data with MAXQDA*, Springer, Cham, DOI: 10.1007/978-3-030-15671-8.
- ŁUKIANOW M. I IN. (2020), *Poles in the face of forced isolation. A study of the Polish society during the Covid-19 pandemic based on ‘Pandemic Diaries’ competition*, „European Societies”, s. 844-858, DOI: 10.1080/14616696.2020.1841264.
- MACZYŃSKA E. (2021), *Praca zdalna. Dobrodrojeństwa i wynaturzenia*, „Polityka Społeczna”, 566-567(5-6), s. 10-18, DOI: 10.5604/01.3001.0015.2580.

- MILLAR J. (2007), The Dynamics of Poverty and Employment: The Contribution of Qualitative Longitudinal Research to Understanding Transitions, Adaptations and Trajectories, „Social Policy and Society”, 6(4), s. 533-544, DOI: 10.1017/S1474746407003879.
- MROZOWICKI A. I IN. (2020), Prekaryzacja pracy a świadomość społeczna i strategie życiowe ludzi młodych: ramy teoretyczne, [w:] Oswajanie niepewności. Studia społeczno-ekonomiczne nad młodymi pracownikami sprekaryzowanymi, red. A. Mrozowski, J. Czarzasty, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 17-48.
- NADLER R. (2020), Understanding „Zoom fatigue”: Theorizing spatial dynamics as third skins in computer-mediated communication, „Computers and Composition”, 58, DOI: 10.1016/j.compcom.2020.102613.
- NEALE B. (2019), What is Qualitative Longitudinal Research?, Bloomsbury Academic, London, DOI: 10.5040/9781472532992.
- NEELEY T. (2021), Remote Work Revolution: Succeeding from Anywhere, Harper Business, New York.
- NIPPERT-ENG C. E. (1996), Home and Work. Negotiating Boundaries through Everyday Life, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- PAULUS T. M., LESTER J. N. (2021), Doing Qualitative Research in a Digital World. SAGE Publications Inc., Los Angeles and London.
- RANDSTAD (2022), Talent Trends 2022, https://content.randstadsourceright.com/hubfs/2022_TTR/Randstad-Sourceright-2022-global-talent-trends-report.pdf?utm_source=pocket_mylist [data dostępu: 8.12.2022].
- SARNOWSKA J., WINOGRODZKA D., PUSTUŁKA P. (2018), The changing meanings of work among university-educated young adults from a temporal perspective, „Przegląd Socjologiczny”, 67(3), DOI: 10.26485/PS/2018/67.3/5.
- SAWICKA M., KARLIŃSKA A. (2021), To jest tylko moja praca. Paradoxy pracy we współczesnej Polsce, [w:] Wartości w działaniu, red. M. Marody, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- SCHWARTZ S. J., CÔTÉ J. E., ARNETT J. J. (2005), Identity and Agency in Emerging Adulthood, „Youth & Society”, 37(2), s. 201-229, DOI: 10.1177/0044118X05275965.
- SOSTERO M. I IN. (2020), Teleworkability and the COVID-19 crisis: a new digital divide?, European Commission, Seville.
- SZAFRANIEC K. (2022), Pokolenia i polskie zamiany. 45 lat badań wzdłuż czasu. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- THOMSON R., MCLEOD J. (2015), New frontiers in qualitative longitudinal research: an agenda for research, „International Journal of Social Research Methodology”, 18(3), s. 243-250, DOI: 10.1080/13645579.2015.1017900.
- THUNBERG S., ARNELL L. (2021), Pioneering the use of technologies in qualitative research – A research review of the use of digital interviews, „International Journal of Social Research Methodology”, s. 1-12, DOI: 10.1080/13645579.2021.1935565.
- TRZOP B., ZIELIŃSKA M. (2022), Dekompozycja roli studenta jako efekt nauczania zdalnego. Narracje studentów pierwszych lat o doświadczeniach związanych z wchodzeniem w dorosłość w czasach pandemii, „Youth in Central and Eastern Europe”, 9(13), s. 37-47, DOI: 10.24917/ycee.9158.
- ZIELIŃSKA M. (2020), Gotowi na dorosłość? Projekty życiowe i zasoby społeczne pokolenia 2.0, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- ZIELIŃSKA M., WRÓBEL R. (2018), Socio-Demographic Aspects of «Emerging Adulthood» in the Context of Cultural In Poland Compared to Europe, „Rocznik Lubuski”, 44(1), s. 14-32.

Beata Trzop*

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4791-817X>

e-mail: b.trzop@is.uz.zgora.pl

WSPÓŁCZESNE RYTUAŁY WCHODZENIA W DOROSŁOŚĆ – OSIEMNASTE URODZINY I EGZAMIN DOJRZAŁOŚCI W PERCEPCJI MŁODYCH LUBUSZAN

CONTEMPORARY RITES OF PASSAGE INTO ADULthood – THE
18TH BIRTHDAY AND THE *MATURA* EXAMINATION FROM THE
PERSPECTIVE OF YOUNG PEOPLE IN LUBUSKIE PROVINCE

Keywords: rite, entering adulthood, adulthood markers, *matura* examination, coming of age.

The word ‘rite’ once inextricably linked to the sacred, does not refer only to the past. Ritual behavior is still with us today. It is not only associated with festive occasions or religious practices, but also with the passage from one stage of life to another, or with the assumption of new social roles. The way these rituals are celebrated, which has changed over the centuries, is itself a research field. This article is an attempt to look at the issue of entering adulthood through two rites of passage: the 18th birthday celebration and the *matura* examination. In the search for a theoretical conceptualization, the concepts of researchers such as Arnold van Gennep, Turner and Pierre Bourdieu are briefly discussed. The paper attempts to answer the following questions: do contemporary rites of passage into adulthood fit into this type of activity? Is it possible to find a theoretical

***Beata Trzop** – doktor habilitowany nauk społecznych w dyscyplinie socjologia, profesor uczelni; zainteresowania badawcze koncentrują się wokół problematyki stylów życia, społeczno-kulturowych konsekwencji starzenia się społeczeństw, współczesnej młodzieży oraz problematyki z zakresu gender studies.

construct for their description that goes beyond classical descriptions? Are these rites of passage meaningful to the participants? It is necessary to highlight the significant moments of our lives, because it is they that determine the meaning of our lives. But they are already in other places of development, and their celebration is, as always, subordinated to the needs of the group and fulfils various functions.

WSPÓŁCZESNE RYTUAŁY WCHODZENIA W DOROSŁOŚĆ – OSIEMNASTE URODZINY I EGZAMIN DOJRZAŁOŚCI W PERCEPCJI MŁODYCH LUBUSZAN

Słowa kluczowe: rytuał, wchodzenie w dorosłość, markery dorosłości, egzamin maturalny, pełnoletność.

Słowo „rytuał”, niegdyś nierozłącznie związane ze sferą sacrum, nie dotyczy jedynie przeszłości. Zachowania o charakterze rytualnym towarzyszą nam w dalszym ciągu, i to nie tylko przy okazji świąt czy praktyk religijnych, lecz także w momentach oddzielających fazy życia czy ich wejścia w nowe role społeczne. Ich sposób celebracji, ulegający na przestrzeni wieków przemianie stanowi sam w sobie obszar badań i analiz. Artykuł to próba spojrzenia na problematykę wchodzenia w dorosłość poprzez realizację dwóch wybranych rytuałów: świętowania osiemnastych urodzin i egzaminu maturalnego. Poszukując konceptualizacji teoretycznej, zostały pokrótce omówione koncepcje takich badaczy jak Arnold van Gennep, Victor Turner czy wreszcie Pierre Bourdieu. W artykule poczyniono próbę odpowiedzi na pytania: czy współczesne rytuały wchodzenia w dorosłość wpisują się w tego typu działania, czy można dla ich opisu znaleźć konstrukt teoretyczny wychodzący poza klasyczne opisy oraz, czy analizowane rytuały mają jakiegokolwiek znaczenie dla samych uczestników? Podkreślanie istotnych momentów naszego życia jest nam potrzebne, albowiem one wyznaczają sens naszego życia. Lokują się jednak już w innych miejscach rozwojowych, a sama ich celebracja, jak zawsze, podporządkowuje się wymogom grupy i pełni różnorodne funkcje.

Wprowadzenie

Rytuały stanowią istotny przedmiot zainteresowań socjologii widoczny już u klasyków tej dyscypliny. Émile Durkheim jako pierwszy zainteresował się rytuałami społecznymi w odniesieniu do sacrum sfery religijnej, widząc

w nich ważny element integrujący życie społeczne. Jak wskazywał klasyk – religia jako fakt społeczny decyduje o przejściu z *profanum* w *sacrum*, które wywiera zewnętrzny i społeczny wpływ na jednostkę. Przejście to dokonuje się poprzez rytuały, przyczyniając się do integracji moralnej społeczeństwa (por. Durkheim 1990). Odtwarzając obecność problematyki rytuału w naukach społecznych i humanistycznych, Agnieszka K. Choińska wskazuje, iż „Inny francuski uczony — Claude Lévi-Strauss — podszedł do zagadnienia rytuałów z innej strony. W jego interpretacji rytuał ma za zadanie porządkować nadmiar ludzkich doświadczeń. Inaczej niż u Durkheima — rytuał nie wywodzi się tu z doświadczenia, lecz je kategoryzuje i utrwała. Jego epistemologiczne zadanie to zapełnienie pustki intelektualnej, integracja logiczna, czyli zagwarantowanie ciągłości znaczeń i wydarzeń społecznych” (Choińska 2012, s. 25). Z kolei Bronisław Malinowski wskazywał, iż rytuał ma wyzwać z niepokoju i niepewności dzięki schematyzacji zjawisk społecznych i uogólnieniem dotyczącym świata (por. Malinowski 1990). W nurcie interakcjonistycznym i etnometodologicznym rytuał został ujęty jako fenomen społeczny życia codziennego. To naturalna i oczywista część życia społecznego ujęta np. w kategoriach pojęciowych Alfreda Schütza (rytuał jest rodzajem „intersubiektywności”, wspólnym, subiektywnym światem wśród wielości jednostek wchodzących między sobą w interakcje rytualne), zaś Erving Goffman wskazywał, że codzienne rytuały są ważnym elementem porządku społecznego, a aktorzy społeczni kierują się pewnymi stereotypowymi sekwencjami zachowań (Goffman 2006).

Niniejszy artykuł dotyczy widocznych i realizowanych współcześnie wśród młodych dorosłych rytuałów wchodzenia w dorosłość, przy czym należy zaznaczyć, iż wybrane działania są jedynie echem tradycyjnie rozumianych rytuałów. 18 urodziny jako moment uzyskania pełnoletności i matura postrzegana jako egzamin dojrzałości mogą stanowić punkt wyjścia niniejszych rozważań.

Odnosząc się do dwóch projektów badań młodzieży, postaram się znaleźć odpowiedź na pytania: czy współczesne rytuały wchodzenia w dorosłość wpisują się w tego typu działania, czy można dla ich opisu znaleźć konstrukt teoretyczny wychodzący poza klasyczne opisy? Stawiam także pytanie, czy analizowane rytuały mają jakiegokolwiek znaczenie dla samych uczestników?

Koncepcje rytuałów – przegląd

Rytuały stanowią obszar zainteresowań różnych dyscyplin humanistycznych i społecznych, a w szczególności antropologii kulturowej, socjologii, pedagogiki czy psychologii. Jak pisze Maria Sroczyńska „Akty rytualne sprzyjają łagodzeniu konfliktów i niepokojów, pozostają efektywną metodą socjali-

zacji, a zarazem oddziałują na jednostkowe tożsamości, także w warunkach niepewności czy wręcz konfliktowego dynamizmu społeczeństwa ryzyka, wyznaczanego przez współczesne procesy globalizacyjne” (Sroczyńska 2022, s. 100). Podejście to zgodne z pracami współczesnych badaczy odnosi nas do kondycji młodych w XXI wieku (Beck i in. 2009, s. 227-234). Józef Baniak natomiast podkreśla ich związek ze sferą symboli, zwłaszcza uniwersalnych, nieograniczających się do jednostek, określonych grup lub typów społeczeństw (Baniak 1992). Jednak aby analizować współczesne przejawy rytuałów, należy sięgnąć do klasycznej już dziś koncepcji Arnolda van Gennepa, który na początku XX w. wprowadził do antropologii termin *rites de passage* – obrzędy przejścia. Zdaniem van Gennepa (2006) rytuały dotyczą wszystkich dziedzin życia, w których pojawia się wyraźna zmiana. Łagodzą niepokój, niwelują niepożądane okoliczności oraz utrzymują ład. Przeprowadzają jednostki z jednego określonego stanu do drugiego. Można zatem dostrzec tu analogie z ceremoniami związanymi z narodzinami, dojrzałością społeczną, zaręczynami, zaślubinami, ciążą, wstępowaniem do społeczności religijnych czy pogrzebami. W tej koncepcji rzeczywistość człowieka dzieli się na dwie sfery: *sacrum* i *profanum*. Życia jednostki nie można postrzegać jako *continuum*, lecz należy je traktować jak serię symbolicznie naznaczanych przejść. W obrębie stanu świeckiego zmiany wynikają wyłącznie z przyczyn ekonomicznych lub intelektualnych. Przejście pomiędzy *profanum* a *sacrum* nie może odbyć się bez stadium pośredniego, któremu towarzyszą odpowiednie rytuały. Z perspektywy danej jednostki wejście w nową rolę wiąże się z narodzinami, dojrzałością społeczną, małżeństwem, macierzyństwem, ojcostwem, awansem społecznym czy śmiercią. Zatem, z jednej strony, rytuały ogłaszają nadchodzącą zmianę, z drugiej natomiast, same generują tę zmianę w sposób symboliczny. Warto wskazać, iż wielokrotnie podważano te ustalenia, zarzucając im, że nie wszystkie obrzędy przejścia zachowują zaproponowany przez autora trójpodział, wskazywano, iż w kulturach niemających wyraźnego rozdzielenia sfery *sacrum* i *profanum*, nie istnieje możliwość zawieszenia „między światami”, u których nie istnieje podział na te dwie sfery, nie ma bogów i świętyń. W szczególności dosłowne jej przekładanie staje się niemożliwe we współczesnych zlaicyzowanych zachodnich społeczeństwach. Victor Turner, który kontynuując myśl Van Gennepa wprowadził w te rozważania w fazie liminalnej pojęcie *communitas*. Określa ono społeczeństwo pozbawione struktury (lub oparte na szczątkowej strukturze), w którym równe sobie jednostki poddają się jednej władzy rytualnej starszyny (Turner 2010). Istotny jest tu moment przejścia od stanu niskiego do wysokiego, który dokonuje się poprzez stan zawieszenia, pozbawiony statusu. W *communitas* następuje przekraczanie, łagodzenie i rozpuszczanie

norm, obecnych w strukturze i tworzących sformalizowane instytucje. *Communitas* to, zatem brak hierarchii lub jej szczątkowe formy, rozpad struktury i egalitarność uczestników obrzędu. Najczęściej fenomen *communitas* jest formą nietrwałą. Nie może utrzymać swojej spontaniczności i bezpośredniości przez długi czas. Z powodu nieświadomie rodzących się norm wykształca własną strukturę. Turner wyodrębnia dwa główne typy liminalności, które generują dwa typy rytuałów: rytuały podnoszenia statusu (towarzyszy zazwyczaj krytycznym chwilom życia) oraz liminalność związana z rytuałami odwrócenia statusu (spotykana jest w rytuałach cyklicznych i zazwyczaj ma charakter zbiorowy) (Turner 2010). Rytuały odwrócenia statusu utrwalają porządek struktury, a równocześnie odtwarzają historyczne relacje jednostek z przypisanymi im pozycjami w strukturze społecznej. Celem jest przywrócenie prawidłowej relacji pomiędzy odmiennymi modelami społeczeństwa. Cykl sezonowy można rozpatrywać w kategoriach miary stopnia odejścia struktury od *communitas*.

Rytuały nie tylko są elementem tradycji, ale także odpowiadają na zachodzące w społeczeństwach zmiany. Jak wskazuje Maria Sroczyńska „W ponowoczesnym świecie żywotność rytuałów ujawnia się w przestrzeni ambiwalencji między tym, co instytucjonalizowane, a tym, co prywatyzowane. Rytuały są czynnościami o ustalonej formie, z którymi wiąże się wewnętrzny lub zewnętrzny przymus realizacji. Wiele z nich pozostaje aktami o znacznej doniosłości społecznej, co zakłada ich zorientowanie na sacrum, zarówno w rozumieniu substancjalnym, jak i funkcjonalnym” (Sroczyńska 2020, s. 119).

Propozycja Bourdieu to krytyczne podejście do poprzedników. Wg autora rytuał jest strukturą złożoną, do której należą symbole werbalne, gesty, dźwięki, obrazy, przedmioty materialne, ciała ludzkie oraz elementy czasu i przestrzeni. W koncepcji tej mamy do czynienia z różnymi rodzajami rytualnej aktywności społecznej: obrzezanie, zawarcie małżeństwa, śmierć i pogrzeb, uroczystości szkolne i uniwersyteckie, świętowanie wszelakich awansów społecznych i zawodowych itd. (por. Choińska 2012, Bourdieu 2008). Odwołując się do poprzedników (Arnolda van Gennepa i Viktora Turnera) autor proponuje własną kategoryzację rytuałów. Nawiązując do tradycyjnego określenia „rytuał przejścia”, stawia uzupełniające je pytania dotyczące funkcji społecznej rytuału: kierunku, granicy i charakteru przejścia. W swoich opracowaniach Bourdieu początkowo zamiast pojęcia rytuał przejścia używa określeń: „rytuał uświęcenia” lub „rytuał uznania”, „rytuał nadania” lub „rytuał wprowadzenia w życie” (rytuał przejścia będzie stosował w późniejszych pracach) (por. Choińska 2012, s. 28-29).

Wyodrębnione trzy kategorie rytuałów stanowią uzupełnienie klasycznych teorii. 1) *Rytuały przejścia* służą celebracji zmiany, pozwalają na zerwanie z dawnym statusem i przypisaniu jednostkom nowych wzorów zachowań (np. zawarcie małżeństwa czy pogrzeb). 2) *Rytuały nadania* (wprowadzenia w życie) ustanawiają granicę społeczną między tymi, którzy są godni, a tymi, którzy mocą społecznie obowiązującej prawomocności są tego pozbawieni. Praktyki te łączą się z otrzymaniem pewnej godności społecznej ze względu na cechy, które nie stanowią zasługi (płeć, wiek), a przykładem może być „osiemnastka”. 3) *Rytuały instytucjonalne (zatwierdzania)* związane są z aktami mianowania ich uczestników, w odróżnieniu od tych, którzy w nich nie partycypują. Mają one charakter polityczny i związane są szczególnie ze sferą edukacji i pracy zawodowej, (np. zakończenie szkoły, promocja akademicka czy otrzymanie wysokiego stanowiska). W opinii francuskiego socjologa rytualizacja jest procesem dynamicznym pozostającym zarazem praktyką historyczną, którą należy odnosić do aktualnych warunków ekonomicznych i społecznych oraz wieloaspektowej funkcji społecznej (por. Choińska 2012, s. 30; por. Sroczyńska 2015, s. 53). Charakteryzując koncepcję Bourdieu nie sposób w jej analizie pominąć pojęcia habitus: określa, co to jest rytuał świętowania – habitus, będąc „systemem trwałych dyspozycji, zróżnicowanych struktur, dostosowanych do funkcjonowania w charakterze struktur różnicujących, to znaczy zasad generowania i kształtowania struktur dotyczących praktyk i zachowań” (Bourdieu 2007, s. 192-193). Dalej autor wskazuje, iż: „Można wnioskować, że przy tak rozumianym habitusie rytuał jest ukształtowaną (socjalizowaną) dyspozycją do określonego zachowania”. Bourdieu postrzega rytuał nie jedynie jako regularność statyczną charakterystyczną dla święta – opus operatum, lecz jako dynamiczną zasadę produkcji – modus operandi (Bourdieu 2007, s. 192).

Odnosząc się, zatem do operacjonalizacji rytuałów nadania i zatwierdzania, idąc śladem ich dynamicznego charakteru, wskażę, jak w percepcji współczesnych młodych dorosłych lokują się dwa wybrane rytuały wchodzenia w dorosłość: ukończenie osiemnastego roku życia i egzamin dojrzałości – matura.

Wchodzenie w dorosłość

Badacze społeczni, psychologowie i pedagodzy zgodnie twierdzą, iż dorastanie to długi proces, którego istotą jest wielowymiarowe przygotowywanie się do reszty swojego życia w dorosłości.

W tej fazie życia jednostka nabywa umiejętności i kompetencji pozwalających funkcjonować w świecie dorosłych. Podstawowe instytucje i grupy społeczne, takie jak rodzina, szkoła, rówieśnicy pozwalają przyswoić określo-

ne zachowania przypisane do ról społecznych (np. roli pracownika, rodzica, partnera, obywatela). Jak wskazuje Maria Zielińska (2020) to, jakie wzory i w jakim stopniu zostaną zinternalizowane w okresie dzieciństwa i wczesnej młodości, ma znaczenie dla dalszego przebiegu życia. Przyzwolenie na eksperymentowanie z rolami w okresie tzw. moratorium oraz odraczenie dorosłości w związku z niepełnym lub niedostatecznym przyswojeniem owych ról jest charakterystyką dorastania w epoce ponowoczesnej (por. Brzezińska i in. 2016; Inglehart, Baker 2000). Zatem dokonujące się przemiany w sferze kulturowo-cywilizacyjnej wymagają przededefiniowania klasycznych podejść: „współczesny osiemnastolatek stojący u progu dorosłości, poza wiekiem metrykalnym i biologicznym, niewiele ma wspólnego ze swoim rówieśnikiem z poprzednich epok historycznych. Nie tylko jego dorastanie trwa zdecydowanie dłużej, ale przede wszystkim jego wybory życiowe, przyjęcie określonej ścieżki życia/biografii, dokonują się w galaktyce dużo szerszej puli możliwości. Dlatego dorosłość, definiowana w socjologii i psychologii za pomocą tradycyjnie rozumianych markerów dorosłości, wymaga korekty i przededefiniowania” (Zielińska, Nyckowiak 2020, s. 46).

Jedną z najbardziej znanych koncepcji ujmowania procesu dorastania jest koncepcja markerów dorosłości – *big five* autorstwa Richarda A. Settersten’a (por. min. Settersten 2007; Brzezińska i in. 2016; Brzezińska, Piotrowski 2010). Wskazano w niej wyznaczniki (tzw. markery), które mają świadczyć o byciu człowiekiem dorosłym. Są to: zakończenie edukacji, wyprowadzka z domu rodzinnego, podjęcie pracy zarobkowej jako warunek uzyskania niezależności ekonomicznej, założenie trwałego związku partnerskiego/małżeńskiego i założenie rodziny, które ma się wiązać z posiadaniem dzieci. Autor wskazuje tu określone wydarzenia życiowe, które wiążą się z uzyskaniem samodzielności i świadczyć mają o dorosłości jednostki. Chociaż markery dorosłości (*big five*) zasadniczo nie zmieniły się od dekady, to wiadomo już, że dokonały się zmiany, których kierunek wskazują trendy demograficzne. Niemniej przyjmuje się, że młody człowiek uzyskujący pełnoletniość „jest na ogół zdolny do wypełniania większości zadań przypadających na ten okres życia. Jednak realizacja niektórych z nich jest kontynuowana we wczesnej dorosłości” (Harwas-Napierała, Trempała 2014, s. 197).

Koniecznym stało się wprowadzenie nowego okresu rozwojowego pomiędzy adolescencją a wczesną dorosłością – to propozycja amerykańskiego psychologa Jeffreya J. Arnetta (2004). Autor określił tę fazę jako *emerging adulthood*, czyli stającą się dorosłością i określa jego ramy czasowe przypadające między 18. a 25-29. rokiem życia. Arnett uważa, że ten nowy, odrębny okres rozwojowy jest charakterystyczny dla współczesnych społeczeństw zindu-

strializowanych. Okresu tego nie można, jego zdaniem, utożsamiać z późną adolescencją, ponieważ znacznie różni się od niej pod względem większej wolności od kontroli rodzicielskiej, a także bardziej niezależnych poszukiwań. Nie jest to także wczesna dorosłość, ponieważ ten termin zakłada, że pierwszy etap dorosłości został osiągnięty, podczas gdy większość młodych ludzi w wieku do 30. roku życia (we współczesnych zachodnich społeczeństwach) nie dokonała jeszcze wyborów związanych ze statusem dorosłości. To szczególny stan bycia *in-between*. Zatem okres „stającej się dorosłości” jest niejako usankcjonowanym „byciem pomiędzy”. Poszukiwania, które towarzyszą w tym czasie młodym, sprawiają, że jest to okres życia wyjątkowo intensywny i niestabilny. Propozycją uzupełniającą rozważania nad znalezieniem nowych narzędzi do analizy tej fazy życia może być koncepcja *dorostej młodości* Marii Zielińskiej lokującej się między 17/18 a 23 rokiem życia (Zielińska 2020).

W prezentowanym artykule mamy analizę danych pochodzących z dwóch projektów badań. Pierwszy z nich dotyczy osiemnastoletnich licealistów, znajdujących się u progu dorosłego życia, w tzw. fazie liminalnej *transition to adulthood*. Badani, choć w dużym stopniu nadal zależni od swoich rodziców/opiekunów, wyposażeni są już w kapitał początkowy w postaci znaczących dla funkcjonowania w dorosłym społeczeństwie umiejętności i kompetencji. Na tym etapie życia dokonali już symbolicznego rytuału przejścia – celebrację 18. urodzin. Przed nimi kolejny etap fazy *emerging adulthood*, który będzie się wiązał z podjęciem ważnej decyzji dotyczącej dalszej edukacji, pracy zawodowej, wyprowadzki z domu rodzinnego. Drugi projekt badawczy dotyczy już tych, którzy znajdują się w fazie *emerging adulthood* – podjęli decyzje o dalszej nauce, przechodząc wcześniej przez rytuał egzaminu maturalnego.

Osiemnastki i matury – współczesne rytuały wchodzenia w dorosłość z perspektywy badań lubuskiej młodzieży

Wchodzenie w dorosłość w kulturach plemiennych było rzeczywistym wejściem do świata dorosłych. Agnieszka Krzemińska i Marta Mazuś (2012) opisując meandry wchodzenia w dorosłość z perspektywy praktyk plemiennych, wskazują, iż: „Ustalenie, kiedy stajemy się dorośli, to sprawa niełatwa. Nawet najbardziej oczywisty wyznacznik – fizyczne dojrzewanie – może przebiegać w różnym czasie, w zależności od miejsca urodzenia, klimatu i genów. U chłopców trudniej to uchwycić. Być może dlatego u ludów plemiennych to oni częściej poddawani byli obrzędowi sprawdzającym i potwierdzającym ich dojrzałość. My stajemy się dorośli z urzędu wraz z ukończeniem 18 lat, w kulturach, w których nie liczono wieku tak skrupulatnie, rok urodzin nie

miął znaczenia, więc obrzędy inicjacyjne organizowano dzieciom w różnym wieku (np. u Aborygenów i Indian Prerii między 12 a 30 rokiem życia)” (Krzemińska, Mazuś 2012).

Opisywane przez autorki praktyki to bolesne doświadczenia. Antropologiczna percepcja wchodzenia w dorosłość, wbrew stereotypowym założeniom nie wydaje się prosta. Te bolesne doświadczenia (np. głodówki, bicie, okaleczanie) miały swoje społeczne uzasadnienie i jak wskazuje ekspert: „Z inicjacją wiązało się przekazanie nauk dla dorosłych, poza tym po przejściu bolesnych zabiegów czekała nagroda – uczta, prezenty, stroje. Młody człowiek był dumny z nowego statusu i czerpał z niego wymierne zyski. Wspólnota przyjmowała go i leczyła fizyczne rany. Zresztą nie miał wyboru, bo kontestacja tradycyjnych obrzędów społecznych skazywała go na wykluczenie ze wspólnoty, co często stanowiło wyrok śmierci. Świadome odrzucenia tradycji i religii to przywilej obecnych czasów i naszego kręgu kulturowego” (Krzemińska, Mazuś 2012).

A jak to jest współcześnie? Wojciech Burszta wskazuje na to, iż rytuały przejścia nie giną, raczej zmieniają się, modyfikują, przekraczają granice, niektóre – wręcz globalizują. Według badacza zasadnicza różnica między dawnymi rytuałami a współczesnymi polega na prawie wyboru. „Możemy zdecydować, czy chcemy do niego przystąpić, a jeśli tak, to, w jaki sposób. Kiedyś w rytuale chodziło o moment sprawdzenia się, próby, cierpienia. Teraz chodzi przede wszystkim o dobrą zabawę” (por. Krzemińska, Mazuś 2012).

I w tym współczesnym nurcie myślenia o rytuałach wchodzenia w dorosłość mieszczą się zawarte w artykule ustalenia empiryczne. Jest to raczej poszukiwanie roli, jaką odgrywa uzyskanie pełnoletności przez młodych dorosłych – dostępne dla wszystkich oraz bardziej ekskluzywne doświadczenie – egzamin maturalny/dojrzałości jako zamknięcie pewnego etapu.

Empiryczną bazę artykułu stanowią wyniki badań dwóch projektów:

1. Projekt „*W drodze ku dorosłości. Lubuska młodzież 2018*” prowadzony w 2018 roku na terenie województwa lubuskiego wśród młodzieży ponadgimnazjalnej, uczniów I i II klasy szkół licealnych, tj. siedemnasto- i osiemnastolatków. Do badania zaproszono dwie szkoły z miasta wojewódzkiego, dwie szkoły z miast będących siedzibą powiatu i jedną szkołę gminną. W badaniu zrealizowanym techniką ankiety audytoryjnej zebrano w sumie 543 ankiety. W badaniu wzięło udział 66,9% dziewcząt i 33,1% chłopców;
2. Projekt „*Studia i studiowanie w czasach pandemii: doświadczenie studentów zielonogórskich z czasów zarazy*”. Do badania zostali zaprosze-

ni studenci pierwszych lat studiów licencjackich, inżynierskich i magisterskich na Uniwersytecie Zielonogórskim, którzy rozpoczęli swoje studia w październiku 2020 roku. Badanie realizowane było metodą autoetnografii (scenariusz uwzględniający wątki retrospekcyjne i wątki bieżące)¹. Łącznie zebrano 123 narracje biograficzne wg scenariusza.

Obydwa projekty realizowane były w Pracowni Badań nad Młodzieżą w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Zielonogórskiego. W prowadzonych analizach wyniki badań obu projektów wykorzystane są fragmentarycznie.

Osiemnaste urodziny

Osiemnaste urodziny to ważny punkt w życiu człowieka, wyznaczający granicę pomiędzy dzieciństwem a dorosłością. Nie można oczywiście powiedzieć, że osiemnastka to moment, kiedy dana osoba staje się w pełni dojrzała biologicznie i społecznie. Albowiem, jak wykazano w świetle powyższych ustaleń wejście w dorosłość to nie punkt na linii życia, a proces, który we współczesnych społeczeństwach zachodnich i w społeczeństwie polskim stale się wydłuża. Zatem osiemnaste urodziny to granica umowna, wyznaczona przez prawo: młody człowiek nie staje się dorosły (w sensie rozwojowym), a pełnoletni, czyli m.in. ma zdolność do pewnych czynności prawnych, których nie ma osoba małoletnia. Odtąd może więc samodzielnie podejmować różne decyzje urzędowe, głosować w wyborach, wziąć ślub czy zrobić sobie tatuaż bez zgody rodziców. Uzyskanie pełnoletniości celebrowane jest zarówno w gronie rodzinnym, jak i w gronie przyjaciół – i pełni to różnorakie funkcje. Nawiązując do omawianej koncepcji Pierre’a Bourdieu można ułożyć ten rytuał wkraczania w pełnoletność jako rytuał nadania. Młodzi otrzymują pewne obowiązki i przywileje, które przenoszone są na sferę praktyki. Zatem w jakim stopniu internalizują owe przejście sami badani²:

„Ukończenie 18. roku życia nie miało dla mnie dużego znaczenia. Nie robiłam żadnej imprezy dla znajomych, jedynie spotkanie rodzinne. Nie wniosło to niczego nowego do mojego życia poza większą odpowiedzialnością za swoje czyny. Aktualnie nie czuję się dorosła” (K/21).

W tej wypowiedzi badana wyraźnie podkreśla brak poczucia bycia dorosłym, ale uzyskanie pewnych obowiązków w świetle prawa nadaje wagę pełnoletniości.

„Wyprawiłam moją imprezę urodzinową, by mieć spokój ze strony mamy, ponieważ nalegała na to. Jestem introwertyczką, nie lubię imprez i dużych skupisk ludzi,

¹Dla omawianego zjawiska wzięto pod uwagę wątki retrospekcyjne, w których studenci odnieśli się do swoich doświadczeń maturalnych.

²Poniższe cytaty pochodzą z wypowiedzi badanych w realizowanym projekcie „W drodze ku dorosłości. Lubuska młodzież 2018”.

dlatego chciałam się z imprezy „ulotnić”. Nie uważam tego za jakieś mega ważne wydarzenie. Potrzebowałam tego tylko po to, by móc samemu iść zrobić kolczyki do piercerki” (K/2).

W tej narracji, z jednej strony ukazuje się waga samego rytuału dla otoczenia społecznego, wpisania się w pewien zwyczaj. Z drugiej zaś kompletny brak poczucia wag obowiązków – poza większą decyzyjnością w kwestii własnego ciała.

„Dla mnie impreza 18. jest bez sensu. Sam swoich urodzin nie lubię obchodzić, imprezy nie robiłem. Ukończenie 18. roku życia nie wiązało się u mnie z żadnymi dodatkowymi emocjami, papierosów ani alkoholu nie kupowałem, więc dowód [osobisty] też tak naprawdę do niczego mi się nie przydaje. Po ukończeniu 18 lat nic nie zmieniło się w moim życiu. Nadal rodzice mnie utrzymywali, nawet obecnie nie czuję się dorosły” (M/4).

Przytoczona narracja młodego mężczyzny wskazuje na odrzucenie w ogóle ważności samego wydarzenia. Badany jednoznacznie podkreśla brak poczucia bycia dorosłym, powołując się m.in. na brak jednego z markerów dorosłości – uzyskania niezależności ekonomicznej.

„Rodzice zorganizowali mi przyjęcie z okazji 18. urodzin. Była to zabawa dla znajomych oraz rodziny. W tym dniu byłam szczęśliwa, ale nic specjalnego w moim życiu się nie zmieniło. Uważam, że nadal mimo skończonych 18 lat warto doradzać się rodziców, osób starszych ode mnie, ponieważ można czerpać od nich dużo mądrych rad. Uważam, że osoby, które dopiero wchodzą w dorosłość, nie są jeszcze w pełni dojrzałe i potrzebują czasu” (K/27).

Po raz kolejny ujawniła się funkcja społeczna celebracji 18. Urodzin, z wyraźnym odrzuceniem poczucia bycia osobą dorosłą/dojrzałą.

„Przyjęło się, że wejście w dorosłość to od razu robienie prawa jazdy (w mojej szkole średniej istniał zakład o to, kto pierwszy przyjedzie do szkoły samochodem). Cóż ja wołałem motor. Wejście w dorosłość przeważnie (z moich obserwacji) nie wnosi nic dobrego, teraz moi znajomi mogą sobie sami kupić alkohol lub papierosy, zamiast prosić innych. Chociaż część z nich poszła do pracy i zaczęła próbować życia „na własny garnuszek”, tak ja nie poczułem nic szczególnego, poza kilkoma przywilejami. Moim zdaniem wejście w dorosłość zaczyna się po ukończeniu szkoły i pójściem do pracy/na studia, gdzie trzeba sobie zacząć radzić samemu” (M/29).

Ta narracja wprowadza nas w świat uzyskanych przywilejów i w dość tradycyjne rozumienie, zgodne z koncepcją *big five* wejście w dorosłość – nawiązując do ukończenia edukacji i usamodzielnienia się.

Podsumowując te kilka narracji (które reprezentują dominujące spojrzenie badanych) można stwierdzić, że „Osiemnastki” są rytuałem quasi-pełnoletności i quasi-dorosłości; w świadomości badanych nie łączą się z pra-

wami i obowiązkami obywatelskimi (najczęściej wskazywali możliwość legalnego zakupu używek, zrobienie tatuaży itp.), ale nie prowadzą automatycznie do samodzielności czy odpowiedzialności za swoje czyny. Zmiana kulturowa zachodząca od kilku dekad w społeczeństwach zachodniej cywilizacji, zmiany technologiczne i cywilizacyjne spowodowały przesunięcie tradycyjnych markerów dorosłości (*big five*) na późniejsze lata życia, co ma także swoje odzwierciedlenie w myśleniu o dorosłości wśród młodych ludzi. Nie czując owej granicy, ten rytuał nie jest dla nich „zaproszeniem do starszyny”, to jedynie umożliwienie zakazanych do tej pory praktyk.

Matura – „egzamin dojrzałości”

Pierwsza matura w dziejach edukacji miała miejsce w 1789 roku, wprowadzona przez barona Karla von Zedlitz. Był to okres, kiedy Prusy wprowadziły edukację powszechną a wraz z nią egzamin maturalny. W Polsce pierwszą maturę zdawano w Księstwie Warszawskim, w szkołach departamentowych w 1812 roku, ale polska matura pierwsza była oczywiście po odzyskaniu niepodległości.

„Matura”, od łacińskiego słowa *maturus* – dojrzały, oznaczała od początku moment przekroczenia swoistej granicy, osiągnięcia kolejnego życiowego etapu. Owa „dojrzałość” wiązała się przede wszystkim z wykazaniem się przez ucznia dostateczną wiedzą i umiejętnościami – po zdaniu „egzaminu dojrzałości” absolwent przedwojennego gimnazjum, później szkoły średniej, mógł rozpocząć naukę w szkole wyższej.

W powojennej Polsce matura podlegała wielu modyfikacjom. Do 2005 roku to egzamin państwowy, zdawany w formie pisemnej i ustnej na zakończenie nauki w szkole średniej (od 1999 roku w szkole ponadgimnazjalnej). W wyniku reformy edukacji został zastąpiony w 2005 roku egzaminem maturalnym. Elementarne cechy owego nowego systemu: zreformowany i przeprowadzany od 2005 roku egzamin maturalny jest traktowany jako tzw. egzamin zewnętrzny (zewnątrzszkolny), gdyż odpowiadają za niego zewnętrzne w stosunku do szkoły komisje egzaminacyjne. Od 2005 roku egzamin maturalny pełni rolę egzaminu rekrutacyjnego na studia. Zatem jak pisze autor mamy wprawdzie egzamin wystandaryzowany, zewnętrznie oceniany, zastępujący dawne egzaminy wstępne na studia – ale w każdym jego aspekcie (a zwłaszcza standaryzacji) jest powszechnie krytykowany.

Matura 2020-niedokończony rytuał

Analizując wypowiedzi maturzystów z rocznika 2020, na ogół lokujemy je w optyce koncepcji rytuałów zatwierdzania P. Bourdieu, z tym jednak, iż specyfika matury 2020 ze względu na sytuację pandemii koronawirusa

SARS-Cov-2 ujawnia pewne ciekawe aspekty³. Przy czym maturę można tu potraktować jako egzamin wieńczący ważny etap życia i edukacji, jako pożegnanie się z tradycyjną szkołą. Zatem to nie tylko egzamin maturalny – przebiegający wg wystandardyzowanych procedur, ale także sytuacja poczucia końca pewnego etapu i otwarcie nowych możliwości. Nie jest to zwykły szkolny egzamin, po którym ponownie powrócimy do znanej sytuacji szkolnej. Jego potoczna nazwa – egzamin dojrzałości – podkreśla jego społeczne funkcje, a możliwości, które się z nim wiążą, dają młodym ludziom nadzieję na przejście do kolejnego, bardziej samodzielnego etapu życia. Czy matura 2020 spełniła w tym zakresie te funkcje? W świetle poniższych narracji można uznać, iż był to niedokończony rytuał⁴:

„Przygotowywałam się do matury i brakowało mi kontaktów z rówieśnikami, bo nie mogliśmy zorganizować spotkania klasowego, pożegnać się z wychowawcą tak, jak planowaliśmy. To było dziwne, z jednej strony uczyć się w sposób, którego nikt wcześniej nie praktykował, być w domu nieustannie. [...] Nie przestałam się uczyć, ale brakowało mi tego, by móc spędzić ostatnie chwile w liceum z ludźmi, z którymi spotykałam się przez trzy lata. Potraktowałam to w kategoriach zadania do realizacji” (121).

„Bardzo brakowało mi też pożegnania z ówczesną klasą. Po raz ostatni wychodząc ze szkoły nikt z nas nie spodziewał się, że będzie to pewnego rodzaju pożegnanie. Jako rocznik nie otrzymaliśmy możliwości uroczystego zakończenia naszej edukacji, swego rodzaju zamknięcia jednego z ważniejszych rozdziałów w naszym życiu” (41).

„Wbrew pozorom najbardziej tęskniłam za szkołą i za atmosferą w niej. Gdy nagle spełniły się marzenia każdego ucznia o 2 miesiącach szkoły i 10 miesiącach wakacji, okazało się, że nie jest to takie fajne jak się wydawało. [...] Było to brutalne zakończenie 3 lat nauki oraz przyjaźni. Każdy z nas myślał, że nacieszymy się sobą jeszcze przez pół roku i zdążymy się godnie pożegnać” (18).

Sama sytuacja egzaminu, stresująca dla wszystkich jego uczestników zakłada także możliwość odreagowania, społecznej akceptacji i wspólnoty przeżycia. W 2020 tego zabrakło:

³Doświadczenia młodych dorosłych lokują się w całej sferze konsekwencji funkcjonowania w społeczeństwie ryzyka, odnoszonej do koncepcji Ulricha Becka, dla którego to ryzyko jest głównym atrybutem współczesności, zaś doświadczenie pandemii lokuje się zarówno w typie ryzyka przedindustrialnych jak i ryzykach późnej nowoczesności (jako *epidemia* spełnia cechy ryzyka przedindustrialnego, to już samo pojawianie się współczesnych wirusów, jak wskazują epidemiolodzy, to także kwestia globalnych zmian klimatycznych) (por. Szaban, Trzop 2020, s. 16)

⁴Poniższe cytaty pochodzą z wypowiedzi badanych w realizowanym projekcie „Studia i studiowanie w czasach pandemii: doświadczenie studentów zielonogórskich z czasów zarazy”.

„Dziwnym doświadczeniem było jednak samo przeżycie egzaminu, bo obostrzenia spowodowały, że zabrano nam możliwość spotkania, przedyskutowania tego, co napisaliśmy. Nie mogliśmy zrobić spotkania, pójść na imprezę, spotkać się w domu z przyjaciółmi” (121).

Egzamin maturalny, jako rytuał zatwierdzania ma charakter ekskluzywny w tym sensie, że, dotyczy tylko wybranej części młodzieży (o mniej powszechnym charakterze tego rytuału decyduje typ szkoły ponadpodstawowej). W swej istocie to akt mianowania ich uczestników, w odróżnieniu od tych, którzy w nich nie partycypują, to bilet do samodzielności w nowej roli – roli studenta/studentki. To także pierwszy duży krok do dorosłości. Być może wcześniej nie tak zinternalizowany, jak w momencie, kiedy waga tego rytuału słabnie poprzez ograniczony sposób realizacji tej roli. W świetle przytaczanych narracji można zadać sobie pytanie: Czy to opóźnione wejście w dorosłość, czy jedynie opóźnione wyjście z domu?

„Pewnie jak każdy miałam nadzieję na to, że spotkam ciekawych ludzi, z którymi połączym mnie nowa przyjaźń, ale i zawodowa pasja. Wierzyłam, że nowe miejsce da mi szansę rozwijania zainteresowań, poszerzy horyzonty. Dopiero kolejne informacje sprawiały, że czułam się coraz bardziej zagubiona, bo trudno było cokolwiek zaplanować w tak dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości. [...] Tymczasem okazało się, że to, co było marzeniem, nie mogło zostać zrealizowane. Zamiast wyjazdu na studia i konieczności samodzielnego życia w nowym mieście, pandemia i zdrowe spojrzenie na rzeczywistość, nakłoniły mnie do pozostania w rodzinnym domu i realizowania nauki w formie zdalnej” (121).

„Zupełnie nie tak wyobrażałam sobie życie studenckie, bardzo chciałam wyjechać i stać się trochę bardziej samodzielną, poznać nowych ludzi, jednak nie miałam takiej możliwości, ze względu na dynamiczną sytuację pandemiczną” (33).

„Studia zawsze wyobrażałam sobie jako przedłużenie młodości, podejście do wszelkiej zabawy z pewną dojrzałością i wiedzą nabytą po przygodach w liceum. Także jako usamodzielnienie się, znalezienie swojej ścieżki życiowej, ale też popełnianie błędów i uczenie się na nich. Szczerze, nijak ma się to do mojej obecnej sytuacji, w której się znajduję. Mieszkam z rodzicami, bo nie było sensu wynajmować osobnego mieszkania. Jestem w takim martwym punkcie i nie wiem, jak się z niego wydostać... może niedługo coś się zmieni” (10).

Podsumowując jedynie te wybrane narracje można wskazać, iż rytuał matury, dostępny dla wybranej grupy, połączony z celebracją zakończenia edukacji nie został domknięty, na co wskazują wypowiedzi badanych; zabrakło odświętnego pożegnania z grupą rówieśniczą (klasą szkolną), z nauczycielami i z ważnym etapem kształcenia. Matura 2020 w świadomości badanych

nie dała im szansy przejścia na kolejny etap, na pierwsze próby usamodzielnienia się podczas studiów – to osłabiło jej rolę jako działania rytualnego.

Zakończenie

We wszystkich kulturach rytuał przejścia kończył okres przygotowania i kończył pewien etap życia. Był taki sam dla wszystkich jednostek osiągniętych w danym momencie określony wiek metrykalny. Były to jedne z ważniejszych rytuałów zapewniających ciągłość życia zbiorowości (podstawa dla wszystkich takich badań stanowi antropologiczna koncepcja rytuałów przejścia Arnolda van Gennepa, czy koncepcja rytuałów świętowania Pierra Bourdieu). Powtarzalność ceremoniałów miała gwarantować dokładność przekazu międzygeneracyjnego i odtwarzalność wzorów społecznych. Współczesne społeczeństwa nadal kultywują pewne obrzędy związane ze zmianami statusu, choć wydaje się, że jest to związane raczej z komercjalizacją, ofertami rynku i modą niż przeżywaniem przechodzenia do innych etapów życia. Jednakże rytuały przejścia nie giną, raczej zmieniają się, modyfikują, przekraczają granice, niektóre – wręcz globalizują. Zasadnicza różnica między dawnymi rytuałami a współczesnymi polega na prawie wyboru. Ale ich cel jest uniwersalny: to poszukiwanie miejsca we wspólnocie, której ciągle potrzebujemy. Dlatego obrzędy przejścia nie znikną, choć już dziś widzimy, że ulegają modyfikacjom, dostosowując się do zmian społecznych. Jak pokazały badania, w świadomości młodych ludzi osiemnastka jako moment przełomowy nie łączy się z prawami i obowiązkami obywatelskimi, poczuciem wagi odpowiedzialności w świetle prawa za swoje czyny tak jak osoba dorosła. To raczej możliwość realizowania zakazanych do tej pory zachowań obyczajowych jak zakupu używek czy zrobienie bez zgody rodziców tatuaży itp. Młodzi badani mają świadomość, iż ta cezura nie prowadzi automatycznie do samodzielności czy dorosłości.

Rytuał zatwierdzenia w postaci egzaminu maturalnego, zamykający ważny etap edukacji w świetle zgromadzonych badań – z powodów obiektywnych (pandemia koronawirusa) nie został domknięty, a obietnice z nim związane dotyczące pierwszych prób usamodzielnienia – niespełnione. I paradoksalnie, to może ta sytuacja podkreśliła jego wagę i potrzebę zmiany.

Znaczące momenty są nam potrzebne, one wyznaczają sens naszego życia. Lokują się jednak już w innych miejscach rozwojowych, a sama ich celebrowanie, jak zawsze, podporządkowuje się wymogom grupy i pełni różnorodne funkcje: tożsamościową, stratyfikacyjną, integracyjną czy wreszcie kontrolną. I mimo iż w ramach zmian społecznych zmienia się ich zawartość, to jak pisał Jean Maisonneuve: „zapewniają nie tylko regulację społeczną i moralną, ale również zaspokojenie pragnień żywych zarówno kiedyś, jak i dzisiaj

[...]. Tym bardziej absurdalne mogą wydawać się twierdzenia pomniejszające rolę rytuałów, traktujące je jako zjawiska archaiczne czy folklorystyczne i mówiące o utracie ich znaczenia w dobie obecnej lub o drugorzędnym znaczeniu rytuału w ogóle” (Maisonneuve 1995, s. 15).

Literatura | References

- ARNETT J. J. (2004), *Emerging adulthood: The Winding Road from the Late Teens Through the Twenties*. New York: Oxford University Press.
- BANIAK J. (1992), Istota, funkcje i ewolucja rytuału religijnego, „*Studia Socjologiczne*”, 1-2, s. 91-111.
- BECK U., GIDDENS A., LASH S. (2009), *Modernizacja refleksyjna. Polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- BELLAH R. N. (2003), *The Ritual Roots of Society and Culture*, [w:] *Handbook of the Sociology of Religion*, red. M. Dillon, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 31-44.
- BOURDIEU P. (2007), *Szkic teorii praktyki, poprzedzony trzema studiami na temat etnologii Kabylów*, Wydawnictwo Marek Derewecki, Kęty.
- BOURDIEU P. (2008), *Zmysł praktyczny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- BRZEZIŃSKA A. I., APPELT K., ZIÓŁKOWSKA B. (2016), *Psychologia rozwoju człowieka*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot.
- BRZEZIŃSKA A. I., PIOTROWSKI K. (2010), Formowanie się tożsamości a poczucie dorosłości i gotowość do tworzenia bliskich związków, „*Czasopismo Psychologiczne*”, 16(2), s. 265-274.
- CHOIŃSKA A. K. (2012), Rytuały świętowania w ujęciu Pierre’a Bourdieu, „*Kultura i Społeczeństwo*”, nr 4 Świętowanie i styl życia, s. 25-43, DOI: 10.35757.
- DURKHEIM E. (1990), *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- GENNEP VAN A. (2006), *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- GOFFMAN E. (2006), *Rytuał interakcyjny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- HARWAS-NAPIERAŁA B., TREMPAŁA J. (2014), Psychologia rozwoju człowieka: Charakterystyka okresów życia człowieka. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- INGLEHART R., BAKER W. E. (2000), Modernization cultural change and the persistence of traditional values, „American Sociological Review”, 65, s. 19-51.
- KRZEMIŃSKA A., MAZUŚ M. (2012), Do czego służą rytuały przejścia, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1525747,1,do-czego-sluza-rytualy-przejscia.read> [data dostępu 10.06.2023].
- MAISONNEUVE J. (1995), Rytuały dawne i współczesne, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- MALINOWSKI B. (1990), Mit, magia, religia, [w:] Dzieła, t. 7, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- SETTERSTEN R. A. JR. (2007), Passages to adulthood: Linking demographic change and human development, „European Journal of Population”, 23(3-4), s. 251-272.
- SROCZYŃSKA M. (2015), Rytuały przejścia, nadania i zatwierdzania w społecznej przestrzeni rodziny (z badań nad młodzieżą), „Zeszyty Naukowe KUL”, 59, 4(232), s. 51-75, DOI: 10.31743.
- SROCZYŃSKA M. (2020), Młodzież w poszukiwaniu sacrum. Rozważania socjologiczne, „Przegląd Religioznawczy”, 2(276), s. 113-128.
- SROCZYŃSKA M. (2022), Religijne rytuały przejścia w środowisku młodzieży w latach 2009–2020. Perspektywa socjologiczna, „Przegląd Religioznawczy”, 2(284), s. 99-109.
- SZABAN D., TRZOP B. (2020), Zapiski Lubuszan z czasów zarazy 2020. Pandemia korona wirusa w społeczeństwie globalnego ryzyka, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- TURNER V. W. (2010), Proces rytualny. Struktura i antystruktura, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- ZIELIŃSKA M. (2020), Gotowi na dorosłość? Projekty życiowe i zasoby społeczne pokolenia 2.0, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- ZIELIŃSKA M., NYCKOWIAK J. (2020), Umiejętności życiowe i kompetencje społeczne dziewcząt i chłopców jako kapitał początkowy w pierwszej fazie transition to adulthood, „Wychowanie w Rodzinie”, t. XXIII (2), s. 39-66.

DOI: DOI:<https://doi.org/10.34768/r1.2023.v492.04>

Adrianna Brzezińska*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4038-8084>

e-mail: adrianna.brzezinska@amu.edu.pl

DOŚWIADCZENIE WEGETARIANIZMU W OKRESIE DORASTANIA I WCZESNEJ DOROSŁOŚCI

EXPERIENCE OF VEGETARIANISM DURING ADOLESCENCE AND
EARLY ADULTHOOD

Keywords: vegetarianism, vegetarian diets, academic youth, adolescence, motives

The aim of the study was to explore the reasons why young people choose a vegetarian diet during adolescence and early adulthood. The study was conducted using the case study method, involving autobiographical and narrative interviews with seven individuals who had adopted a vegetarian diet before the age of 18 and were continuing to do so at the time of the study. The main research question concerned young people's perceptions of their own motivations for adopting a vegetarian diet. Specific questions addressed: the reasons why respondents decided to start a vegetarian diet, how they perceived their own experiences of following it, how they perceived their current reasons for continuing it, and the perceived advantages and disadvantages. The findings revealed that motives for adopting a vegetarian diet in adolescence were primarily driven by concerns for animal welfare. In early adulthood, environmental and personal health factors (both physical and mental) took precedence, as well as fashion (the desire to try

* **Adrianna Brzezińska** – magister pedagogiki, doktorantka Szkoły Doktorskiej Nauk Społecznych w dyscyplinie pedagogika, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; zainteresowania naukowe: tożsamość młodzieży, rozwój dzieci i młodzieży oraz ich funkcjonowanie w grupie, socjoterapia, zachowania prospołeczne, ekologia, wegetarianizm i diety wegetariańskie.

something new, often influenced by the persuasion of others). Disadvantages of a vegetarian diet, according to the university students in the study, included the need to frequently explain their choices to others, the limited availability of plant-based meat substitutes in smaller towns and rural areas, the difficulty in replicating the taste of meat with plant-based alternatives, and challenges in building muscle mass. Benefits included improved physical well-being – the feeling of ‘lightness’ after eating plant-based meals was noted – and mental health. In particular, the feeling of acting in accordance with one’s conscience and beliefs about animals and the environment were mentioned. The growing availability of plant-based products in the market was also seen as a benefit.

DOŚWIADCZENIE WEGETARIANIZMU W OKRESIE DORASTANIA I WCZESNEJ DOROSŁOŚCI

Słowa kluczowe: wegetarianizm, diety wegetariańskie, młodzież akademicka, adolescencja, motyw.

Celem badania było poznanie motywów wyboru diety wegetariańskiej przez młodych ludzi w okresie adolescencji i wczesnej dorosłości. Badanie zrealizowano metodą studium przypadku, przeprowadzając wywiady autobiograficzno-narracyjne z siedmioma osobami, które rozpoczęły stosowanie diety wegetariańskiej przed ukończeniem 18. roku życia i kontynuowały ją w chwili przeprowadzenia badania. Główne pytanie badawcze dotyczyło tego, jak młodzi ludzie postrzegają własne motywacje wyboru diety wegetariańskiej. Pytania szczegółowe odnosiły się do: powodów, dla których osoby badane zdecydowały się rozpocząć stosowanie diet wegetariańskich, tego, jak postrzegają własne doświadczenia z ich stosowaniem, odkrycia, w jaki sposób oceniają aktualne powody ich kontynuowania oraz zauważane wady i zalety. Badania pozwoliły ustalić, że motywami wyboru diety wegetariańskiej w okresie adolescencji były troska o dobrostan zwierząt, a w okresie wczesnej dorosłości przede wszystkim troska o środowisko i własne zdrowie (w ujęciu fizycznym i psychicznym), a także moda (chęć wypróbowania czegoś nowego, namowy ze strony innych). W opinii młodzieży akademickiej, do wad stosowania diet wegetariańskich należy między innymi konieczność częstego wyjaśniania innym osobom swojego wyboru, mniejsza dostępność roślinnych zamienników mięsa w mniejszych miastach i na wsiach, trudność w zastąpieniu smaku mięsa roślinnymi zamiennikami czy utrudnione budowanie masy mięśniowej. Do zalet zaliczano lepsze samopoczucie w ob-

rębie zdrowia fizycznego – wskazywano na uczucie „lekkości” po spożywaniu roślinnych posiłków – oraz psychicznego. Tu mówiono przede wszystkim o poczuciu, że postępuje się w zgodzie z własnym sumieniem i przekonaniami na temat zwierząt i środowiska. Zaletą było także to, iż coraz więcej firm wprowadza do swojej oferty produkty roślinne.

Wprowadzenie

Diety wegetariańskie zyskują na świecie coraz większą popularność. Szczególnie zauważalne jest to wśród średnio i wysoko zamożnych młodych osób mieszkających w miastach (Richter 2019). Badania przeprowadzone w 2000 roku przez Centrum Badania Opinii Społecznej wykazały, że w Polsce wówczas mięsa nie spożywało zaledwie 1% osób badanych, natomiast w 2021 roku za wegetarian uważało się już 7,5% Polaków (Statista 2023). Warto tu jednak zaznaczyć, iż pojęcia wegetarianizmu i diety wegetariańskiej mogą być interpretowane różnorako.

Wegetarianizm oznaczać może nie tylko sposób odżywiania, ale też styl czy filozofię życia. Stał się on sposobem na ukazanie swojego światopoglądu oraz wyrażenie buntu wobec złej sytuacji zwierząt i pogarszającego się stanu planety. Odrębne znaczenie nadaje się diecie wegetariańskiej, która może nie być uzależniona od idei przypisywanych wegetarianizmowi, a jedynie motywowana kwestiami zdrowotnymi, smakowymi czy ekonomicznymi. Diety wegetariańskie mogą różnić się między sobą rodzajem wykluczanych z jadłospisu produktów mięsnych lub pochodzenia zwierzęcego (m.in. weganizm, pescowegetarianizm, pollovegetarianizm, semiwegetarianizm) czy wręcz samym ograniczaniem spożycia mięsa, ale nie całkowitym go wyeliminowaniem (fleksitarianizm). Kwestie te należałoby mieć na uwadze, analizując wszelkie statystyki dotyczące spożycia mięsa, ponieważ nie zawsze wzrost sprzedaży produktów wegetariańskich przy jednoczesnym spadku sprzedaży mięsa będzie oznaczać wzrost liczby wegetarian (Nezlek 2023). Może być to powiązane na przykład z ograniczeniem spożycia mięsa, ale nie całkowitym jego wyeliminowaniem.

Wzrastająca świadomość w zakresie wegetarianizmu – jego subiektywne odbieranych wad i zalet, negatywnych czy pozytywnych skutków stosowania diet bezmięsnych dla jednostek i dla planety – sprawia, iż coraz więcej młodych osób zaczyna go praktykować. Cały czas zmienia się w nich także spojrzenie na świat i zachodzące w nim procesy. Jako, iż wegetarianizm i diety wegetariańskie stają się obecnie pewnego rodzaju trendem, szczególna uwaga została zwrócona właśnie na młodzież akademicką, która rozpoczęła ich stosowanie już w okresie adolescencji. Jest to grupa mło-

dych ludzi, których rozwój w wielu obszarach życia w tym okresie nadal jest dość intensywny, a dokonywane wybory często ulegają zmianom. Jednym z aspektów podejmowanych rozważań było więc uzyskanie informacji na temat tego, czy i jak zmieniły się motywy wyboru diety wegetariańskiej przez badane osoby.

W literaturze polskiej i zagranicznej wciąż pojawiają się nowe treści dotyczące stosowania diet wegetariańskich (Pyrzyńska 2013, Reguła 2013, Grajeta 2014, Mamzer 2019), sytuacji zwierząt (Foer 2009; Helios 2016; Alichniewicz, Szczęsna, Singer 2018) czy zmian klimatu (Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Działań w dziedzinie Klimatu 2018; Niedźwiedzka 2021). Istnieją także badania, w których autorzy odnoszą się do tematu wegetarianizmu i jego związku z kwestiami ekonomicznymi (Miassi i in. 2022) oraz ze światowymi kulturami i religiami (Sadhusangananda das 1998, Ruby i in. 2013, Jedlecka 2016). Nadal jednak występuje niedostatek prac na temat motywów wyboru tych diet przez młodzież.

Istniejące publikacje nawiązujące do powodów stosowania diet wegetariańskich dotyczą głównie osób dorosłych (Hopwood i in. 2020, Ghaffari i in. 2021, North i in. 2021), dla których najważniejszymi czynnikami są: dbanie o dobro zwierząt, troska o własne zdrowie, nieprzepadanie za smakiem mięsa oraz chęć ochrony środowiska (Cader, Lesiów 2020). Kluczowa różnica między osobami dorosłymi a młodzieżą przy podejmowaniu decyzji o zastosowaniu jakiegokolwiek diety dotyczy brania odpowiedzialności za podejmowane wybory i ich konsekwencje. O ile osoby dorosłe, jako jednostki teoretycznie w pełni decydujące o sobie, mają wpływ na większość aspektów swojego życia, o tyle niepełnoletnia młodzież takiej swobody nie ma. Osoby w wieku adolescencji często muszą liczyć się z ograniczeniami stawianymi przez rodziców (lub osoby pełniące wobec nich funkcje opiekuńcze), brakiem możliwości zakupu wybranych przez siebie produktów czy narzucanymi przez osoby dorosłe poglądami, w wyniku czego mogą pojawiać się sytuacje oporu i buntu skierowane wobec dorosłych. Z tego powodu wyłoniła się potrzeba poznania historii młodych osób, które mają doświadczenie zastosowania diety wegetariańskiej jeszcze przed 18. rokiem życia. Przedmiotem badania były więc motywy wyboru diety wegetariańskiej przez młodzież akademicką. Przeprowadzone rozmowy pozwoliły na poznanie powodów, dla których osoby badane zdecydowały się na zastosowanie diety wegetariańskiej oraz motywów, które pojawiły się w trakcie kolejnych lat i były obecne w chwili przeprowadzenia badania. Rozmowy z badanymi osobami pozwoliły także na poznanie ich własnego stosunku wobec stosowanej diety (w tym jej wad i zalet) oraz postawy bliskich im osób.

Metodologia badań własnych i charakterystyka grupy badawczej

Głównym celem przeprowadzonego badania było poznanie motywów wyboru diety wegetariańskiej przez młodych ludzi w okresie adolescencji i wczesnej dorosłości. Cele szczegółowe natomiast dotyczyły powodów, dla których osoby badane zdecydowały się rozpocząć stosowanie diet wegetariańskich, tego, jak postrzegają własne doświadczenia z ich stosowaniem, odkrycia, w jaki sposób postrzegają aktualne powody kontynuowania tych diet przez siebie i innych ludzi oraz wyjaśnienia zauważanych przez osoby badane wad i zalet ich stosowania. Pytanie główne brzmi więc: Jak młodzież akademicka postrzega własne motywy wyboru diety wegetariańskiej? W celu rozwinięcia powyższego pytania zastosowano 4 pytania szczegółowe: 1) Jak młodzież akademicka postrzega powody, dla których rozpoczęła stosowanie diety wegetariańskiej?; 2) Jak młodzież akademicka postrzega własne doświadczenia ze stosowaniem diety wegetariańskiej?; 3) Jak młodzież akademicka postrzega aktualne powody kontynuowania diety wegetariańskiej przez siebie i przez innych? oraz 4) Jak młodzież akademicka postrzega najważniejsze zalety i wady stosowania diety wegetariańskiej?.

Ze względu na specyfikę podjętego problemu, za odpowiednią metodę uznano studium przypadku. Sprzyja ono badaniom konkretnych osób, wydarzeń, zjawisk lub procesów, które w danej strukturze lub środowisku społecznym odbiegają od powszechnie przyjętych norm (Apanowicz 2002, s. 70). Diety wegetariańskie, jako jedne z diet alternatywnych, w naszym społeczeństwie również odbiegają od ogólnie przyjętych norm żywieniowych. Jakościowy charakter badania miał służyć przede wszystkim przyjrzeniu się światu zewnętrznemu, jego interpretacji, a następnie zrozumieniu zjawisk społecznych mając na uwadze wewnętrzną perspektywę badanych (Kvale 2010). Przeprowadzono 7 wywiadów autobiograficzno-narracyjnych z osobami z grupy młodzieży akademickiej, które w okresie adolescencji rozpoczęły stosowanie jednej z diet wegetariańskich. Według Tadeusza Pilcha i Terezy Bauman (2010, s. 329-330) wywiad autobiograficzno-narracyjny pozwala uchwycić proces rozwoju i kształtowania się jednostek oraz genezę danych zjawisk. Dzięki niemu badacz poznaje całą historię lub jedynie ważne dla celu badania fragmenty życia osoby badanej. W badaniu zastosowano dobór celowy, a więc taki, który charakteryzuje się świadomością i uwzględnia określone kryteria doboru jednostek. Poszukiwano osób z konkretnej grupy wiekowej i stosujących określony rodzaj diety. Informacja o badaniu i jego celu została umieszczona na profilu społecznościowym Facebook na jednej z grup zrzeszających osoby stosujące diety wegetariańskie. Wywiady zostały przeprowadzone w styczniu i lutym 2021 roku z siedmioma chętnymi osobami poprzez aplikację ZOOM. Osoby badane wyraziły zgodę na na-

granie wywiadów, co umożliwiło wykonanie transkrypcji. Wśród badanych, 5 osób zadeklarowało, iż identyfikuje się jako kobieta, 2 osoby jako mężczyzna, a wszystkie z nich w momencie badania podejmowały studia I lub II stopnia. Staż stosowania diet wegetariańskich przez osoby badane wynosił 2 lata (1 osoba), 3 lata (1 osoba), 5 lat (2 osoby), 6 lat (2 osoby) oraz 8 lat (1 osoba). 2 osoby jako miejsce zamieszkania wskazały wieś, 3 osoby małe miasto oraz 2 osoby duże miasto. 5 osób w momencie badania mieszkało z rodzicami (bądź jednym rodzicem), natomiast 2 osoby mieszały poza domem rodzinnym (z osobą partnerską lub współlokatorami w zbliżonym do siebie wieku). Dane te zostały przedstawione w Tabeli 1.

Tabela 1

Kody i dane na temat osób badanych

Kod osoby badanej	Wiek w momencie:		Płeć studiów	Stopień zamieszkania	Miejsce
	rozpoczęcia stosowania diety wegetariańskiej	przeprowadzenia badania			
W1	17	19	kobieta	I	małe miasto
W2	17	20	kobieta	I	wieś
W3	14	19	kobieta	I	duże miasto
W4	15	21	kobieta	I	małe miasto
W5	15	23	kobieta	I	duże miasto
W6	14	20	mężczyzna	I	wieś
W7	18	23	mężczyzna	II	małe miasto

Źródło: opracowanie własne.

Analiza wyników badań

Pierwotne motywy wyboru diet wegetariańskich

W wyniku przeprowadzonej analizy ustalono, że głównym powodem, dla którego podejmowano decyzję o zastosowaniu diety wegetariańskiej wśród badanych osób, była troska o dobrostan zwierząt, a wśród nich: współczucie, niechęć przykładania ręki do cierpienia zwierząt i poczucie równości między wszystkimi żywymi stworzeniami. Pojawiały się stwierdzenia, iż już lata przed przejściem na wegetarianizm osoby czuły obrzydzenie do jedzenia mięsa lub do samego faktu, iż to, co się znalazło na talerzu, kiedyś żyło: „[...] od dziecka miałam coś takiego, że jadłam takie rzeczy, które chyba najmniej przypominały to, czym były wcześniej [...]” (W5). Wskazywano również na to, iż sam smak i struktura mięsa im początkowo nie przeszkadzały – nie

chciały jednak mimo to wyrządzać krzywdy zwierzętom: „Nie miałam jeszcze tak, że nie lubiłam mięsa, ponieważ je jadłam, ale chciałam przyczynić się do zmniejszenia krzywdzenia zwierząt” (W2). Dla jednej z badanych osób ważnym momentem było obejrzenie zdjęć i nagrań przedstawiających sytuacje zwierząt w ubojniach, co przyczyniło się do podjęcia działań w kierunku ograniczenia spożycia mięsa. W decyzji tej nie miały udziału także jedna z nauczycielek osoby badanej, która sama stosowała dietę wegetariańską i przy okazji lekcji geografii związanej z globalnym ociepleniem i wyjaśnianiu pojęcia wegetarianizmu, zaoferowała swoją pomoc uczniom, którzy wykazywali chęć zastosowania diety wegetariańskiej, ale nie mieli wystarczającej wiedzy na jej temat.

Pojawił się także motyw związany z ekologią, który dotyczył chęci poprawy kondycji planety oraz nieprzykładania ręki do degradacji środowiska naturalnego. Jedna z osób badanych wskazała, iż kwestia zwierząt nie była dla niej w tamtym momencie istotna: „Wegetarianką nie zostałam dlatego, że żał mi zwierzątek czy coś w tym stylu. [...] głównie ekologiczne pobudki to były tak naprawdę na początku, głównie ze względu na już wtedy nagłośnione bardzo mocno to ocieplenie. [...] Jeżeli ktoś może coś zmienić, to czemu nie mogę to być ja, chociaż to ma być mała cegiełeczka, no to im więcej tych małych cegiełeczek, to jest to jakiś krok do sukcesu” (W3).

Aktualne motywy wyboru diet wegetariańskich

Obecnych powodów, dla których osoby badane nadal stosują diety wegetariańskie, jest więcej, niż w momencie ich rozpoczęcia. Poza motywami, które osoby te wskazywały jako pierwotne, pojawiały się także uzasadnienia związane z przyzwyczajeniem oraz motywy środowiskowe (jeśli wcześniej nie występowały). U niektórych osób pojawiły się także motywy zdrowotne oraz dotyczące coraz większej popularności diet bezmięsnych lub ograniczających mięso.

Zauważalny był znaczny wzrost świadomości w zakresie ochrony środowiska: „Dowiedziałam się, jaki hodowla przemysłowa ma wpływ na środowisko i jak bardzo wiąże się z tym zużycie wody, [...] jak te działania przyczyniają się do wylesień.” oraz obaw o przyszłość naszej planety: „To są aspekty właśnie ekologiczne, zagłębiając się coraz częściej w takie artykuły, że np. wzrasta zużycie wody przez produkcję wołowiny i to są drastyczne liczby, to daje mi do rozumienia, że muszę to robić, bo przez to pomagam środowisku [...]” (W5).

Osoby badane twierdziły także, iż po latach stosowania diety wegetariańskiej (lub pochodnej) przyzwyczały się do niej – do kupowania określonych produktów, gotowania potraw, braku smaku mięsa – i nie czuły już potrzeby powrotu do jego spożywania: „Teraz już został zwykły nawyk.

[...] Po prostu już nie czułam nigdy potrzeby zjedzenia mięsa” (W3). Istotna też okazała się dla nich niezmiennność poglądów i stałe podejście wobec aspektów związanych z wegetarianizmem.

Ponadto, osoby badane zwracały uwagę na kwestie zdrowotne (zarówno pod względem fizycznym, jak i psychicznym). W obrębie zdrowia fizycznego zaznaczały, iż odczuwają m.in. mniejsze zmęczenie i większą „lekkość” organizmu: „Myślę, że czuję się zdecydowanie lżej [...]. Pamiętam, że moim pierwszym uczuciem było, że czuję się lżejsza, [...] czułam się zdecydowanie lepiej na tej diecie” (W5). Odczucia te były łączone także z samopoczuciem psychicznym: „Lżej mi, taka natura fizyczna. [...] Ale też aspekt zdrowotny, że nie jem mięsa [...], ja bym powiedział, że to taka czystość sumienia” (W7). Samopoczucie psychiczne było motywowane niechęcią do brania udziału w wyrządzaniu krzywdy zwierzętom, ale też do zanieczyszczania środowiska. Wynikało również z tego, iż respondenci i respondentki żyją w zgodzie ze sobą i ze swoimi przekonaniami: „Pierwsze, co mi przychodzi to taki spokój psychiczny, [...] mam wrażenie, że wyeliminowałam mięso, więc pomagam planecie, pomagam ciału, robię coś dla swojego zdrowia” (W6).

Ostatnim z pojawiających się już w trakcie stosowania diety wegetariańskiej motywów był sam fakt, iż diety te stają się coraz bardziej modne: „Myślę, że ludzie do tego podchodzą z takim nastawieniem, że skoro ktoś to zrobił to może i ja spróbuję i właśnie przez to próbowanie przechodzą. I sami dziwią się z tych efektów, że nie są aż takie złe [...]” (W4). Nie bez znaczenia jest też to, że coraz więcej osób nie tylko stosuje diety wegetariańskie, ale także ma większą świadomość w zakresie bilansowania składników odżywczych, kupowania określonych produktów czy przygotowywania posiłków: „Ja znacznie więcej zacząłem gotować, kiedy przeszedłem na dietę bezmięsną, bo sprawiało mi to większą przyjemność. Kochałem wyszukiwać przepisy, znajdować strony [...]” (W6). Ponadto, w przestrzeni internetowej, która staje się jednym z najważniejszych źródeł informacji dla młodzieży akademickiej (Dudziak, Koprowska 2015), pojawia się coraz więcej treści dotyczących hodowli zwierząt, ekologii, a także zalet i wad wegetarianizmu: „Myślę, że właśnie jak ktokolwiek by sobie uświadomił, jak to wygląda, to mógłby się przerazić, nawet jakby nie zrezygnował z mięsa, to ma to jakiś wpływ, [...] oglądanie materiałów i samoświadomość, a nie omijanie tego szerokim łukiem [...]. Teraz już nie trzeba się dowiadywać od kogoś, wystarczy włączyć Google i wpisać ‘Jak przestać jeść mięso?’. To jest łatwa fraza i każdy może to wpisać we własnym domu, więc ta siła internetu jest duża na pewno” (W6).

Doświadczenia stosowania diety wegetariańskiej

Osobom badanym zostały także zadane pytania dotyczące historii ich życia w kontekście stosowania diet bezmięsnych (w tym: czy pojawiły się przerwy, „wpadki”, myśli o powrocie do spożywania mięsa lub produktów odzwierzęcych, co tym kierowało) oraz stosunku bliskich do podjętej przez osoby badane decyzji. Wszystkie z nich zgodnie utrzymywały stwierdzenie, iż wprowadzenie do swojego życia diety wegetariańskiej początkowo stanowiło pewnego rodzaju próbę. Chciały przede wszystkim spróbować i dowiedzieć się, czy będzie to coś, co chcą kontynuować. Zmagano się z różnego typu emocjami, opiniami bliskich osób oraz przeszkodami związanymi m.in. z ceną i dostępnością produktów spożywczych.

Niektóre z badanych osób w trakcie trwania swojej diety doświadczyły sytuacji, w której świadomie lub nieświadomie zjadły kawałek mięsa. Jedna z osób przytoczyła sytuację, w której pewnego dnia naszła ją ochota na jego zjedzenie, jednak już po chwili pojawiły się w niej negatywne emocje: „Raz zjadłam zupełnie świadomie mięso, miałam straszną ochotę na nie [...], ugryzłam dwa kęsy i już nie mogłam, zaczęłam się czuć okrutnie sama ze sobą [...]” (W1). Inna osoba z kolei, po spożyciu mięsa, doświadczyła wyrzutów sumienia: „Poprosiłem znajomych, by zamówili coś z restauracji [...]. Tłumaczyłem, że chciałbym coś roślinnego, ale nie zapamiętali tego [...]. No i wtedy miałem wyrzuty sumienia, bo z własnej woli zjadłem, byłem bardzo głodny [...]. Mogłem powiedzieć ‘nie’, ale nie zrobiłem tego. [...] bardzo się przejmowałem i też z tego względu, że dużo wysiłku włożyłem, by ograniczyć spożycie, wyeliminować całkiem, [...] po prostu myślałem, że zawałiłem całą tą ciężką pracę [...]” (W6).

Stosunek wobec badanych względem stosowania diet wegetariańskich przez bliskie im osoby (rodzina, znajomi) również bywał różny. Z jednej strony spotykały się z pozytywnym odbiorem i zaciekawieniem, a nawet zdarzało się, iż bliskie osoby po wypróbowaniu diety wegetariańskiej podjęły decyzję o jej wprowadzeniu do własnego życia. Była to zarówno grupa znajomych: „Nigdy się nie spotkałam z negatywną opinią, raczej z pozytywnymi. Wręcz w liceum dwie moje koleżanki [...] mnie często wypytały, dla nich to było bardzo ciekawe [...]. I jak zaczęłam im tłumaczyć, to były coraz bardziej świadome” (W3) jak i jeden z rodziców: „Moi rodzice się z tym pogodzili, a tata, jak zaczęłam z tym wegetarianizmem, to też zaczął nie jeść mięsa [...]” (W4). Z drugiej strony jednak doświadczały trudności ze względu na to, że nie mogły decydować o zakupach spożywczych: „Najpierw byłam wegetarianką, [...] mieszkalam wtedy z rodzicami, więc było mi bardzo ciężko przejść na weganizm, bo musiałabym mieć oddzielne rzeczy [...]” (W5). Spotykał ich też brak akceptacji i niezrozumienie (przynajmniej

na początku swej drogi): „Babcia mi od razu mówiła, że będę za chuda, w ogóle skąd będę brała siłę [...]” a od znajomych: „Aaa, bo bez mięsa, gadasz głupoty, zjedz to mięso” (W1); „Na początku przez babcię było to ciężkie do przyjęcia, bo jednak różnica pokoleń dała się we znaki i [...] nie była na początku gotowa zrozumieć, że mogę wyeliminować mięso i zastępować produkty mięsne innymi” (W6).

Inną przeszkodą był element ekonomiczny, związany z cenami produktów roślinnych, które, zdarza się, iż są droższe od produktów standardowych oraz ich dostępność: „[...] jestem aktualnie weganką, aczkolwiek trochę mi się z latami zmniejszył stopień radykalizacji i robię wyjątki. Zdarza mi się zjeść 3bit’a albo nutellę, bo uważam, że jest bardzo duży problem ze słodyczami wegańskimi, są drogie i ciężko dostępne [...]” (W5); „Jak mieszkałam na wsi, miałam bardzo mały dostęp do produktów wegańskich. Ciężko mi było utrzymać bilans [...], więc zostałam vegetarianką. Teraz jestem studentką, więc tym bardziej jest mi ciężko o produkty wegańskie, które są, jak przeliczasz miesięczny koszt utrzymania, no to jest duża różnica” (W3).

Wady i zalety stosowania diet wegetariańskich z perspektywy badanych

Osoby badane zostały także zapytane o to, jakie postrzegają najważniejsze wady i zalety, które wiążą się ze stosowaniem diety wegetariańskiej. Do wymienionych wad należało przede wszystkim to, iż tęsknią za swoimi ulubionymi mięsnymi potrawami, których roślinnymi zamiennikami trudno jest zastąpić: „[...] nie wszystkie dania, które tak bardzo lubiłam mogę teraz zjeść” (W1). Kolejną wadą jest też częsta potrzeba tłumaczenia innym swojej diety, na co wskazuje cytat: „[...] zależy, w jakim środowisku się obracasz, ale trzeba za każdym razem tłumaczyć: ‘Tak, ryba to też jest mięso, nie, dziękuję, nie zjem’” (W3), a także wspomniana już wcześniej mniejsza dostępność produktów wegetariańskich na wsiach i w małych miastach: „Najgorsze jest to, że ludzie z mniejszych miast są zostawieni sami sobie tak naprawdę. W dużych miastach nie ma problemu” (W3). Aspekt małej dostępności produktów występował jednak najczęściej w pierwszych latach stosowania tej diety wśród badanych osób z dłuższym stażem; obecnie, jak wskazywano, sytuacja ta się systematycznie poprawia: „Jak zaczynałam, to była uboga ilość produktów w sklepach. Teraz to już się zmienia, są specjalne strefy dla vegetarian i wegan. [...] Więc z mojego punktu widzenia świat idzie w dobrą stronę” (W7). Jedną z badanych osób jako wadę wymieniła także trudność w budowaniu masy mięśniowej: „[...] trochę trudniej jest przez brak białka zwierzęcego o budowę masy [...]. Ja ćwiczę tak okazjonalnie, ale wydaje mi się, że jak jadłam mięso to faktycznie szybciej te mięśnie rosły” (W2).

Poza powyższymi pojawiał się także szereg zalet. Przede wszystkim, respondenci i respondentki podają, iż pod wpływem stosowania diety wegetariańskiej czują się lepiej zarówno pod względem fizycznym, jak i psychicznym. W kwestii zdrowia fizycznego zwracano głównie uwagę na lepsze samopoczucie po spożywanych posiłkach: „Pamiętam, że moim pierwszym uczuciem było, że czuję się taka lżejsza, nie wiem, czy warzywa się szybciej trawi, czy coś, ale czułam się zdecydowanie lepiej na tej diecie” (W5); „Lżej mi niż po mięsie, taka natura fizyczna. [...] Ale też ten aspekt zdrowotny, że nie jem mięsa robionego ze zwierząt, które są faszerywane antybiotykami i żyją tylko po to, żeby zrobić z nich mięso. Ja bym powiedział, że to też taka czystość sumienia” (W7). Dla jednej z osób dieta wegetariańska spełniła także rolę profilaktyczną: „Często po jedzeniu dużej ilości wieprzowiny byłem strasznie ospały, dużo spędzałem na drzemkach, miałem problemy z koncentracją. [...] Z perspektywy czasu widzę efekty zdrowotne, to jest rzecz, która najbardziej mnie cieszy. [...] dieta roślinna pomogła mi w tym, że chociażby nie dostałem cukrzycy, którą już dawno mógłbym mieć [...]” (W6). Wśród tematów związanych ze zdrowiem i samopoczuciem psychicznym pojawiały się m.in. kwestie dotyczące poczucia, że postępuje się w zgodzie z własnym sumieniem, co wynikało z nieprzykładania ręki nie tylko do krzywdzenia zwierząt, ale również do zanieczyszczania środowiska. Wynikają one również z tego, iż osoby badane żyją aktualnie bardziej w zgodzie ze sobą oraz ze swoimi przekonaniami: „Zaletą jest to, że czuję się lepiej z tym psychicznie, że nie krzywdzę zwierząt. No i, po prostu, widzę dużo plusów takich, prywatnych” (W2); „Pierwsze, co przychodzi mi do głowy to spokój taki psychiczny, że mam to wrażenie, że ograniczyłem mięso, wyeliminowałem je z diety, więc pomagam planecie, pomagam swojemu ciału, robię coś dla swojego zdrowia” (W6); „[...] jeśli ktoś mnie się pyta, dlaczego nie jem mięsa i jakie są moje pobudki, to zawsze mówię, że skoro można żyć, normalnie funkcjonować i tym samym nie zadawać cierpienia innym [...], to dlaczego tego nie robić” (W7). Ostatnią z zalet, na którą zwróciła uwagę jedna z badanych osób jest fakt, iż coraz więcej firm wprowadza do swojej oferty sprzedaży zamienniki mięsa. Część osób może jednak nie chcieć wspierać takich firm poprzez kupowanie ich produktów ze względu na jednoczesne wspieranie firmy, która mięso dalej sprzedaje: „[...] to się rozwija, jest na to moda, też chcą być na takim rynku. [...] Tutaj warto poruszyć aspekt ideologii ludzi, którzy to kupują, bo niektórzy nie chcą kupować dlatego, że jednak to jest firma, która głównie jest w przemyśle mięsnym i nie chcą ich wspierać pieniędzmi. Takie myślenie też może być zrozumiałe [...]” (W7).

Wszystkie wady, zalety, ale też inne przemyślenia badanych osób wynikają z ich własnych doświadczeń ze stosowaniem diety wegetariańskiej.

Każda historia jest nieco inna, jednak w dużej części wniosków widać pewne podobieństwa w przeżywanych emocjach i zachowaniach osób bliskich.

Wnioski

Na podstawie badań można stwierdzić, że motywy wyboru diet wegetariańskich badanej młodzieży w znacznej części pokrywały się z tymi, na które wskazują wyniki badań przeprowadzone wśród osób dorosłych (Cader, Lesiów 2020). Wśród powodów, dla których badana młodzież rozpoczęła stosowanie diety wegetariańskiej, najczęściej pojawiały się uwarunkowania związane z troską o dobrostan zwierząt (m.in. empatia, współczucie, miłość i chęć niekrzywdzenia ich) i środowiskowo oraz zainteresowanie ekologią. Kolejne kwestie, na które zwracały uwagę osoby badane już w trakcie stosowania diet bezmięsnych, dotyczą zdrowia (lepszego samopoczucia fizycznego i psychicznego). W ich wypowiedziach także pojawiały się motywy związane z szeroko pojętą modą na diety. Zaznaczały one tu głównie wpływ internetu i mediów mających udział w rozpowszechnianiu wegetarianizmu i kwestii z nim związanych.

Wśród doświadczeń badanych osób wskazywano także na emocje towarzyszące im w procesie rozpoczynania stosowania diety wegetariańskiej i dalej, także w czasie trwania w tej decyzji. Opisywano także reakcje i opinie osób z ich najbliższego otoczenia – rodziny czy znajomych – które były zarówno pozytywne, jak i negatywne. Niektóre z osób doświadczały także innych przeszkód, które utrudniały im korzystanie z produktów bezmięsnych, spowodowane m.in. wyższą ceną i niższą ich dostępnością.

Na zakończenie należy także zaznaczyć, iż wiadome jest, że ustalenie, które z motywów wyboru diety wegetariańskiej wśród młodzieży akademickiej występują najczęściej, wymagałoby przeprowadzenia badań ilościowych. Ustalenia z przedstawionej analizy z pewnością mogą posłużyć innym badaniom, w których uwzględnionoby większą liczbę osób. Warto poruszenia byłyby także kwestie związane z tym, jak stosowanie diet wegetariańskich wpływa na inne aspekty życia, w tym postawy ekologiczne.

Literatura | References

- ALICHNIEWICZ A., SZCZĘSNA A., SINGER P. (2018), *Wyzwolenie zwierząt*, Wydawnictwo Marginesy, Warszawa.
- APANOWICZ J. (2002), *Metodologia ogólna*, Wydawnictwo Bernardinum, Gdynia.
- CADER P., LESIÓW T. (2020), *Wegetarianizm i jego odmiany jako alternatywa*

- dla diety tradycyjnej, „Nauki Inżynierskie i Technologie”, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 36, s. 9-26.
- DUDZIAK S., KOPROWSKA U. (2015), Specyfika zachowań młodzieży akademickiej na rynku usług turystycznych (na podstawie wyników badań własnych), „Handel Wewnętrzny”, 3(356), s. 47-58.
- FOER J. S. (2009), *Eating animals*. Little, Brown and Company, New York.
- GHAFFARI M., RODRIGO P. G. K., EKINCI Y., PINO G. (2021), Consumers' motivations for adopting a vegan diet: A mixed-methods approach, „International Journal of Consumer Studies”, 00, s. 1-16.
- GRAJETA H. (2014), Dieta wegetariańska – korzyści i zagrożenia dla zdrowia, „Roczniki Naukowe Wrocławskiego Oddziału PTFarm”, nr 19, s. 9-18.
- HELIOS J. (2016), Edukacja na rzecz zwierząt i ich praw. Uwagi w kontekście dyskursu o przemocy wobec zwierząt, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna”, t. V, nr 1, s. 280-298.
- HOPWOOD C. J., BLEIDORN W., SCHWABA T., CHEN S. (2020), Health, environmental, and animal rights motives for vegetarian eating, „PLOS ONE”, tom IV, nr 15.
- JEDLECKA W. (2016), Wegetarianizm we współczesnych religiach światowych. Zarys problemu, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna”, t. V, nr 1, s. 263-278.
- KOMISJA EUROPEJSKA, Dyrekcja Generalna ds. Działań w dziedzinie Klimatu (2018), Nasza planeta, nasza przyszłość: wspólnie walczyć ze zmianami klimatu, Urząd Publikacji Unii Europejskiej, <https://data.europa.eu/doi/10.2834/520867> [data dostępu: 26.08.2022].
- KVALE S. (2010), *Prowadzenie wywiadów*. Tłum. A. Dziuban. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- MAMZER H. (2019), Wybryk natury czy natura? Socjologiczne uwarunkowania wzrostu popularności diet bezmięsnych, www.academia.edu/37720039/Wybryk_natury_czy_natura_Socjologiczne_uwarunkowania_wzrostu_popularnosci_diet_bezmiesnych [data dostępu: 26.08.2022].
- MIASSI Y. E., DOSSA F. K., ZANNOU O., AKDEMIR S., KOCA I., GALANAKIS C. M., ALAMRI A. S. (2022), Socio-cultural and economic factors affecting the choice of food diet in West Africa: a two-stage Heckman approach, „Discover Food”, tom I, nr 2.

- Nezlek J. B. (2023), You are what you eat: an introduction to the special issue on the social psychology of vegetarianism and meat restriction: implications of conceptualizing dietary habit as a social identity, „The Journal of Social Psychology”, 163(3), s. 289-293.
- NIEDŹWIEDZKA B. (2021), Przemysłowe hodowle zwierząt – środowiskowa i etyczna katastrofa, www.nauka.uj.edu.pl/nauki-przyrodnicze/-/journal/_content/56_INSTANCE_7YIRkuRAFDR0/74541952/147996970 [data dostępu: 26.08.2022].
- NORTH M., KLAS A., LING M., KOTHE E. (2021), A qualitative examination of the motivations behind vegan, vegetarian, and omnivore diets in an Australian population, „Appetite”, nr 167, 105614.
- PILCH T., BAUMAN T. (2010), Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe, Wydawnictwo Żak, Warszawa.
- PIRZYŃSKA E. (2013), Dieta wegetariańska w świetle zasad prawidłowego odżywiania - postawy i zachowania wegetarian w Polsce, „Zeszyty Naukowe”, nr 906, s. 27-36.
- REGUŁA J. (2013), Charakterystyka i ocena wybranych diet alternatywnych, „Forum Zaburzeń Metabolicznych”, t. 4, nr 3, s. 115-121.
- RICHTER F. (2019), Where Vegetarianism Is Booming, <https://www.statista.com/chart/18852/countries-with-the-biggest-increase-of-the-vegetarian-population-between-2016-and-2017/> [data dostępu: 25.08.2022].
- RUBY M. B., HEINE S. J., KAMBLE S., CHENG T. K., WADDAR M. (2013), Compassion and contamination. Cultural differences in vegetarianism, „Appetite”, nr 71, s. 340-348.
- SADHUSANGANANDA DAS (1998), Wegetarianizm w religiach świata. Tłum. Rupowski, R., Vega!POL, Opole.
- STATISTA (2023). Share of people who follow vegan and vegetarian diets in Poland from 2019 to 2021, <https://www.statista.com/statistics/1133308/poland-vegans-and-vegetarians/> [data dostępu: 07.11.2023].

DOI: <https://doi.org/10.34768/r1.2023.v492.05>

Stefan Dudra*

University of Zielona Góra

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4196-1305>

e-mail: s.dudra@inpa.uz.zgora.pl

THE FELLOWSHIP OF ORTHODOX YOUTH AS AN ELEMENT IN THE ACTIVATION OF THE ORTHODOX LAITY

THE FELLOWSHIP OF ORTHODOX YOUTH AS AN ELEMENT IN
THE ACTIVATION OF THE ORTHODOX LAITY

Keywords: orthodoxy, laity, Fellowship of Orthodox Youth.

Orthodox fellowships, with their centuries-old tradition were the main centers of Orthodox cultural life. They were involved in charitable, welfare and educational activities, financed the establishment of hospitals and shelters, and organized secular and religious celebrations. Through their publishing activities, they shaped the awareness of the faithful. During the period of the Polish People's Republic, their activities were very limited for political reasons. It was only the establishment of the Brotherhood of Orthodox Youth in the 1980s that later became an impulse for the activation of the Orthodox laity. Its activities contributed to the emergence of many social religious initiatives. This was facilitated by the opportunities created by the socio-political changes in Poland after 1989.

***Stefan Dudra** – professor of humanities in history, scientific interests: religious policy and nationality policy of the state.

BRACTWO MŁODZIEŻY PRAWOSŁAWNEJ JAKO ELEMENT AKTYWIZACJI PRAWOSŁAWNEGO LAIKATU

Słowa kluczowe: prawosławie, laikat, Bractwo Młodzieży Prawosławnej.

Bractwa cerkiewne ze swoją wielowiekową tradycją były głównymi centrami prawosławnego życia kulturalnego. Zajmowały się działalnością charytatywno-opiekuńczą, oświatową, finansowały tworzenie szpitali i przytułków, były organizatorami uroczystości świeckich i religijnych. Poprzez działalność wydawniczą kształtowały świadomość wiernych. W okresie Polski Ludowej, ze względów politycznych ich działalność była bardzo ograniczona. Dopiero powstanie w latach 80. ubiegłego stulecia Bractwa Młodzieży Prawosławnej stało się w późniejszym okresie impulsem do uaktywnienia prawosławnego laikatu. Jego działalność przyczyniła się do powstania wielu społecznych inicjatyw o charakterze religijnym. Sprzyjały temu możliwości stworzone w wyniku przemian społeczno-politycznych w Polsce po 1989 roku.

Introduction

Orthodox fellowships have a centuries-long history and are a manifestation of the conciliar nature of the Orthodox Church life. In the past, they brought together the laity as the main centers of cultural life, charitable and welfare activities (taking care of widows and orphans), education (founding and running schools, printing houses, publishing houses), and they financed the creation of hospitals and shelters as well as organized secular and religious celebrations. Through extensive publishing activity, they shaped the consciousness of the faithful and slowed down the process of the Orthodox population leaving for other denominations. They also strove to raise the moral and intellectual level of the clergy. This was manifested by the reformation slogans. An important element of the fellowships' activity was the care for churches and clergy. The confraternities often became centers which defended Orthodoxy in its broadest sense – religious, national, and economic¹. In the interwar period, there were about 20 Orthodox church fellowships. Their functioning was not regulated by law, so the authorities generally sought to liquidate them or limit their activities. The authorities also refused to allow the registration of new ones (the

¹The origins of the fellowships date back to the 15th century; they were established in the Ruthenian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth (the first ones were founded in Vilnius and Lviv) among the Orthodox bourgeoisie competing with the Catholic patriciate. For more information, see: Mironowicz (2003); Dmitruk (2015), pp. 45-56.

functioning of the fellowships was finally regulated in the Internal Statute of the Polish Autocephalous Orthodox Church of 1938) (Mironowicz 2005, pp.161-162). They were important centers of lay involvement in the life of the Orthodox Church. They also defended the national and religious interests of Belarusians and Ukrainians, which was not always understood by the church hierarchy that feared a close connection with the national movement and the promoted slogans of Belarusianization and Ukrainization of the Orthodox Church. The national issues raised by the fellowships were also viewed with concern by the state authorities².

The aim of this article is to analyze the activity of the Fellowship of Orthodox Youth in the aspect of engaging the Orthodox laity in the People's Republic of Poland and after the democratic changes of 1989. It is shown that the decision of Orthodox youth activists to reject a nationalistic foundation as a basis for building the Fellowship broadened its scope of influence, making it as multinational as the entire Orthodox Church in Poland. In addition, the article aims to demonstrate how the possibilities and forms of the Fellowship's activities evolved as a result of the socio-political changes in Poland after 1989, while also cultivating the traditions of Orthodox organizations that operated centuries ago.

In this article, I use the terms: Polish Autocephalous Orthodox Church and Orthodox Church, monastery and convent interchangeably.

Socio-political conditions of the fellowships' activity in the People's Republic of Poland and the creation of the Fellowship of Orthodox Youth

In post-war Poland, the activities of the laity were hampered due to the restrictive state policy and the unfavorable position of the majority of the Orthodox hierarchy. Despite the complicated circumstances, the first parish fellowships were established immediately after the war. For instance, in August 1946, a fellowship was established at the parish of St. Jan Klimak in Wola in Warsaw, on the initiative of Fr. Aleksander Czubuk-Podolski. In 1949, the Orthodox church fellowship at the parish in Topilec, which was founded in 1938, was reactivated (Misijuk 2005, p. 184). Until the end of the People's Republic of Poland, state authorities aimed at closing the activities of the Polish Autocephalous Orthodox Church (PAKP) within the church walls. Any attempts to go beyond these walls were quickly suppressed.

²In 1926, the Synod of Bishops drew up a model statute for the fellowships to prevent a strong emphasis on national elements in their activities. The main goals were to revitalize religious and moral life, take care of the internal arrangement of the church, participate in the preparation of festive services, and perform Christian charitable works. For more information, see: Mironowicz (2003), pp. 173-174.

The authorities also discouraged the promotion of religious activity among children and youth. Clergymen were not allowed to prepare sports fields or to conduct sports activities in Grodzisk. In 1953, camps for Orthodox children in Krynki, co-organized by the local parish, were closed. Meetings with both youth and adults, including choir rehearsals outside the church were prohibited (Sychowicz 2013, pp. 201-202).

The late 1960s saw a process of revival in youth circles and among some of the adult Orthodox community. It was during this period that the genesis of the post-war organizations uniting the Orthodox laity should be sought. One such organization was the *sestrychestvo*, which operated in Wrocław under the direction of Walentyna Szymańska. Such meetings were also held in other centers (e.g. Białystok, Hajnówka, Drohiczyn, and Warsaw). As a result, young people from Warsaw organized a pilgrimage to the monastery of St. Onufry in Jabłeczna in 1970. According to Bishop Jeremiasz (Anchimiuk), the Church needed: “organized activity of the laity, since church structures primarily focus on liturgical life and catechization. However, various manifestations of church life in the sphere of social and political life, or organizational work in areas where the clergy cannot reach due to various types of limitations, is precisely the field for the activity of such organizations” (Charkiewicz 1995, p. 30).

Initially, the activation of Orthodox youth occurred through catechization meetings, which were held periodically in most parishes. In addition to religious matters, important social issues were also discussed, such as drug addiction, alcoholism, and mixed marriages. In general, young people’s participation in parish life was in most cases satisfactory, but it was limited to issues related to their own parish. However, there was a lack of contact and cooperation among youth from different parishes or diocesan centers. This was particularly challenging for Orthodox youth in the Western and Northern Territories. The separation from the ‘center’ of Orthodoxy in Poland, as well as living and functioning in denominational isolation as a minority, led to a growing departure from Orthodoxy and secularization of life. The “Vistula Operation” in 1947 was a decisive element in this situation. As a result, the Orthodox Church in this area functioned under diasporic conditions (Gerent 2007, Dudra 2009).

The breakthrough moment that changed the form of youth activation was the creation of the Fellowship of Orthodox Youth³. It was established

³The organization was first called the Circle of Orthodox Theologians, and later changed to the Circle of Orthodox Theologians of Students of the Christian Theological Academy in 1985. Additionally, the Circle of Orthodox Theologians of Theological Schools, Laity, and Laic Youth was also used. The driving force behind the establishment

as a grassroots initiative, and as Sławomir Makal stated, it surprised both the hierarchy and priests in parishes (Radziukiewicz 1992, p. 23). Initially, it conducted its activities without the official permission from the Orthodox hierarchy. This was due to the negative attitude of the state authorities, including the Office for Religious Affairs, towards the religious youth movement. However, Metropolitan Bazyli (Doroszkiewicz) did not prohibit its activities. As already mentioned, the origins of the Fellowship can be found in the youth meetings organized at the end of the 1960s in Warsaw. Their unofficial venue was the Orthodox Theological Seminary and the apartment of Dr. Jan Anchimiuk (later Bishop Jeremiasz), who years later stated: “[i]n the late 1960s, it was clear that religious lessons and sermons did not reach everyone, that very many people had a false or no idea about Orthodox life” (Charkiewicz 1995, p. 13). The meetings were attended by Orthodox students from both the Christian Theological Academy and secular universities.

The first official meeting of representatives of Orthodox youth was held in the fall of 1970 at the residence of Metropolitan Bazyli. Throughout the 1970s, activities were not very extensive. “We were also afraid of the reaction of the state authorities, the security service, so the meetings of the working group were kept secret”, stated Bishop Jeremiasz⁴. During this period, however, contacts were made with youth from other centers. It is worth noting that the meetings organized by the clergy in Białystok (Father Serafin Żeleźniakowicz), Hajnówka (Father Leoncjusz Tofiluk) and Drohiczyn (Father Grzegorz Misijuk) were similar in nature. Youth choirs, which were organized in the 1970s, also played an important role in engaging young people. These meetings facilitated the exchange of views and initiated discussions about the problems of youth. They also encouraged the search for new forms of participation in the life of the Church. As Eugeniusz Czykwin noted, “The need to work with youth and adults was and still is of primary importance in our church, but in the 1970s only a few clergymen undertook such work. In the 1970s, only a few clergymen undertook such work. The social and political organizations in which the Orthodox participated were, at best, indifferent to the matters of faith and the Church, while the vast majority of the clergy and hierarchy were reconciled with the

of the Fellowship was Jan Anchimiuk, as noted in Kierdaszuk (1983, pp. 12-14) and Boltryk (2000, pp. 8-9).

⁴Despite the measures taken, the meetings of Orthodox youth were supervised by the security service. The meetings were under surveillance, and special reports were issued on their progress. See: Institute of National Remembrance BU 01283/1659, k. 278, Reports of secret collaborator “Robert” of 29 November 1971 and 14 December 1971.

state of the Church's confinement to the walls of churches" (Charkiewicz 1995, p. 13; Gościk, Romanowicz 2010, p. 105).

The first organized form of activity was the creation of the Circle of Orthodox Theologians on 23 April 1980. Its main goal was to promote theological knowledge and to develop spiritual life). Soon after, in May, a youth pilgrimage to St. Góra Grabarka was organized. It took place on 9-11 May and attracted around 70 participants (Kierdaszuk 1983, pp. 12-14; Matreńczyk 1989, p. 7). The Grabarka Monastery played an important role in creating organized Orthodox youth activities in Poland. Its influence helped to "instill in the future Fellowship the equality of all nationalities as the basic principle of the organization and preserve its supranational character"⁵. The establishment of the Circle of Orthodox Theologians became an impulse to create a nationwide youth organization. Nevertheless, due to the lack of permission from the authorities to establish the Fellowship of Orthodox Youth, the Circle's activities were only expanded and the name was changed to the Circle of Orthodox Theologians of Theological Schools, Secular and Lay Youth. In fact, the name was not adopted and remained only in official documents until 1991. The term 'Fellowship' was used colloquially (Hajduczenia 1990, p. 46).

A sense of freedom associated with the emergence of the Solidarity movement also inspired the young generation of the PAKP faithful. The youth and intelligentsia of Belarusian, Ukrainian or Lemko origin became more active. The main goal was to create an organization that would include all Orthodox youth. In 1981, a Coordinating Council (consisting of Ałła Nesteruk, Borys Kierdaszuk, Sławomir Makal, Mirosław Matreńczyk, and Sławomir Moczarski) was established for the purpose of drafting a program document entitled "Fellowship of Orthodox Youth – goals, tasks and forms of their realization". This document served as a manifesto for the future nationwide organization. According to Eugeniusz Czykwin, its establishment was "an attempt at a self-saving of our faith, culture, and tradition". It resulted from the crisis of traditional consciousness and ties that emerged in the 1960s and 1970s, which threatened complete Polonization and departure from the Orthodox Church (Kierdaszuk 1983 p. 15; Matreńczyk 2009, pp. 8-10). In 1982, the first statute was passed, and during the First General Assembly on St. Góra Grabarka (15-17 October), the first president of the Fellowship of Orthodox Youth (Eugeniusz

⁵Jarosław Charkiewicz emphasized that "of great importance for the formation of the organization was the attitude of the late ihumenia Barbara (Grosser), a person who understood the youth and helped them by making the monastery available for subsequent meetings", see: Sawicki 2007, p. 11.

Czykwin) was elected⁶. The main goal of the new organization was to create an Orthodox Christian consciousness, promote the idea of the Fellowship among the clergy and young people, organize pilgrimages, summer and winter camps, and establish contacts with young people from other countries. Later, these activities were expanded to include sports, ecumenical and ecological programs, foreign language courses, icon-writing classes, and retreat activities. The activities were carried out on the premises of local parishes and church centers in Białowieża, Krzywiec, Jaczno, Grabarka and in Cieplice, which is the largest Orthodox recreation and conference center in Poland. It is one of the main bases for conducting a wide range of activities (ecumenical meetings, retreats, conferences, training courses and summer and winter camps were organized there) (Hajduczenia 1990, p. 46). In the first half of the 1980s, the first youth centers were established (initially functioning as Diocesan Councils of Orthodox Youth) in the dioceses of Wrocław and Szczecin (1984), Białystok and Gdańsk (1985), and Warsaw and Lublin (1986). In 1987, 28 circles were active in the Białystok Diocese, 18 in the Warsaw-Bielsk Diocese, and three in the Wrocław-Szczecin Diocese (Charkiewicz 1995, pp. 64-65). The Fellowship embraced all Orthodox youth in Poland. It was the first lay Orthodox Christian movement in the socialist bloc, and at the same time a mass movement referring to the traditions of former Orthodox confraternities. The new organization's supranational character was a crucial factor in its development and subsequent popularity. Nationality as a limiting influence was rejected. It became as multi-national as the whole Orthodoxy in Poland (Mironowicz 2005, p. 324; Dudra 2019, p. 793).

Functioning of the Orthodox Youth Fellowship after 1989

As a result of the democratic changes taking place in Poland after 1989, the faithful were given the opportunity to join secular organizations that carried out the tasks related to their religion. The Act of 17 May 1989 on Guarantees of Freedom of Conscience and Religion allowed churches and religious associations to establish organizations aimed at carrying out activities for religious formation, public worship and counteracting social

⁶The elections were held in an original way, the names of the candidates for the position of chairperson (E. Czykwin, M. Matreńczyk and S. Makala) were written on separate sheets of paper and put in the Bible. After the common prayer, the superior of the monastery Barbara took out the sheet with the name of E. Czywkin. The first board was composed of Irena Iwanow, Aleksy Andrejuk, Sławomir Makal, Arkadiusz Sawicki and Katarzyna Szczur. Father Leoncjusz Tofiluk became the spiritual guardian of the Fellowship. For more information on the creation of the Fellowship of Orthodox Youth, see: *Byłem prawosławnym posłem...* 2007, pp. 41-50.

pathologies and their effects. Relevant provisions were also reflected in the law of 4 July 1991, in which church organizations and Orthodox fellowships were distinguished. They were given the status of legal persons of the Church and were included in its organizational structures⁷.

In the new socio-political realities, the Orthodox youth expanded their activities. In the new statute adopted at the 10th General Assembly (November 9, 1991), the organization's name was changed from Circle of Orthodox Theologians to the previously used Fellowship of Orthodox Youth⁸. Its main goals were defined, among others: to foster a sense of identity and unity among the Orthodox population in accordance with their religion, to awaken and develop interests in theological knowledge and spiritual life, to shape Christian attitudes of its members in everyday life, to provide mutual assistance, and develop and support social-cultural and educational activities in the spirit of understanding and cooperation between different denominations and religions; to counteract negative social phenomena, to establish contacts with Orthodox youth of other countries, and to assist in contacts with representatives of other Christian denominations and other religions (Dudra 2019, pp. 793-794). At the same time, the beginning of the 1990s brought a crisis in the activity of the Fellowship. Andrzej Sadowski (1991, p. 39) rightly observes that formal restrictions on religious practices (in this case, the organized activities of Orthodox youth), actually increased their attractiveness. This was due to the expression of personal choice and associated courage and risk, defined

⁷They have a legal status similar to Catholic organizations (i.e. the law on associations does not apply to them). These are organizations established with the approval of the ecclesiastical authority, which approves their chaplain, and which operate in conjunction with the hierarchy. The legislator has also specified the purposes of Orthodox confraternities (including socio-cultural, educational, charitable and welfare activities, and those related to combating social pathologies and their consequences. See: The Act of 4 July 1991 on the State's Relationship with the Polish Autocephalous Orthodox Church, *Journal of Laws of 1991*, No. 66, item 287, art. 29. The highest authority of the Fellowship of Orthodox Youth is the General Assembly (meeting once a year), which elects the Central Board, the Chairperson of the Board and the Audit Committee for a three-year term. Such structures also function at diocesan, deanery, and parish levels.

⁸After the Fellowship of Orthodox Youth was formally established, the Circle of Orthodox Theologians retained its own identity and continued its activities despite its smaller scope and influence; today its activities are connected to the Orthodox Section of the Christian Theological Academy in Warsaw. The core of the Circle consists of students of theology, but the meetings held at the Metropolitan Student House are also attended by students from other Warsaw universities. In 1994, alumni of the Warsaw Theological Seminary were also included in the Circle of Orthodox Theologians. The main form of activities are discussion meetings devoted to theology as well as problems and dilemmas of the modern world.

by the possibility of losses in the sphere of work, public life, and even personal freedom. At the same time, the reduction of religious practices was an important reason for the strengthening of the role of religion and religious institutions in the lives of the faithful. Signs of crisis in the Fellowship's activity were also caused by the emergence of, among others, Belarusian youth organizations, which became active alongside or even in opposition to the Fellowship. This led to divisions, often externally inspired, between Orthodox and 'Belarusians'. The emergence of Lemko and Ukrainian associations is also relevant in this context (Dudra 2019, p. 794).

The new political situation and the emerging social freedom after 1989 necessitated a shift in focus and the undertaking of new tasks to adapt to the changing external reality. The crisis phenomena were reflected in the report on the activities of the Central Board of the Fellowship of Orthodox Youth, which stated, among others: "[t]he political and economic changes that have recently been taking place in Poland mean that the attitude of individuals and society in general towards religion, the approach to life and its challenges, has been transformed. What once drove our youth to become active in the Church through the Fellowship's activities – enthusiasm, disinterestedness, community-mindedness and devoting one's time without a second thought to one's brothers and the Church – is now manifesting itself in the activities of fewer and fewer young people. [...] As a result, this situation may lead in the long run to the collapse of the Fellowship circles, especially in small parishes, and to the disappearance of spirituality, which we see more and more often" (Excerpts from the Report... 1992, p. 3-4). To rectify the situation, it was suggested that new ways of attracting young people to the life of the Church and the Fellowship should be found. The Fellowship's activity was strengthened by establishing its structures in the dioceses of Lublin-Chełm (1990), Przemyśl-Nowy Sącz (1992) and Łódź-Poznań (2007). The structures' task was to inspire and coordinate the work of individual circles⁹.

The Fellowship of Orthodox Youth organized various activities, including pilgrimages to monasteries and holy places (both in Poland and abroad), children's and youth camps (such as ecological, iconographic, linguistic, musical, and prayer camps), and youth exchanges (e.g. Polish-German exchanges). An important role in educational activities was

⁹It should be emphasized that in the 1980s the number of circles was steadily increasing (in 1983 organized youth work was conducted in 20 parishes; in 1986 – in 41, and in 1987 – in 50). In the 1990s, there was a stagnation in the activity of local structures; in 1994, only 34 circles were active (Charkiewicz 1995, pp. 63-68).

also played by the historical aspect (e.g. the Fellowship of the Diocese of Przemyśl and Nowy Sącz organized bicycle rallies: “The trail of St. Maxim Gorlice” and the trail of Orthodox churches destroyed during the “Vistula Operation”). The organization also collaborated with other Orthodox groups. For example, it co-organized cyclical art contests (e.g. “Monuments of Iconography in Children’s Drawings” with the editorial staff of “Nad Buhom i Narwoju”) and photography contests (“Sacred Orthodox Art” in cooperation with St. Cyril and Methodius Fellowship and the Catechetical Department of the Polish Autocephalous Orthodox Church). In October 2002, the Legal Circle of the Fellowship of Orthodox Youth was established. A group of law students from the University of Białystok provided free legal aid in various fields including labor, administrative, agricultural, civil, financial (e.g. filling out PIT forms) and criminal law. The activities of diocesan fellowships also included running choirs. It resulted from the necessity to stimulate the need and willingness of young people to sing and to learn about the musical accomplishments of the Orthodox Church (e.g. Fellowship choirs operate in the dioceses of Lublin-Chełm and Wrocław-Szczecin). It is also worth mentioning that the circle of the Fellowship of Orthodox Youth activists included later Orthodox local government activists and politicians who took an active part in the parliamentary and local government life of Poland¹⁰.

Currently the Fellowship of Orthodox Youth has about 1800 members. It has the most extensive parish structures in the Białystok-Gdańsk diocese (it operates in 16 parishes) and in the Warsaw-Bielsk diocese (11 parishes). In total, there are 42 parish circles¹¹. The present tasks of the Fellowship of Orthodox Youth are primarily to increase the activity of parish youth, both in the secular sphere (organizing conferences, camps, sports and recreational activities) and the spiritual sphere (deepening religious knowledge, acquiring theological knowledge). The Fellowship has intensified its activities in individual dioceses and parishes, particularly in diasporic dioceses. However, there are still challenges such as the weak (virtually nonexistent) activity of

¹⁰It is necessary to mention, among others, Eugeniusz Czykwin (who served multiple mandates from 1985-1993, 2001-2015 and the term of office 2019-2023). Among other things, it was on his initiative that the Sejm adopted a law on the relationship of the state to the Polish Autocephalous Orthodox Church on 4 July 1991. He was also a founder and chief editor of the first newspaper published by the secular Orthodox circles “Przegląd Prawosławny”.

¹¹The Fellowship had the largest number of members in the following dioceses: Białystok-Gdańsk (480), Warsaw-Bielsk (450) and Lublin-Chełm (450), Wrocław-Szczecin (80), Łódź-Poznań (80) and Przemyśl-Nowy Sącz (80) – 30 (Dudra 2019, p. 795).

fellowships in rural parishes and the lack of cooperation between catechists and individual fellowship circles. Despite these difficulties, the Fellowship remains a permanent element in the life of the Polish Autocephalous Orthodox Church. Although initially met with reluctance from the clergy, the Fellowship became a permanent element in the life of many parishes. It had field structures throughout Poland in various dioceses, deaneries, parishes, monasteries, and clerical schools¹². The Fellowship revitalized both religious and secular activities in the Church, reviving the tradition of pilgrimages and organizing summer and winter camps for children and youth. Publishing issues were taken care of, and numerous foreign contacts were established. Nowadays, the Fellowship of Orthodox Youth offers opportunities for active participation in artistic, cultural, recreational, publishing, scientific, educational, and charitable activities. These activities are the foundation of its statutory activity. All these undertakings create a diverse range of opportunities for young people to participate in the life of the Orthodox Church. Thanks to the Fellowship activities, the Polish Autocephalous Orthodox Church was prepared to work with lay people, and after 1989, it was able to expand its reach beyond the walls of its temples.

Conclusion

In the Orthodox Church tradition, the laity played an important role due to its spirit of conciliarism. During almost the entire period of the People's Republic of Poland, parish councils and church choirs were the primary elements of the laity's organization, as a result of the implemented religious and nationality policies. The Fellowship of Orthodox Youth came into being in the 1980s, coinciding with the rise of Solidarity and the temporary regaining of civic subjectivity. The main factor was the increased activity of Orthodox youth and intelligentsia of Belarusian, Ukrainian, and Lemko origin. The Fellowship became the first mass Orthodox lay movement in the socialist bloc. Its goal was to preserve the tradition, consciousness and culture of Orthodoxy in Poland. Later, the goals were expanded to include other areas (e.g. ecumenical, ecological or didactic programs).

¹²The structure of the Fellowship of Orthodox Youth consists of three levels: central (the Central Board with the head office in Białystok), diocesan (the board in each of the six dioceses) and parish levels. There are a few fellowships which are not subject to the aforementioned division (among others, a student fellowship). The field structures of the fellowships are: Diocesan Youth Councils, Decanal Youth Councils, Parish Youth Councils, and separate fellowship groups within parishes, monasteries, and clerical schools, which have wide autonomy over activities in their area (Statut Bractwa Młodzieży... 1980).

For political reasons, the dynamism of laic initiatives occurred after 1989. Today there are several dozen different laic organizations created by adults operating within the Polish Autocephalous Orthodox Church. The examples were drawn from the activities of the Fellowship of Orthodox Youth, which – to a large extent – shapes the identity of the Orthodox faithful in Poland. The Fellowship has also had a significant impact on deepening the religious awareness of the Orthodox laity (Nikotorowicz 1999, pp. 171-182).

Literatura | References

- BOLTRYK M. (2000), Przygoda z Bractwem, "Przegląd Prawosławny", No. 9, pp. 8-9.
- BYŁEM PRAWOSŁAWNYM POSŁEM. Z Eugeniuszem Czykwinem rozmawia Michał Boltryk (2007), Orthdruk, Białystok.
- CHARKIEWICZ J. (1995), Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce. Statystyczno-historyczny zarys działalności organizacji w latach 1980-1994, Białystok.
- DMITRUK S. (2015), Teorie naukowe dotyczące powstania bractw cerkiewnych na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XV-XVI wieku, "Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne", 1(2), pp. 45-56.
- DUDRA S. (2009), Cerkiew w diasporze. Z dziejów prawosławnej diecezji wrocławsko-szczecińskiej, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- DUDRA S. (2019), Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- EXCERPTS FROM THE REPORT on the Activities of the Central Board of the Brotherhood of Orthodox Youth in Poland for the period from 9 November 1991 to 6 November 1992 (1992), "Wiadomości Bractwa", No. 4, pp. 3-4.
- GERENT P. (2007), Prawosławie na Dolnym Śląsku w latach 1945-1989. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- GOŚCIK M., ROMANOWICZ W. (2010), Aktywność społeczno-religijna młodzieży prawosławnej na Lubelszczyźnie, Podlaskie Centrum Kultury Prawosławnej, Biała Podlaska.
- HAJDUCZENIA O. (1990), Wychowawcze oddziaływanie wybranych form działalności Bractwa Młodzieży Prawosławnej, "Bratczyk", pp. 46-51.

- KIERDASZUK B. (1983). Z kroniki Koła Teologów Prawosławnych, "Biuletyn Informacyjny", No. 1, pp. 12-14.
- MATREŃCZYK A. (1989), Raz jeszcze o młodzieży i Grabarce, "Tygodnik Podlaski", No. 6, p. 7.
- MATREŃCZYK A. (2009), Rodziło się Bractwo, "Przegląd Prawosławny", No. 5, pp. 8-10.
- MIRONOWICZ A. (2003), Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej. Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego, Białystok.
- MIRONOWICZ A. (2005), Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- MISIJUK A. (2005), Parafia prawosławna św. Jana Klimaka w Warszawie na Woli, "Kalendarz Prawosławny", pp. 175-193.
- NIKOTOROWICZ J. (1999), Bractwa cerkiewne jako czynnik integrujący wyznawców prawosławia w wielokulturowym społeczeństwie, "Elpis", z. 1, pp. 171-182.
- RADZIUKIEWICZ A. (1992), Wierzymy „... wo Jedinu Swiatuju Sobornuju i Apostolskuju Cerkow”, "Przegląd Prawosławny", No 9, pp. 23-24.
- SADOWSKI A. (1991), Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce. Instytut Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- SAWICKI D. (2007), Młodzież i Św. Góra Grabarka, "Wiadomości PAKP", No. 6, p. 11.
- STATUT Bractwa Młodzieży Prawosławnej w Polsce (1980), <http://www.bmp.cerkiew.pl/index.php/statut> [access: 20.09.2023].
- SYCHOWICZ K. (2013), Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944-1975, IPN, Białystok.

DOI: <https://doi.org/10.34768/r1.2023.v492.06>

Iryna Mirchuk*

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9761-9210>

e-mail: i.mirchuk@dspu.edu.ua

Oksana Zelena**

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2148-6439>

e-mail: o.zelena@dspu.edu.ua

THE USE OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES AMONG UKRAINIAN YOUTH (BASED ON THE MATERIALS OF THE INTERNATIONAL PROJECT “MENTAL HEALTH AND RISKY BEHAVIOUR OF ADOLESCENTS”)

THE USE OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES AMONG UKRAINIAN
YOUTH (BASED ON THE MATERIALS OF THE INTERNATIONAL
PROJECT “MENTAL HEALTH AND RISKY BEHAVIOUR OF ADO-
LESCENTS”)

Keywords: adolescents, psychoactive substances, alcohol, drugs, cigarettes.

The article focuses on the use of alcohol and other psychoactive substances (PAS) among young people (using the example of ninth-grade students in the cities of Lviv, Drohobych, and the Drohobych Raion). The paper reports on the results of the project “Mental Health and Risky Behaviour of Adolescents”, conducted in 2020 by a joint team of Ukrainian and Polish researchers (from Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University,

***Iryna Mirchuk** – Ph. D. in philosophy, associate professor; scientific interests: sociology of youth, sociology of education, risk behaviour of youth.

****Oksana Zelena** – Ph. D. in politology, associate professor; scientific interests: political culture of youth, civil education, risk behaviour of youth.

Lviv Polytechnic National University, as well as the State Agency for the Prevention of Alcohol Related Problems (PARPA) and the Institute of Neurology and Psychiatry (Warsaw), using the methodology of the Mokotów Study. Differences in substance use according to gender and location were identified. The results indicate that the alcohol abuse is more common among young people living in rural areas and small towns. Girls were found to be a higher risk group than boys and need special prevention programmes to avoid risky behavior. It has been demonstrated that the highest risk of psychoactive substance use among Ukrainian adolescents is shaped by their peer environment.

STOSOWANIE SUBSTANCJI PSYCHOAKTYWNYCH PRZEZ UKRAIŃSKĄ MŁODZIEŻ (NA PODSTAWIE MATERIAŁÓW MIĘDZYNARODOWEGO PROJEKTU “ZDROWIE PSYCHICZNE I RYZYKOWNE ZACHOWANIA MŁODZIEŻY”)

Słowa kluczowe: młodzież, substancje psychoaktywne, alkohol, narkotyki, papierosy.

W artykule podjęto problematykę używania alkoholu i innych substancji psychoaktywnych wśród młodych ludzi (na przykładzie uczniów dziewiątych klas ze Lwowa, Drohobycza i rejonu Drohobycza). Praca bazuje na wynikach badania “Zdrowie psychiczne i ryzykowne zachowania młodzieży” przeprowadzonego w 2020 roku przez zespół naukowców z Ukrainy (z Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Ivana Franki w Drohobyczu i Narodowego Uniwersytetu Politechnika Lwowska we Lwowie) i z Polski (z Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych oraz Instytutu Neurologii i Psychiatrii w Warszawie) z wykorzystaniem metodologii Badań Mokotowskich. Zostały zidentyfikowane różnice w stosowaniu substancji w zależności od miejscowości i płci. Wyniki wskazują, że nadużywanie alkoholu jest częstsze u młodzieży mieszkającej w obszarach wiejskich oraz małym mieście. Ustalono, że dziewczęta stanowią grupę większego ryzyka niż chłopcy i wymagają szczególnych programów profilaktycznych w celu uniknięcia ryzykownych zachowań. Wyniki badań wskazują, że największe ryzyko stosowania substancji psychoaktywnych przez ukraińską młodzież jest ukształtowane przez ich środowisko rówieśnicze.

Introduction

Ongoing social transformations give rise to a number of serious problems and contradictions in the Ukrainian society. On the one hand, conditions are being created for the development of a free and active personality. On the other hand, the expansion of democratic freedoms and opportunities for self-realisation in an unstable and crisis-ridden society leads to new risks, especially for young people. Globalisation and the growth of cultural tolerance towards drugs and alcohol use provide the foundation for the popularisation of psychoactive substance use among young people. The economic instability in Ukraine, the COVID-19 pandemic, and Russian military aggression are deeply exacerbating social problems, making it impossible for the state to address the problem of youth substance use.

The findings of some sociological projects indicate a high level of substance use by schoolchildren (Balakireva et al. 2019; *ESPAD Report 2019 2020*; *Youth of Ukraine 2019*; *Youth of Ukraine 2021*). Monitoring studies within the ESPAD project have shown that alcohol is the most commonly used psychoactive substance among children and adolescents in Ukraine (*ESPAD Report 2019 2020*). Based on the latest data from the 2019 research wave from 35 European countries, it was found that 85% of Ukrainian adolescents have consumed alcoholic beverages at least once in their lives. This is higher than the average indicator of 79% in ESPAD countries (*ESPAD Report 2019 2020*, pp. 46-47). In the past 30 days, 44% of Ukrainian adolescents reported consuming alcohol, with higher rates were among girls (48%) than boys (39%) (*ESPAD Report 2019 2020*, p. 47). Smoking of both traditional and electronic cigarettes is also prevalent among Ukrainian adolescents, with 50% reporting use, compared to the average of 41% in ESPAD countries (*ESPAD Report 2019 2020*, pp. 42-45). As for drug use, 8.6% of Ukrainian students reported using illicit drugs at least once, which is lower than the average of 17% of ESPAD countries (*ESPAD Report 2019 2020*, pp. 48-49). The results of the All-Ukrainian sociological monitoring “Youth of Ukraine” show similar results: based on the 2019 data, 53.9% of adolescents consumed alcohol in the last 30 days and 52.2% smoked cigarettes; 5.3% reported using drugs in the last 12 months (*Youth of Ukraine 2021*, pp. 67-69).

The relevance of this problem is indicated by a significant number of foreign and domestic studies. The contributions of the following Polish researchers are of fundamental importance: Krzysztof Ostaszewski (2017), Agnieszka Pisarska et al. (2016) has been studying the risky behavior of young people for decades and the influence of family ties on its manifestations, Katarzyna Okulicz-Kozaryn has researched the risk factors

and prevention of risky behaviour as well as the influence of the school environment on manifestations of risky behaviour among school youth (2013; Okulicz-Kozaryn, Bobrowski 2008), Pisarska et al. (2016) has published works on the role of the family and the use of psychoactive substances by adolescents. Krzysztof Bobrowski (2017) studied mental disorder symptoms in adolescents, while Anna Borucka and Krzysztof Ostaszewski (2009) studied the influence of mental health and family on student behaviour. Several studies have been conducted on the development of preventive programmes to limit manifestations of risky behaviour, including those by Wioletta Junik (2019, 2020) and Maria Deptuła et al. (2018).

Among Ukrainian researchers, Balakireva's scientific work is noteworthy, as she heads the European project of ESPAD in Ukraine. The use of narcotic substances among Ukrainian teenagers is studied by Alexey Serdyuk (2019). The monitoring the use of psychoactive substances by students is carried out by Halyna Herasim et al. (2017). There is relevant research devoted to the study of factors that influence the risky behaviour and the mental health of adolescents. Specifically, the works of Svitlana Shchudlo (2017), Shchudlo and Maria Futysh (2019), Shchudlo et al. (2020) and a collective Ukrainian-Polish study (Shchudlo et al. 2022) examine the influence of family factors and the pandemic on alcohol use among Ukrainian schoolchildren.

Based on the scientific studies, the Ukrainian government is trying to implement anti-alcohol and anti-drug policies. In particular, it includes the development of the State Drug Policy Strategy for the period up to 2020, the draft Law of Ukraine "On Ukraine's accession to the Partial Agreement Establishing the Group of States Parties to the Convention against Drug Abuse and Illicit Traffick" (Pompidou Group), the draft Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Criminal Liability of Persons Committing Offenses Related to the Abuse of Narcotic Drugs or Other Psychotropic Substances", as well as the organisation of the rehabilitation of those persons. However, these are only partial actions of the state, and the number of people, especially adolescents and youth who consume alcohol, use drugs and smoke remains quite high (this is confirmed by ESPAD data provided above). Therefore, it is important to continue studying the issues surrounding psychoactive substance use, to identify risk factors, and develop prevent and management strategies.

Methodology

The empirical basis of the study includes the results obtained from the Ukrainian-Polish survey titled “Mental Health and Risky Behaviour of Adolescents”. It was conducted between October and December 2020 among adolescents from Ukraine and Poland. It is based on the methodology of an authoritative study on adolescents’ mental health that is more commonly known as the Mokotów Study in Poland and has been regularly conducted since the late 1980s (Ostaszewski 2017).

In Poland, the study was carried out by specialists from the Institute of Psychiatry and Neurology led by Prof. Krzysztof Ostaszewski. In Ukraine, a team of sociologists from Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University and Lviv Polytechnic National University took part as well. The project was initiated in Ukraine by the State Agency for Prevention of Alcohol-Related Problems (PARPA, Poland), which provided all organizational support for the survey.

The Ukrainian survey covers the territorial boundaries of one region, Lviv Reion, which is adjacent to Poland and the European Union. To represent three types of locations, 9th-grade school classes were randomly selected from a large city (Lviv), a small city (Drohobych), and rural areas (Drohobych district). The sample size in 2020 was 2038 students (Lviv – 1085 respondents, Drohobych – 499, the rural Drohobych district – 454), including 47.6% (971) boys and 52.4% (1067) girls (see table 1). The survey data were collected online in Lviv, and offline using a paper questionnaire in Drohobych and rural areas.

The research was cross-sectional, meaning that it cannot be used for analyzing the cause-and-effect relationships. In turn, the use of a survey in which the respondent describes his or her behaviour may result in measurement errors due to imperfections of this research method. Some of the survey questions addressed ‘sensitive’ issues such as substance abuse. To encourage open-ended responses, participants were assured of the complete anonymity of the survey, voluntary participation and confidentiality.

The purpose of this article is to analyse the use of psychoactive substances among Ukrainian adolescents based on their place of residence, gender and social environment, using empirical data. For the scientific analysis, a number of questions were selected to examine the level of alcohol consumption among Ukrainian adolescents and to establish correlations based on the environment in which they consumed alcohol. Additionally, questions were included to examine the level of drug use and tobacco smoking among schoolchildren. The results are presented descriptively, using univariate analysis and group comparisons.

Sample characteristics

Table 1 presents the sociodemographic characteristics of the sample in three locations. Although the gender structure was balanced throughout the sample, the percentage of rural-area male participants was significantly higher than in Lviv. Respondents in Lviv were slightly older than those in the other study locations.

Table 1

Profile of respondents

Factor		Drohobych, rural area (<i>N</i> = 454) %	Drohobych, town (<i>N</i> = 499) %	Lviv (<i>N</i> = 1085) %	Totally (<i>N</i> = 2038) %
Gender	Boys	56.4	49.3	43.2	47.6
	Girls	43.6	50.7	56.8	52.4
Age	13-14	79.7	83.7	72.4	76.7
	15+	20.3	16.3	27.6	23.3

Source: compiled by the authors.

Results

We divided our scientific intelligence into three blocks. The first section presents the results of respondents' answers to questions regarding teenage alcohol consumption. It includes information on whether they have ever consumed alcohol, whether they have consumed alcohol and felt intoxicated in the last 30 days before the survey, and details on the types of drinks consumed and with whom. The second section presents the results of drug use by Ukrainian schoolchildren, including whether they used drugs in groups during the last twelve months before the survey and where narcotic substances were used. The third section presents the results of smoking of traditional and electronic cigarettes by teenagers during the last year. In addition, we will present all the results through the prism of location and gender.

We started the study of the problem of alcohol use by teenagers with the question, "Have you ever drunk alcohol in your life?" (table 2). The analyses show that the vast majority of teenagers indicated that they drank alcohol, and this indicator is the highest in the villages and the lowest in Lviv. It is also worth noting that the gender analysis showed that the percentage of girls who have ever consumed alcohol is higher than the percentage of boys.

Table 2

Alcohol use among males and females in three locations, data in %

Place of residence/ gender/ Category	place of residence			Total	gender		Total
	Lviv	Drohobych	rural		male	female	
Never used	36.2	17.4	15.6	27.0	33.6	21.1	27.0
Alcohol use	63.8	82.6	84.4	73.0	66.4	78.9	73.0

Source: compiled by the authors.

The following questions are related to students' alcohol consumption during the last 30 days before the survey and the feeling of alcohol intoxication during the same period (table 3). Regular alcohol consumption is more prevalent in villages, with slightly lower rates in Drohobych, and the lowest rates in Lviv. The percentage of girls who regularly consume alcohol is higher than that of boys. The incidence of reported drunkenness is similar across all areas, although a higher percentage of boys reported feeling drunk compared to girls.

Table 3

Alcohol consumption and intoxication in the last 30 days, data in %

Place of residence/ gender/ Category	place of residence			Total	gender		Total
	Lviv	Drohobych	rural		male	female	
Alcohol use	22.4	37.7	50.7	32.4	28.0	36.5	32.4
Intoxication	4.5	11.0	13.2	8.0	9.3	6.9	8.0

Source: compiled by the authors.

This study also examines the types of alcoholic drinks consumed by Ukrainian teenagers in the 30 days before the survey. The findings indicate that wine is the preferred choice over beer and low-alcohol beverages, contrary to common assumptions. Of those surveyed, 27.6% (64.8% boys, 81.1% girls) chose wine, while 18.3% (54.2% boys, 59.7% girls) drank beer. Additionally, 10.7% (29.2% boys, 41.5% girls) consumed low-alcohol drinks and 7.8% (24.4% boys, 23.5% girls) consumed vodka. This trend is evident in all of the settlements, including Lviv, Drohobych, and the rural areas of Drohobych district.

Our objective was to determine the most common drinking companions among schoolchildren for various alcoholic beverages such as beer, soft

drinks, wine and vodka. The respondents were asked to choose an answer from among the options: did not drink, drank with parents, drank with other adults, drank in youth companies, or drank alone (table 4).

The results show that the majority of adolescents consume beer in a youth group. Drohobych students drink beer with their parents most often, while among Lviv students there is no difference between usage in a youth group or with parents. The percentage of girls who drink beer with their parents is significantly higher than the percentage of boys.

The data also show that students most often consume low-alcohol drinks in youth groups. It applies primarily to rural students. Lviv students most often consume these drinks with their parents. A gender analysis shows that girls drink twice as much low-alcohol drinks with their parents than boys.

We have previously noted that wine is the most popular drink among teenagers. However, the data shows that students most often drink wine with their parents, not in a youth group. This is primarily true for Drohobych teenagers, while the lowest percentage is among rural teenagers. The percentage of girls who drink wine with their parents is significantly higher than among boys.

Although vodka is the least popular alcoholic beverage among schoolchildren, it is most often used in youth groups. Students from Drohobych are twice as likely to drink vodka with their parents than students from Lviv or rural areas. The percentage of boys who drink vodka is higher than the percentage of girls who drink this strong alcoholic beverage both in youth groups and with their parents.

We studied drug use and smoking among schoolchildren asking whether 15-year-old students had attended a party where drugs were used, whether they had used drugs themselves, and what kind of cigarettes they smoked in the last year before the survey (table 5).

The results show that the rural youth and youth from Drohobych used drugs more often than youth from Lviv. This was most common among girls from Drohobych and Lviv and among boys from rural areas. A small number of respondents admitted to using illegal drugs and smoking cigarettes in the last year. This behaviour was more common among boys than girls, but the proportion of e-cigarette smokers was higher among girls. Regarding the settlement data, Drohobych students outperformed Lviv and rural adolescents in almost all research categories.

Table 4

Consumption of various alcoholic beverages in the last 30 days before the survey in various social environments, data in %

Place of residence/gender/ Category		place of residence			Total	gender		Total
		Lviv	Drohobych	rural		male	female	
beer	Never drank	61.2	35.1	32.8	43.0	45.8	40.3	43.0
	Drank with my parents	16.7	24.0	10.1	16.9	14.0	19.9	16.9
	Drank with other adults	2.3	5.8	2.1	3.4	7.4	5.2	6.3
	Drank with youth company	16.9	35.3	45.4	32.5	31.8	33.0	32.4
	Drank alone	2.9	2.8	6.4	4.0	4.7	3.5	4.1
low alcohol drinks	Never drank	67.5	61.5	59.9	62.9	70.8	58.5	64.7
	Drank with my parents	12.4	8.6	2.9	8.0	6.2	12.3	9.3
	Drank with other adults	2.1	2.4	3.3	2.6	1.8	3.1	2.5
	Drank with youth company	16.0	25.5	30.4	24.0	19.1	23.8	21.5
	Drank alone	1.9	2.0	3.5	2.5	2.3	2.3	2.3
wine	Never drank	42.4	20.6	17.2	26.7	35.2	18.9	27.0
	Drank with my parents	40.2	41.3	28.4	36.6	32.1	40.3	36.2
	Drank with other adults	4.0	4.8	10.8	6.5	7.4	5.2	6.3
	Drank with youth company	10.7	30.7	42.5	28.0	23.1	33.2	28.2
	Drank alone	2.8	2.6	2.1	2.5	2.1	2.2	2.2
vodka	Never drank	67.5	61.5	59.9	63.0	70.8	58.5	64.7
	Drank with my parents	12.4	8.6	2.9	8.0	6.2	12.3	9.3
	Drank with other adults	2.1	2.4	3.3	2.6	1.8	3.1	3.4
	Drank with youth company	16	25.5	30.4	24.0	19.1	23.8	21.5
	Drank alone	1.9	2	3.5	2.5	2.3	2.3	2.3

Source: compiled by the authors.

Table 5

Risky behaviours among males and females in Lviv, Drohobych and rural areas, data in %

Place of residence/ gender/ Category	place of residence			Total	gender		Total
	Lviv	Drohobych	rural		male	female	
Participation in parties with drugs (in the last year)	3.3	5.0	5.1	4.1	3.4	4.8	4.1
Illicit drug use (any in the last year)	0.8	2.2	1.5	1.3	1.2	1.4	1.3
Cigarette use (any in the last year)	6.2	9.2	8.1	7.4	7.6	7.1	7.4
E-cigarette use (any in the last year)	9.4	14.2	6.2	9.9	8.3	11.2	9.9

Source: compiled by the authors.

We believe that the problem of substance use among young people is based on the low economic and financial capacity of society, as well as the commercialisation and closure (especially in rural areas) of leisure facilities, which leads to the fact that teenagers have no possibilities to spend their time in a meaningful way. At the same time, substance use is becoming a part of leisure activities at so-called ‘teenage parties’ and is becoming an identification feature. Using alcohol, drugs or smoking gives young people the opportunity to look like adults and to assert themselves in youth groups. It creates a favourable environment for the spread of various forms of deviance, which society is often unable to counteract effectively.

Conclusion

In conclusion, it has to be underlined that the results of our study show that the problem of substance use among young people remains acute, and that the rates of substance use among Ukrainian adolescents are reported to be high. The overwhelming majority of adolescents indicated that they had consumed alcohol. Thus, the level of use is the highest in the villages of Drohobych district, and lowest in Lviv (the percentage of regular alcohol consumption among rural youth is also the highest, while the percentage among Lviv students is twice lower).

Smoking and drug use in youth groups are more common in rural areas and small towns. Overall, just over one percent of respondents admitted to having used illegal drugs in the last year, as well as smoking traditional and electronic cigarettes.

Our analysis by gender shows that girls are in a higher risk group for the use of various types of psychoactive substances. They have a higher percentage of alcohol consumption than boys. It is noteworthy that the highest rates of substance use among young people were found among friends.

Consequently, prevention of substance use among school youth should be aimed at building students' resilience to negative environmental influences, including peers, and strengthening parents' control over teenagers' behaviour.

Acknowledgement

Special thanks are due to Prof. Krzysztof Ostaszewski (Institute of Psychiatry and Neurology in Warsaw), Dr. Katarzyna Okulicz-Kozaryn (Institute of Mother and Child) and other people who were helped us with the survey in the Lviv Reion at its various stages and with the analysis of the results.

Literatura | References

- BALAKIREVA O. M., PAVLOVA D. M., NGUYEN N-M. K., LEVTSUN O. G., PYVOVAROVA N. P., SAKOVICH O. T., FLARKOVSKA O. W. (2019), Smoking, alcohol and drug use among adolescents who are studying: spreading, prevalence and trends in Ukraine: according to a 2019 research as part of an international project. European survey of students on alcohol and other drug substances – ESPAD, Kyiv LTD “Obnova Company”, https://www.unicef.org/ukraine/media/2526/file/ESPAD_2019_ukr.pdf [access: 27.05.2023].
- BOBROWSKI K. (2017), Symptoms of mental health disorders, [in:] Monitoring of risky behaviour, addictive behaviour, and mental health problems of 15-year-old youth. Mokotowsky Studies 2004-2016, Ukrainian studies, Lviv region 2016, K. Ostaszewski (ed.), Institute of Psychiatry and Neurology in Warsaw, Warsaw, pp. 55-76.
- BORUCKA A., OSTASZEWSKI K. (2009), Rodzinne ryzyko a zachowanie ryzykowne i zdrowie psychiczne gimnazjalistów z Warszawy, [in:] Profilaktyka w grupach ryzyka, M. Deptuła (ed.), Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych Parpamedia, Warszawa, pp. 7-27.
- DEPTUŁA M., POTORSKA A., BORSICH S. (2019), Wczesna profilaktyka problemów w rozwoju psychospołecznym i ryzykownych zachowań dzieci i młodzieży, Wydawnictwo PWN. Warszawa

- ESPAD REPORT 2019 (2020): Results from the European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs. Luxembourg: EMCDDA Joint Publications, Publications Office of the European Union, https://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/13398/2020.3878_EN_04.pdf [access: 10.06.2023].
- HERASYM H., GERUS O., KLYMANSKA L., SAVKA V. (2017), Alcohol and other psychoactive substances among young people in modern Ukraine Youth in Central and Eastern Europe, "Sociological Studies", 2(8), pp. 27-43.
- JUNIK W. (2019), Koncepcja rozwoju systemu profilaktyki i kształcenia specjalistów w zakresie profilaktyki zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży w Ukrainie, "Studia Pedagogica Ignatiana", 22(3).
- JUNIK W. (2020), Polsko-ukraińska współpraca na rzecz rozwoju systemu profilaktyki zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży w Ukrainie, "Przegląd Pedagogiczny", no. 1.
- OKULICZ-KOZARYN K., BOBROWSKI K. (2008), Czynniki ryzyka, czynniki chroniące i indeksy tych czynników w badaniach nad zachowaniami problemowymi nastolatków, "Alkoholizm i Narkomania", 21(2), pp. 173-199.
- OKULICZ-KOZARYN K. (2013), Klimat i kultura szkoły a zachowania problemowe uczniów, "Studia Edukacyjne", no. 29, pp. 81-100.
- OSTASZEWSKI K. (ED.) (2017), Monitoring risky behavior, addictive behavior, and mental health problems of a 15-year-old youth. Mokotowsky Research 2004-2016. Ukrainian Research, Lviv Region 2016, Institute of Psychiatry and Neurology in Warsaw, Warsaw.
- PISARSKA A., EISMAN A., OSTASZEWSKI K., ZIMMERMAN M. A. (2016), Alcohol and Cigarette Use Among Warsaw Adolescents: Factors Associated with Risk and Resilience, "Substance Use & Misuse", 51(10), pp. 1283-1296, DOI: <https://doi.org/10.3109/10826084.2016.1168442>.
- SERDYUK A. (2019), Youth and drugs – 2019: according to the sociological monitoring results of the spread of chemical and non-chemical addiction forms among young people in Kharkiv 1995-2019, [science report], Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv. nat. University of Internal Affairs.
- SHCHUDLO S. (2017), Mental health and risky behaviour of 15-year-old youth of Lviv region. Youth in Central and Eastern Europe, "Sociological Studies", 2(8), pp. 7-26.
- SHCHUDLO S., FUTYSH M. (2019), Mental Health of Adolescents in Ukraine and Poland: Comparative Analysis of Internalizing and Externalizing Disorders, "Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy", 31(2), pp. 209-222, https://dbc.wroc.pl/Content/72584/zeszyty_naukowe_PWSZ_nr31.pdf

- SHCHUDLO S., MIRCHUK I., ZELENA O. (2020), Mental health at schools: between safety and risk, "Educational Insights: Theory and Practice", no. 1, pp. 1-13, <http://ei.udpu.edu.ua/article/view/216634> [access: 27.05.2023].
- SHCHUDLO S., MIRCHUK I., ZELENA O., KLYMANSKA L., HERASYM H., SAVKA V., KLIMANSKA M., HALETSKA I., OKULICZ-KOZARYN K., OSTASZEWSKI K. (2022), Alcohol Consumption among Ukrainian Adolescents. Family and Pandemic Factors, "Alcohol and Drug Addict", 35(2), pp. 73-92.
- YOUTH OF UKRAINE (2019), Analytical report, Ministry of Youth and Sports of Ukraine, https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/analitichni-zvit-2019.pdf
- YOUTH OF UKRAINE (2021), Results of a representative sociological survey, Ministry of Youth and Sports of Ukraine, https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/rezyltmolod2021.pdf

DOI: <https://doi.org/10.34768/r1.2023.v492.07>

Željko Pavić*

University of Osijek

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7027-4451>

e-mail: zpavic@ffos.hr

Goran Livazović**

University of Osijek

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0277-5534>

e-mail: glivazovic@ffos.hr

MEDIA USE AND SOCIAL CAPITAL AMONG THE YOUTH: AN ANALYSIS OF CIVIC ENGAGEMENT DURING LEISURE TIME

MEDIA USE AND SOCIAL CAPITAL AMONG THE YOUTH: AN
ANALYSIS OF CIVIC ENGAGEMENT DURING LEISURE TIME

Keywords: social capital, social media, youth, civic engagement, leisure time.

The decline in social capital, observed in recent decades, has become a major concern for researchers and policymakers. The main goal of this paper is to investigate to what extent media consumption by young people in their leisure time affects specific types of communal activities, defined as an element of social capital. The basic hypothesis that the authors aimed to test in this paper is that the consumption of entertainment-focused media content reduces community engagement while the consumption of informative and educational media content increases

***Željko Pavić** – Ph. D. in sociology, full professor; scientific interests: sociology of media; sociology of education, sociology of religion.

****Goran Livazović** – Ph. D. in pedagogy, associate professor; scientific interests: media pedagogy; leisure time pedagogy, adolescence, problem behaviour.

it. The empirical data were collected in 2020 from an online sample of Croatian adolescents ($N = 481$) using snowball sampling. The study was part of the *We The Youth* project funded by the European Social Fund, and the measures used in the study comprised frequency of use of different media content and frequency of different leisure activities, as well as additional control variables. The data were analysed using a series of linear regressions and the results generally supported both hypotheses. The authors conclude that there is indeed a competitive relationship between community engagement and the entertainment industry, and the increasing availability of entertainment technology could have a negative impact on the socialization of young people. On the other hand, given the positive relationship between social media use and community engagement, the authors also point to the need for a careful and nuanced understanding of technological determinism in this research field.

KORZYSTANIE Z MEDIÓW A KAPITAŁ SPOŁECZNY WŚRÓD MŁODZIEŻY: ANALIZA AKTYWNOŚCI OBYWATELSKIEJ W CZASIE WOLNYM

Słowa kluczowe: kapitał społeczny, media społecznościowe, młodzież, zaangażowanie obywatelskie, czas wolny.

Głównym celem artykułu jest zbadanie, w jakim stopniu konsumpcja mediów przez młodzież w czasie wolnym wpływa na niektóre formy aktywności społecznej, definiowanej jako element kapitału społecznego. Podstawowa hipoteza, którą Autorzy weryfikują w artykule, mówi o tym, że konsumpcja treści medialnych o charakterze ściśle rozrywkowym zmniejsza zaangażowanie społeczne, a konsumpcja treści medialnych o charakterze informacyjnym i edukacyjnym zwiększa zaangażowanie społeczne. Podstawą empiryczną analiz są badania zrealizowane w 2020 roku na internetowej próbie chorwackiej młodzieży dobranej metodą kuli śnieżnej ($N = 481$). Badanie stanowiło część projektu „We The Youth” finansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego. Pomiarom objęto częstotliwość korzystania z różnych treści medialnych oraz częstotliwość podejmowania różnych aktywności w czasie wolnym, a także dodatkowe zmienne kontrolne. Dane analizowano za pomocą serii regresji liniowych, a wyniki zasadniczo potwierdziły przyjęte hipotezy. Autorzy doszli do wniosku, że zaangażowanie społeczne i przemysł rozrywkowy tworzą konkurencyjne obszary, a coraz bardziej dostępna rozrywka wykorzystująca nowe technologie może mieć ne-

gatywny wpływ na socjalizację młodzieży. Z drugiej strony uwzględniając pozytywny związek pomiędzy korzystaniem z mediów społecznościowych a zaangażowaniem społecznym, wskazują na potrzebę ostrożnego i zniuansowanego rozumienia determinizmu technologicznego w tym obszarze.

Introduction

Social capital is a multidimensional concept that is usually defined through social relations, which create (a) obligations and expectations, (b) information channels, and (c) norms and effective sanctions (Coleman 1988). It can also be defined as the resources individuals or groups possess due to their social networks, relationships, and social norms. It includes *bonding capital* (relationships among similar people) and *bridging capital* (relationships between different people). It has been argued that the abundance of social capital, among others, has positive consequences for institutional efficiency and functioning democracy (Putnam 1994, Walters 2002), prosocial behaviour (Salmi, Kivivuori 2006; Hoffmann et al. 2020), educational outcomes (Croll 2004, Pavić 2014), although it has also been shown to have negative consequences, even among the youth (Pavić 2021). The perceived decline of social capital has become a point of concern in the last decades. For instance, Robert Putnam (1995) detected the decline in the lower participation in politics, trade unions, and other forms of social engagement in the U.S. In addition to the increased mobility and other changes in the family structure, Putnam identified the technological transformation of leisure time as a major cause of the decline. Indeed, new forms of entertainment lead to a more individualised and privatised use of leisure time, undermining relationships between people and, consequently, interest in social issues. It should be noted that Putnam's hypothesis predates the widespread use of the Internet and the new forms of leisure and entertainment that came with it. We can assume that media use and social capital among young people are closely related, as media can be a powerful tool for developing and maintaining social connections. Media use might enhance social capital among the youth by providing opportunities for communication, information exchange, and social interaction, and by allowing young people to connect with friends and peers or participate in online communities. Social media, online gaming, and virtual worlds can also facilitate social connections and enhance support among those with common interests (Hampton et al. 2011). However, excessive media use can also have adverse effects on young people's social capital. Excessive social media or gaming time may lead to social isolation, a lack of face-to-face

communication, reduced social skills, weakened social relationships and decreased social capital (Lin 2001).

Previous research and theoretical framework

The literature on the subject contains many analyses of the impact of media use patterns on social capital. Of particular importance is the scope and nature of the content transmitted and the mechanism of influence of this content on collective actions (Campante et al. 2022). The media can influence behaviour in many ways, but the research connected by the above authors is fundamental to our analysis. Research suggests that the impact of entertainment content on social trust and engagement can be minimised (ibid). The media can help to strengthen social acceptance of specific behaviours and facilitate the dissemination of information about particular activities or opinions of individuals.

Modern media operate on the basis of algorithms, which also help to strengthen the homogeneity of the messages offered, creating specific information bubbles (Campante et al. 2022). We can assume that the mechanism linking the way of spending leisure time on media consumption to the amount of social capital is becoming more explicit and more transparent.

Cited by Campante et al. (2022, p.70) and two other authors (Ostrom, Ahn 2009) emphasised in their analysis that social capital can manifest itself in many forms of collective action. Three types of social capital are critical in the study of collective action: (1) trustworthiness, (2) networks, and (3) formal and informal rules or institutions. The challenge of collective action is one of the main obstacles to achieving results that are beneficial to social development. In this context, it can also be argued that social capital, supported by the consumption of leisure time through the media, is vital for the creation of networks and the trust they inspire. One of the most important factors is trust in unknown members of the media community with whom the user communicates.

Currently, the media play a role in stimulating public participation (i.e. protests), but at the same time, their content can only reflect the preferences of society (Barberí, Jackson 2020). However, it is difficult to substantiate this claim, especially as social media use is endogenous to individual and social characteristics.

Analyses conducted so far also emphasise the tendency for networks created by the media to be homogenised. Connecting people with similar characteristics promotes collective action (cf. Campante et al. 2022).

However, this is not a simple mechanism. It is possible to identify many contextual factors that determine the choice of media consumption mechanisms. The characteristics of individuals are essential here, as are the types of media consumption. Analyses indicate that television and radio translate into a lower level of participation in collective activities (which can be explained by the emphasis on entertainment content rather than information or journalistic content). A study conducted by Benjamin Olken (2009, cited in Campante et al. 2022, p. 78) showed that traditional media (radio, TV) correlate with lower levels of participation in various types of associations (neighbourhood, school, or local). Similar conclusions can be drawn from analyses of data from the World Values Survey (Bruni, Stanca 2008). The analysis presented in this paper shows that television viewing negatively affects individual life satisfaction indirectly through a significant crowding out effect on relational goods.

New ways of influencing social capital are shown by interpreting the role of Internet use. On the other hand, analyses suggest that the Internet plays a different role in shaping social capital. Stefan Bauernschuster et al. (2014) and Andrea Geraci et al. (2018) indicate that the lack of access to the Internet does not translate into social contacts, but intensifies the frequency of using high culture offers. The informative nature of the message favours participation in organised forms of social activity (Campante et al. 2022).

Hunt Allcott et al. (2020) presented evidence, as a result of an experiment with Facebook, that the use of social media may displace social interactions, including the closest ones, on well-being and even cause health consequences (Kross et al. 2013; Hunt et al. 2018; Twenge et al. 2018; Braghieri et al. 2022; all cited in Campante et al. 2022).

The influence of media on social activity in adult life is related to experiences in early life. Ruben Durante et al. (2019) note that lower levels of engagement in adulthood correlate with intense exposure to media messages at a young age. Campante et al. (2022, p. 76) report empirical results on aggregate measures of social capital, television, and Internet penetration. On average, Internet penetration was associated with increases social capital levels, whereas television penetration appeared to be largely uncorrelated. As for television penetration, while it does not seem to have much of an association with more expensive forms of social capital, such as group membership, there is a hint of a negative association with weaker forms of collective action, as measured by political activity.

Based on the conclusions of Campante, Durate and Tesei, the relationship between media use patterns and the level of social capital (measured mainly by the level of social involvement) does not allow us to

make clear statements. This is due to the different content of the messages (entertainment vs. educational/informational content) consumed in leisure time. With this in mind, this article aims to examine how different types of media consumption during leisure time affect some forms of social activity, which is one of the forms of social capital. The basic idea that we intend to test in this article is that the consumption of strictly entertainment media content will reduce community engagement (Hypothesis 1), while the consumption of informational and educational media content will increase community engagement (Hypothesis 2).

Methods

The measures used in the study comprised (1) frequency of use of various media content, and (2) frequency of various leisure time activities. Both sets of items were previously used in empirical studies and demonstrated good intercorrelation reliability, with Cronbach's alpha ranging from .70 to .90 (Livazović 2012; Livazović, Ham 2019). Items were measured on a scale containing the following values: 0 (never), 1 (a few times a year), 2 (a few times a month), 3 (several times a week), and 4 (every day). The following questions were asked: (1) "How often do you consume the following media content?", and (2) "How often do you engage in the following activities in your leisure time?". The list of leisure time activities and media content that were offered as response categories are listed in Table 1 and Table 2, respectively. Gender and age were used as control variables.

The data were collected in 2020 from an online sample of Croatian adolescents ($N = 481$) using a snowball sampling procedure. The study was part of the *WeTheYouth* project financed by the European Social Fund. The project leader was the World Youth Alliance Croatia, and the Faculty of Humanities and Social Sciences was one of the project partners. The sample consisted of 80.63% female and 19.37% male respondents, 61.95% of whom were university students. The mean age was 23.07 years (12 missing responses), with the sample age ranging from 15 to 30 years. All respondents provided informed consent to participate.

Before the analysis and hypotheses testing, we conducted two separate factor analyses to explore the dimensionality of the scales. First, we conducted a factor analysis of the items related to leisure time use. Kaiser-Meyer-Olkin's measure of sampling adequacy was 0.68, while Bartlett's sphericity test was statistically significant ($\chi^2 = 749.26, p < 0.001$). Principal axis factoring was used as the extraction method, whereas the initial solution was rotated using Varimax rotation with Kaiser normalisation. A total of three factors were obtained and the

rotated factor matrix is presented in Table 1. The total explained variance amounted to 53.45%, while only factor loadings higher than 0.4 were listed in the table. We can see that the first factor contains the items related to *active social engagement in the local community*. The second factor contains *community activities related to the traditional culture*. The third factor is related to the *participation in the sports activities*.

Table 1

Factor analysis of leisure time use items (rotated solution)

ITEM	F1	F2	F3
Attends various courses, public forums, lectures and round tables.	0.70		
Participates in the work of organisations for children and youth.	0.79		
Does charity and humanitarian work.	0.74		
Participates in politics	0.60		
Goes to mass or participates in religious events through the media.		0.70	
Participates in traditional games, performances, dances and folklore.		0.78	
Actively involved in sports (as a club member).			0.82
Goes to sports events (matches, competitions).			0.75
Visits gyms and fitness clubs			0.68
Participates in sports recreationally			0.71

Source: Authors.

We also conducted a factor analysis of the items related to media use. Kaiser-Meyer-Olkin's measure of sampling adequacy was 0.71, while Bartlett's sphericity test was statistically significant ($\chi^2 = 3132.10, p < 0.001$). Principal axis factoring was used as the extraction method, whereas the initial solution was rotated using Varimax rotation with Kaiser normalisation. A total of four factors were obtained and the rotated factor matrix is presented in Table 2. The total explained variance amounted to 53.40%, while only factor loadings higher than 0.4 were listed in the table. We can see that the first factor contains the items related to the *films and TV series*. The second factor contains *information and educational* content. The third factor is related to the *excitement of enticing activities*, while the fourth factor is related to *social media*.

Table 2

Factor analysis of media use items (rotated solution)

ITEM	F1	F2	F3	F4
Films (horror, thriller)	0.61			
Films (drama, comedy)	0.76			
TV series (crime, thriller)	0.78			
TV series (comedy, drama)	0.80			
TV news		0.59		
Weeklies		0.70		
Educational TV-series		0.58		
Radio		0.59		
Daily press		0.71		
Pornographic videos			0.69	
Fight sports			0.63	
Video games			0.70	
Instagram				0.66
Facebook				0.69
Viber, WhatsApp, and similar messaging applications				0.60

Source: Authors.

All items belonging to the same factor were added to form scales that were used in the subsequent regression analysis.

Results

Our analytical strategy involved a series of three linear regression analyses, each containing two models. In the first model, we entered only control variables as predictors, while in the second model we also included *media use* variables as predictors. Different forms of leisure time use were used as criterion variables. Before the regression analyses, we present the bivariate Pearson correlations between the study variables. In Table 3, we can see that social engagement in the community is positively correlated with the use of (1) information and educational media content and (2) social media use. Engagement in activities related to traditional culture is also positively correlated with the abovementioned media content, but negatively correlated with films, TV series, and excitement-inciting activities. Engagement in sports activities is positively correlated with all media content, with social media being the only exception.

Intercorrelation matrix

Table 3

	Social engagement	Traditi. culture	Sports	Films, TV-series	Inf. and education	Excitement	Social media
Social engagement	/	.26**	.16**	-.07	.31**	-.01	.12**
Traditional culture	.26**	/	.13**	-.15**	.12**	-.24**	.14**
Sports	.16**	.13**	/	.09*	.11*	.16**	.08
Films, TV-series	-.07	-.15**	.09*	/	.24**	.32**	.09**
Inf. and education	.31**	.12**	.11*	.24**	/	.10**	.05
Excitement	-.01	-.24**	.16**	.32**	.10**	/	-.10**
Social media	.12**	.14**	.08	.09**	.05	-.10**	/

Note: $p < .05^*$; $p < .01^{**}$; $p < .001^{***}$

Source: Authors.

In Table 4, the results of the first regression are presented. We can see that in the final model, male gender and older age are associated with higher social engagement. The consumption of films and TV series is negatively related to social engagement, since for each one-point increase in media use, social engagement drops by 0.11 points. On the other hand, information and educational content and the use of social media increase social engagement by 0.23 and 0.20 points respectively. Exciting media content is not related to social engagement.

Table 4

Hierarchical linear regression with active social engagement in the local community as the criterion variable

Variable	Model 1			Model 2		
	B	SE B	β	B	SE B	β
Gender	0.40	0.36	0.05	1.00	0.43	0.13**
Age (in years)	0.15	0.04	0.17**	0.09	0.04	0.10*
Films, TV-series				- 0.11	0.04	- 0.13**
Information and education contents				0.23	0.04	0.28**
Exciting contents				- 0.10	0.08	- 0.07
Social media				0.20	0.06	0.17**
R ²		0.04			0.15	
Adjusted R ²		0.03			0.14	
R ² - change		0.04			0.11	
F for change in R ²		8.45**			14.69**	

Gender: Female = 0, Male = 1; Note: $p < .05^*$; $p < .01^{**}$; $p < .001^{***}$

Source: Authors.

The next regression (Table 5) analyses engagement in community activities related to the traditional culture as the criterion variable. We can see that male respondents and younger respondents are more likely to participate in such activities. As for media use, information and educational contents and the use of social media are associated with a higher frequency of communal activities related to traditional culture, while films, TV series, and exciting activities are negatively connected (the unstandardised regression coefficients amount to 0.09, 0.09, -0.07 and -0.19, respectively).

Table 5

Hierarchical linear regression with community activities related to the traditional culture as the criterion variable

Variable	Model 1			Model 2		
	B	SE B	β	B	SE B	β
Gender	- 0.20	0.20	- 0.05	0.52	0.23	0.13*
Age (in years)	- 0.02	0.02	- 0.03	- 0.05	0.02	- 0.11*
Films, TV-series				- 0.07	0.02	- 0.15*
Information and education contents				0.09	0.02	0.21**
Exciting contents				- 0.19	0.04	- 0.26**
Social media				0.09	0.03	0.14**
R ²		0.01			0.13	
Adjusted R ²		0.01			0.12	
R ² - change		0.01			0.12	
F for change in R ²		1.02			15.93**	

Gender: Female = 0, Male = 1; Note: $p < .05^*$; $p < .01^{**}$; $p < .001^{***}$

Source: Authors.

Finally, in the last regression (Table 6), sports activities are entered as a predictor variable. Here, the predictor significance and number signs were somewhat different. Namely, information and educational content and exciting media content were positively related to sports activities (the unstandardised regression coefficients amount to 0.09 and 0.14, respectively), while films TV series, and social media use were not established as significant predictors.

Table 6

Hierarchical linear regression with sports activities related to the traditional culture as the criterion variable

Variable	Model 1			Model 2		
	B	SE B	β	B	SE B	β
Gender	1.00	0.34	0.14**	0.71	0.42	0.10
Age (in years)	- 0.08	0.04	- 0.10*	- 0.09	0.04	- 0.11*
Films, TV-series				-0.02	0.04	0.03
Information and education contents				0.09	0.04	0.12*
Exciting contents				0.14	0.06	0.11*
Social media				0.10	0.06	0.09
R ²		0.02			0.06	
Adjusted R ²		0.02			0.05	
R ² - change		0.02			0.04	
F for change in R ²		5.13**			4.86**	

Gender: Female = 0, Male = 1; Note: $p < .05^*$; $p < .01^{**}$; $p < .001^{***}$

Source: Authors.

Discussion and conclusion

In a general sense, social media refers to interactive digital instruments that facilitate connections among individuals sharing an interest in dialogue or information exchange. These platforms play a crucial role in establishing a support network (Fine 2006; Lovejoy, Saxton 2012 as quoted by Scott, Maryman 2016).

Our results confirm that informative media content is associated with social engagement, except for sports activities. As for the entertainment activities, in most cases, they crowd out community engagement, except for sports activities, which contain an element of entertainment and excitement and thus are also related to the exciting media content. Therefore, we can conclude that both of our hypotheses are generally confirmed. Many analyses point to the potential of social media in creating and strengthening networks of participation or involvement, considering their ability to develop new functionalities in communication and create new spaces for exchanging views (Fine 2006, Bacon 2009).

The positive relationship between the use of social media and community engagement established in our study is mainly in line with the findings of Campante et al. (2022), Bacon (2009) and Connor (2009). Given their findings, the Internet is becoming an increasingly valuable tool for

the dissemination of information due to its accessibility. Social media are evolving into a mechanism for social mobilization and can facilitate the promotion of participation at various levels (Bacon 2009, Connor 2009).

In a comparative research involving 556 participants from Poland and the United States, Anjala S. Krishen et al. in 2019 explored the success of social networking in societies with varying levels of social capital. The study revealed a lower level of social media success in Poland, which was linked to the reduced social networking capital in Polish society. Conversely, research from the Pew Institute indicated that the extensive use of social media among U.S. citizens serves as a platform for civic engagement. Among the 60% of Americans utilizing social networking sites, 60% of these individuals (comprising 39% of all American adults) reported engaging in at least one civic or political activity, such as following elected officials, participating in political or social issue groups, encouraging others to take action, or sharing content and opinions about socio-political issues (Rainie et al. 2012).

Still, the proposed model shows that the functionality of social media can overcome some barriers. Social media can develop into the intensity of social action and community building, raising pillars for further increases in involvement (cf.: Brunson, Valentine 2010; Guo, Saxton 2013; Kanter, Paine 2012; Guidry et al. 2014). Although social media may enhance the efficiency of various institutional activities, they are not capable of instigating lasting behavioural transformations (Brady et al. 2015 as quoted by Scott, Maryman 2016). Therefore, additional access to other kinds of information and entertainment could increase the opportunity costs of such engagement. On the other hand, as noted in the introduction to this paper, a significant number of studies have detected the negative effects of the Internet and social media use on social capital accumulation (e.g., Geraci et al. 2018; Allcott et al. 2020). Several scholars express reservations regarding the efficacy of online communities in promoting meaningful contributions, as they argue that social media activism might devalue public engagement by emphasizing low-cost endeavours. This phenomenon could potentially lead to disillusionment among the public when their actions receive inadequate recognition, and it may also contribute to the displacement of more profound issues by diverting attention to less substantial matters (cf. Karpf 2010, Scott, Maryman 2016).

There are several other studies indicating relationships between internet usage and socially or politically engaged behaviours. It is noteworthy to mention, for instance, the findings of Hampton et al. (2014), Rainie et al. (2012) and Hampton (2011) in this context (see more: Scott, Maryman 2016).

Moreover, a sense of community has the potential of fostering conformity that stifles meaningful action. The relationship between community engagement and the entertainment industry is notably competitive, with the growing prevalence of entertainment technology possibly adversely affecting the socialization of the youth. This underscores the importance of community engagement and suggests a potential long-term decline in social capital (cf.: Kloos et al. 2012, p. 28). The discernible distinction, identified in our research, between the impacts of informational and educational pursuits, on the one hand, and entertainment activities, on the other hand, underscores the necessity of advocating for media content utilization among young individuals that transcends mere entertainment and leisure, emphasizing the integration of knowledge acquisition and information assimilation conducive to fostering civic engagement.

However, our research outcomes concerning the nexus between social media utilization and community engagement underscore the imperative for a meticulous and nuanced comprehension of technological determinism within this research domain. In essence, social media should not be indiscriminately vilified as a scapegoat for unfavourable socialization outcomes among the youth, devoid of empirical evidence from research. In sum, it is evident that the Internet and social media persist in demonstrating their adaptable characteristics, capable of engendering both augmentation and diminution of social capital contingent upon the nature and objectives of their utilization. The most important limitation of our research lies in the fact that the sample of young people who participated in the research was convenient; that is, the participants were recruited using the snowball method. This led to the previously mentioned imbalance in the gender structure of the sample. The non-random nature of the sample may have affected the internal validity of the results. Furthermore, as is always the case, the cross-sectional nature of the research design does not allow reliable causal conclusions to be drawn, but can only indicate their possible existence.

Literatura | References

- ALLCOTT H. A., BRAGHERI L., EICHMEYER S., GENTZKOW M. (2020), The welfare effects of social media, "American Economic Review", 110(3), pp. 629-676.

- BACON J. (2009), *The art of community: building the new age of participation (theory in practice)*, Sebastopol, O'Reilly Media.
- BARBERA S., JACKSON M. O. (2020), A Model of Protests, Revolution and Information, "Quarterly Journal of Political Science", 15(3), pp. 297-335.
- BAUERNSCHUSTER S., FALCK O., WOESSMANN L. (2014), Surfing alone? The Internet and social capital: Evidence from an unforeseeable technological mistake, "Journal of Public Economics", 117, pp. 73-89.
- BOULIANNE S. (2009), Does Internet use affect engagement? A Meta-Analysis of Research, "Political Communication", 26, pp. 193-211.
- BRADY S. R., YOUNG J. A., MCLEOD D. A. (2015), Utilising digital advocacy in community organising: Lessons learned from organising in virtual spaces to promote worker rights and economic justice, "Journal of Community Practice", 23(2), pp. 255-273.
- BRAGHERI L., RO'EE L., MAKARIN A. (2022), [in:] *Social Media and Mental Health*, <https://ssrn.com/abstract=3919760> DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3919760> [access: 21.03.2023].
- BRUNI L., STANCA L. (2008), Watching alone: relational goods, television and happiness, "Journal of Economic Behavior & Organization", 65(3-4), pp. 506-528.
- BRUNSON L., VALENTINE D. (2010), Using online tools to connect, collaborate and practice, "Global Journal of Community Psychology Practice", 1, pp. 1-8.
- CAMPANTE F., DURANTE R., TESEI A. (2022), Media and Social Capital, "Annual Review of Economics", 14(1), pp. 69-91.
- COLEMAN J. (1988), Social Capital in the Creation of Human Capital, "American Journal of Sociology", vol. 94, Supplement: Organisations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure, pp. 95-120.
- CONNOR A. (2009), *18 rules of community engagement: a guide for building relationships and connecting with customers online*, Silicon Valley, Happy About.
- CROLL P. (2004), Families, Social Capital and Educational Outcomes, "British Journal of Educational Studies", 52(4), pp. 390-416.
- DURANTE R., PINOTTI P., TESEI A. (2019), The Political Legacy of Entertainment TV, "American Economic Review", 109(7), pp. 2497-2530, DOI: <https://doi.org/10.1257/aer.20150958>.

- FINE A. (2006), *Momentum: Igniting social change in the connected age*, San Francisco, John Wiley & Sons.
- GERACI A., NARDOTTO M., REGGIANI T., SABATINI F. (2018), *Broadband Internet and Social Capital*, no. 11855, IZA Discussion Papers, Institute of Labor Economics (IZA), <https://econpapers.repec.org/paper/izaizadps/dp11855.htm> [access: 03.04.2023].
- GUIDRY J., WATERS R., SAXTON G. D. (2014), Moving Social Marketing Beyond Personal Change to Social Change: Strategically Using Twitter to Mobilise Supporters into Vocal Advocates, "Journal of Social Marketing", 4, pp. 240-260.
- GUO C., SAXTON G. D. (2014), Tweeting Social Change: How Social Media Are Changing Nonprofit Advocacy, "Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly", 43(1), pp. 57-79.
- HAMPTON K., GOULET L., RAINIE L., PURCELL K. (2011), *Social networking sites and our lives*. Pew Internet & American Life Research Center, <https://www.socialcapitalgateway.org/content/paper/hampton-k-goulet-l-rainie-l-purcell-k-2011-social-networking-sites-and-our-lives-pew-i> [access: 17.04.2023].
- HAMPTON K. N., RAINIE L., LU W., SHIN I., PURCELL K. (2014), *Social Media and the Cost of Caring*, Pew Research Center, Washington, DOI: <https://doi.org/10.13140/2.1.3951.1846>, <http://www.pewinternet.org/2015/01/15/social-media-and-stress/>, [access: 20.04.2023].
- HOFFMANN J. P., THORPE J. D., DUFOUR M. J. (2020), Family Social Capital and Delinquent Behavior in the United Kingdom, "Social Sciences", 9(10), p. 178.
- HUNT M. G., MARX R., LIPSON C., YOUNG J. (2018), No more FOMO: Limiting social media decreases loneliness and depression, "Journal of Social and Clinical Psychology", 37(10), pp. 751-768.
- KARPF D. (2010), Online Political Mobilization from the Advocacy Group's Perspective: Looking Beyond Clicktivism, "Policy & Internet", 2(4), DOI: <https://doi.org/10.2202/1944-2866.1098>, <http://www.psocommons.org/policyandinternet/vol2/iss4/art2> [access: 03.04.2023].
- KANTER B., PAINE K. D. (2012), *Measuring the networked non-profit. Using data to change the world*, San Francisco, John Wiley & Sons.
- KLOOS B., HILL J., THOMAS E., WANDERSMAN A., ELIAS M. (2012), *Community psychology. Linking individuals and communities*, Belmont, Cengage Learning.

- KRISHEN A. S., LEENDERS M. A. A. M., MUTHALY S., ZIÓŁKOWSKA, M., LATOUR M. S. (2019), Social networking from a social capital perspective: a cross-cultural analysis, "European Journal of Marketing", 53(6), pp. 1234-1253.
- KROSS E., VERDUYN P., DEMIRALP E., PARK J., LEE D. S., LIN N., SHABBLACK H., JONIDES J., YBARRA O. (2013), Facebook use predicts declines in subjective well-being in young adults, "PLoS ONE", 8(8), DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0069841>
- LIN N. (2001), Social Capital. A Theory of Social Structure and Action .Structural Analysis in the Social Sciences. Cambridge, Cambridge University Press.
- LIVAZOVIĆ G. (2012), Povezanost medija i rizičnih ponašanja adolescenata Kriminologija & socijalna integracija, 20(1), pp. 1-22, <https://hrcak.srce.hr/clanak/126641>.
- LIVAZOVIĆ G., HAM E. (2019), Cyberbullying and emotional distress in adolescents: the importance of family, peers and school, Heliyon, 5(6), pp. 1-9, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2019.e01992>
- LOVEJOY K., SAXTON G. D. (2012), Information, community, and action: how nonprofit organisations use social media, "Journal of Computer-Mediated Communication", no. 17, pp. 337-353.
- OLKEN B. A. (2009), Do television and radio destroy social capital? Evidence from Indonesian villages, "American Economic Journal: Applied Economics", 1(4), pp. 1-33.
- OSTROM E., AHN T. K. (2009), The Meaning of Social Capital and its Link to Collective Action, [in:] The meaning of social capital and its link to collective action, Handbook of social capital. The troika of sociology, political science and economics, G. T. Svendsen, G. L. Svendsen, E. Elgar (eds.), pp. 17-35, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1936058
- PAVIĆ Ž. (2014), Socijalni kapital i njegovo značenje u obrazovnom kontekstu, "Dijalog", 20(1-2), pp. 71-83.
- PAVIĆ Ž. (2021), The Impact of Civic and Religious Social Capital on the Antisocial Attitudes of the Youth. A Multi-Level Cross-National Study., "Societies", 11(3), pp. 1-11.
- PUTNAM R. D. (1994), Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- PUTNAM R. D. (1995), Bowling Alone. America's Declining Social Capital, "Journal of Democracy", 6(1), pp. 65-78.

- RAINIE L., SMITH A., SCHLOZMAN K. L., BRADY H., VERBA S. (2012), Social media and political engagement, Washington, Pew Internet & American Life Project, <https://www.pewresearch.org/internet/2012/10/19/social-media-and-political-engagement/> [access: 12.04.2023].
- SALMI V., KIVIVUORI J. (2006), The Association between Social Capital and Juvenile Crime. The Role of Individual and Structural Factors, "European Journal of Criminology", 3(2), pp. 123-148.
- SCOTT J. T., MARYMAN J. (2016), Using Social Media as a Tool to Complement Advocacy Efforts, [in:] "Global Journal of Community Psychology Practice", 7(1S), pp. 1-22.
- TWENGE J. M., JOINER T. E., ROGERS M. L., MARTIN G. N. (2018), Increases in depressive symptoms, suicide-related outcomes, and suicide rates among US adolescents after 2010 and links to increased new media screen time, "Clinical Psychological Science", 6(1), pp. 3-17.
- WALTERS W. (2002), Social Capital and Political Sociology. Re-imagining Politics?, "Sociology", 36(2), pp. 377-397.

DOI: <https://doi.org/10.34768/r1.2023.v492.08>

Dorota Bazuń*

University of Zielona Góra

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0403-6257>

e-mail: d.bazun@is.uz.zgora.pl

THE “SOCIAL EDUCATION ON THE MOVE” PROJECT AS AN EXAMPLE OF THE USE OF INFORMAL LEARNING METHODS IN HIGHER EDUCATION

THE “SOCIAL EDUCATION ON THE MOVE” PROJECT AS AN
EXAMPLE OF THE USE OF INFORMAL LEARNING METHODS IN
HIGHER EDUCATION

Keywords: formal, non-formal and informal education, higher education, mobile methods.

The article is an overview and provides information on the aims and objectives of the “Social Education on the Move” project. The project activities and their results are presented from the perspective of the use of non-formal education and informal learning methods in the context of higher education, i.e. formal education. The author reflects on the need to introduce changes in academic education that would enhance class appeal and, above all, make it easier for students to combine theoretical and empirical material with practice. One potential solution explored in the article is the use of mobile education methods. The SoMoveED project is implemented as part of the Erasmus+ programme and the KA2 action, supporting the development of strategic partnerships for higher education.

***Dorota Bazuń** – Ph. D. in sociology; scientific interests: social movements, social participation, social projects, mobile research and teaching methods.

PROJEKT “EDUKACJA SPOŁECZNA W RUCHU” JAKO PRZYKŁAD WYKORZYSTANIA NIEFORMALNYCH METOD UCZENIA SIĘ W SZKOLNICTWIE WYŻSZYM

Słowa kluczowe: edukacja formalna, pozaformalna i nieformalna, szkolnictwo wyższe, metody mobilne.

Artykuł ma charakter przeglądowy i zawiera informacje na temat założeń i celów projektu “Edukacja społeczna w ruchu”. Działania projektu i jego wyniki zostały przedstawione z perspektywy wykorzystania metod edukacji pozaformalnej i uczenia się nieformalnego w kontekście szkolnictwa wyższego, a więc edukacji formalnej. Tekst zawiera refleksje nad potrzebą takich zmian w kształceniu akademickim, które zwiększą atrakcyjność zajęć, a przede wszystkim ułatwią studentom łączenie materiału teoretycznego i empirycznego z praktyką. Jednym ze sposobów zaproponowanych w tekście jest możliwość wykorzystania mobilnych metod edukacji. Projekt “SoMoveED” realizowany jest w ramach programu Erasmus+ oraz akcji “KA2” wspierającej rozwój partnerstw strategicznych dla szkolnictwa wyższego.

The article aims to present the project “Social Education on the Move”¹ in the context of the use of mobile methods derived from the trend of non-formal education. The SoMoveED project is implemented as part of the Erasmus+ program and the KA2 action supporting the development of strategic partnerships for higher education.

The text consists of three sections. The first part outlines the context of the project and the assumptions regarding the need to introduce non-formal education methods in higher education. The second part presents the goals and assumptions of the SoMoveED project. The third part concerns the activities carried out as part of the project. In summary, attention is drawn to the effects of the implementation of the activities foreseen in the project and indications for further changes in the nature of higher education.

Project’s context

One of the problems of modern higher education is the difficulty in keeping up with the changing needs of the modern world (Posselt et al. 2018; Chircop et al. 2020; O’Malley 2020). The approach in which knowledge is the dominant component of this education is increasingly being questioned.

¹Co-financed under the Erasmus+ program of the European Union. Project’s No. 2020-1-PL01-KA203-082186.to be; SoMoveED project website: <http://www.somoveed.is.uz.zgora.pl>.

The trend towards holistic education draws attention to the fact that studies should equip graduates with knowledge, competencies and skills. In practice, however, this is not easy to implement. We observe changes in higher education, but universities seem to be more attached to the traditional approach than the change processes at lower educational levels. In this context, academic education is often accused of not adequately preparing graduates for work in the modern labor market.

Considering the three dimensions of adult education – formal, non-formal, and informal learning – “institutional ambiguities create the need to support cooperation between actors functioning in individual qualifications subsystems” (Stęchły 2021).

Formal education takes place within the education system (universities). Organized but institutionalized learning outside the education system is called non-formal, while informal learning occurs outside organized learning. Nowadays, we observe a shift in which non-formal and informal education are becoming increasingly important.

The distinction between non-formal and informal education is sometimes confusing. However, the main difference is that in the case of non-formal education, firstly, it takes place outside the traditional classroom setting. Secondly, it is based on a well-thought-out and planned schedule/scenario/curriculum. In contrast, informal education is less structured and not based on standardized curricula. It is also worth adding that informal learning may consist of developing knowledge and skills needed for work, but it can also be found in developing interests. In this sense, informal learning is close in practice to the development of interests or hobbies.

In this article, we focus on some dimensions and trends present in non-formal education and informal learning. Changing approaches to modern teaching occur faster in the case of earlier stages of education, but it seems to be adapted at universities with more excellent resistance. Meanwhile, universal access to information and ubiquitous noise require the development of a critical and reflective approach to information.

The literature review on the subject showed a significant discrepancy between the latest achievements in social sciences and academic practice. In teaching, trends such as the “relational turn” (Donati 2017), the “mobility turn” (Urry 2009), “m-learning” (Klimova, Poulova 2016), and “walking methodologies” (O’Neill, Roberts 2020) are not adequately reflected.

For many years, the European Commission has promoted the recognition of non-formal and informal learning in higher education (Recognition of prior... 2013). As early as 2005, ministers responsible for

higher education drew attention to the recognition of non-formal and informal education, stating that: “[w]e will work with higher education institutions and others to improve recognition of prior learning including, where possible, non-formal and informal learning for access to, and as elements in, higher education programs” (The European Higher... 2005).

The integration of formal, informal, and non-formal education is considered necessary for lifelong learning. Continuous training of future staff requires openness in terms of the methods used. The SoMoveED project, which will be presented later in this article, is an example of the use of approaches more often found in non-formal education and informal learning.

The goals and assumptions of the SoMoveED project

The SoMoveEd project responds to identified trends, problems, and needs related to contemporary social life and academic education. The aim was to bridge the gap between the universities participating in the project and to influence other educational institutions.

The ways of working with students at the individual universities participating in this project are very diverse. In many institutions, however, the traditional, passive form of information transfer, in which the teacher is the sender and the student is the receiver, still dominates. Classes conducted traditionally were often perceived by students as:

1. outdated in content delivery;
2. inadequate to the changing needs of students and the labor market;
3. unattractive for transmission.

The objective of the SoMoveED project was to develop, implement, and disseminate an innovation in the form of mobile social education in higher education. Its feature is the organization of the teaching process in motion, outside the university walls, and with stakeholders from outside the academic environment (citizens, representatives of institutions and organizations, activists, people at risk of marginalization, guides to specific contexts and social spaces).

This model combines three essential features of the educational process: (1) mobility; (2) participation; (3) inclusion. The characteristics listed refer to the content and form of the designed teaching tools and classes. Based on the pilot classes, the project partners believe that the organization of teaching classes in motion, with the active participation of students and other people, promotes better preparation for social life, including the role of an active citizen. Thanks to the introduction of the mobile social education model, the didactic offer at the universities participating in the project is (a)

more up-to-date compared to the traditional model, (b) more adequate to the needs, and (c) more attractive for class participants. The model consists of three modules:

1. exploratory (research) walks;
2. study visits;
3. educational games on the move.

The target groups of the project were (a) mainly students, for whom changes in the scope of curricula and didactic methods were introduced; (b) academics and teachers in general, because they have a significant influence on the shape of the classes; (c) future employers of social and humanities graduates were also an indirect target group.

The essential features of the mobile education model:

1. The model attempts to respond to the continuity of content in a traditional educational model associated with rapidly changing social life, with which program changes cannot keep up. This model involves, among other things, joint field activities and allows attention to be focused on new phenomena and problems that are directly noticed (e.g., changes in space related to global warming, spatial manifestations of divisions and social inequalities, social behavior, and relations in public spaces). The emphasis is on experiencing (seeing, listening, speaking, feeling) and then on the knowledge that can be generated, depending on the needs, before or after the mobile classes, so that you can already relate to these experiences.
2. The model described also attempts to respond to the growing needs of students who want to acquire new skills and competencies, including communication and organizational skills. The traditional model encloses students within the university walls, limiting their activity and subjectivity. The mobile model provides more significant training and independence for class participants who will act as organizers, experts, guides, players, and partners for external stakeholders. Reflexivity, criticality, and autonomy are also needed from the point of view of the labor market.
3. The mobile model increases the attractiveness of the learning forms, not only because of the active role of the students but also because of the participation of external stakeholders (experts, employers, activists, people at risk of marginalization) in joint activities).

Eleven partners are involved in the project. Eight are universities, two are non-governmental organizations, and one is an educational company.

The project partners come from different European countries, as shown in the map below.

Figure 1. A simplified map showing the countries of origin of the SoMoveED project partners.

Source: Noemi Napierała, map's author.

The activities carried out as part of the project

The SoMoveED project was a complex undertaking carried out by 11 partners representing social sciences, humanities and other related fields. The SoMoveED project included the following activities.

1. Researching mobile methods.
2. Exchange of good practices in the field of mobile social education.
3. Conducting pilot classes evaluated by the participants.
4. Preparation of an instructional video.
5. Development of a student handbook.
6. Developing a guide for academic teachers (teacher's toolkit).
7. Developing the MOOC training course on the education on the move.
8. Modifying the curricula of the partner universities by adding mobile methods.
9. Conducting partner meetings and disseminating the results.

The figure below shows the outputs of the project.

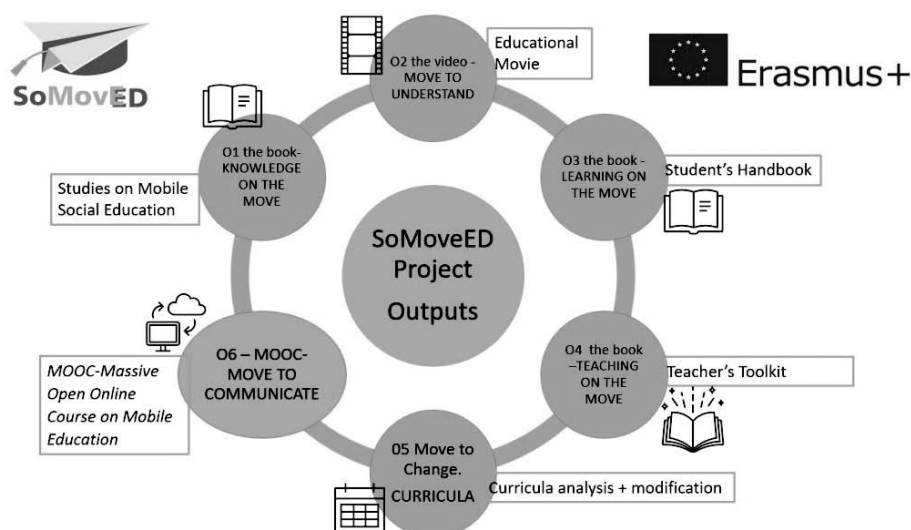

Figure 2. A diagram showing the types of outputs in the SoMoveED project and their interrelationships.

Source: Author's own work.

We have prepared three publications based on previous experience and knowledge, enriched with new skills and knowledge based on the exchange of good practices. Three books have been published and are available in open access.

1. *“Knowledge on the Move. Studies on Mobile Social Education”* – a collection of jointly created scientific texts (theoretical, methodological, empirical) on mobile, participatory, and inclusive methods and their application in academic didactics. Studies provide a common intellectual basis for project partners, institutions, and people using mobile methods (Roy et. al. 2023).
2. *“Learning on the Move. Social Education Handbook for Students”* – contains descriptions of good practices in applying innovative educational tools in the social and humanities education field. The handbook also shows how students can use these methods in future professional practice (Bazuń, Kwiatkowski 2023a).
3. *“Teaching on the Move. Social Education Toolkit for Teachers”* – contains tips on using such methods as walks, study visits, and educational games by teachers (Bazuń, Kwiatkowski 2023b).

In addition to the publication of books, we worked together on three other outputs². All results are interrelated. For example, experimental classes were often filmed, and parts later became elements of an instructional film. On the other hand, we use the material contained in books and collected during experimental classes in MOOCs.

1. *Instructional video* – a short video containing tips on conducting classes using study visits, research walks, and educational field games.
2. *A new program content* - innovative social and humanistic education forms and tools.
3. *The Massive Open Online Course* on Education on the Move is for those who want to know how to conduct activities based on mobile methods.

Key action 2 of the Erasmus+ program is to support the development of partnerships in the higher education sector and to strengthen international cooperation of universities with other universities and stakeholders. Therefore, it is worth mentioning the different added values of the project. The implementation of the SoMoveED project has already brought many benefits, but we also expect long-term benefits. The most important benefits are listed below.

1. Development of a solid international cooperation network.
2. Incorporation and use of new curriculum content for selected academic subjects and mobile methods of social and humanistic education increased the attractiveness of studies for students and improved teachers' satisfaction.
3. Influencing partner institutions by adapting and implementing good practices in teaching practice has contributed to a better adjustment of classes to the needs of students and the labor market.

Why is SoMoveED innovative? Because such methods were rarely used at the partner universities. We did not change the entire teaching system at the partner universities. Instead, we complemented an already existing approach by adding mobile methods where it was reasonable and possible. The SoMoveED project complies with the following definition of innovation: “the process of introducing new elements into a culture through either discovery or imitation” (Schaefer 2012; Tearney, Lanford 2016). We have identified some essential benefits of innovation using mobile methods.

²Available at SoMoveED website <http://www.somoveed.is.uz.zgora.pl/>.

1. *New educational content* – Thanks to fieldwork, new educational content has a chance to appear somewhat naturally due to joint observations of behavior, relationships, and spatial manifestations of social phenomena. According to the findings of modern researchers, learning about social reality in motion brings important cognitive values (O’Neill, Perivolaris 2020; O’Mara 2019). Going outside, observing, and experiencing more sensitizes to certain phenomena. It also lasts longer in the memory than absorbing the same content from a publication or a lecture.
2. *New forms of academic education* – New forms of education in the form of research walks, study visits, and educational games on the move are used in educational practice, but in an incidental way. The SoMoveED project introduces these forms as intentional and interrelated, systematically used to achieve a specific effect by increasing public awareness, commitment, responsibility, and the potential for change among students and academic teachers. The introduction of these forms is primarily associated with the review and change of curricula at partner universities and their promotion at other universities.
3. *New roles of participants in the education process* – The use of mobile methods during classes allows for a much broader range of student activity and commitment. Joint educational activities assume that students are co-organizers, guides, experts, and collaborators. Participation involves collaboration with academic teachers and various external stakeholders. In the field, approaching a given topic in motion also flattens the hierarchy in the student-teacher relationship, making them more partners in the educational process.

The SoMoveED project was carried out by a very international team. Eleven partners from ten countries created an extraordinary mosaic of cultures, competencies and knowledge. What criteria were used to select the partners?

1. The first criterion was *diversity*. The aim was to build a network of entities with different experiences, competencies, and functioning in other contexts – to exchange experiences and knowledge and to create a synergy effect. The basis for this diversity was internationality and different levels of experience in using mobile methods.
2. The next criterion was *previous contact with the partners*. Previous positive experiences and personal connections with people associated

with institutions and organizations were important in the selection of partners.

3. An important criterion was the *level of interest and motivation of potential partners*. We assessed this on the basis of the type of contacts that accompanied the cooperation at the initial stage. We considered quick and substantive responses as a good indicator of future collaboration.
4. *The cross-sectoral origin of the partners* – The project involved (a) universities, (b) non-governmental organizations, (c) enterprises, and (d) very diverse stakeholders. Thanks to this, we had the opportunity to combine and exchange various types of potentials (experiences, knowledge), which responded to the need to develop the practical usefulness of education.

Figure 3. Students during an exploratory walk in Broniszów, a historical village in Poland, class run by Magdalena Pokrzyńska.

Source: Photo by Dorota Bazuń.

Conclusions

The SoMoveED project still requires in-depth evaluation studies, which are planned after its completion. However, we can already draw some conclusions about the use of mobile methods in higher education.

Firstly, there is no need to transform all classes into those that take place outside the university walls. However, it is worth doing at least one such course per semester. In addition to the effect of diversifying the didactic process, it gives a chance to change the relationship between the group members and the teacher. Secondly, despite appearances, mobile classes require excellent preparation and are very time-consuming for both teachers and students. It is not always possible to organize classes according to the schedule. More time is often needed to visit a place or an organization because the commute is not always short. But even if the distance is greater, this option is worth considering. Instead of taking one class, you can plan to accumulate them over two weeks. Thirdly, outdoor activities also require preparation for possible unforeseen circumstances due to the weather, the presence of bystanders, and various difficulties. Fourthly, when students actively participate in the preparation of classes and have a sense of influence on their course and shape, unobservable things begin to happen in the university class environment. The commitment and creativity of the students are often revealed, and even after the classes are over, they sometimes feel the need to contact the organization they have visited or the people they have met. From passive recipients of "knowledge", they more often become participants and creators, influencing social processes in a group or local community.

The mutual exchange of knowledge, information, and experience has led to an increase in the use of mobile methods by teachers who took part in the SoMoveED project, as shown by the evaluation study carried out during the project. The awareness of academic teachers about the potential and barriers of using educational methods on the move has also increased.

Literatura | References

- BAZUŃ D., KWIATKOWSKI M. (EDS.) (2023b), Teaching on the Move. Social Education Toolkit for Teachers, Oficyna Naukowa, Warszawa, <http://www.somoveed.is.uz.zgora.pl/outputs/teachers-toolkit-teaching-on-the-move/> [access: 15.06.2023].
- BAZUŃ D., KWIATKOWSKI M. (EDS.) (2023a), Learning on the Move. Social Education Handbook for Students, Oficyna Naukowa, Warzsa-

- wa, <http://www.somoveed.is.uz.zgora.pl/outputs/learning-on-the-move-social-education-handbook-for-students/> [access: 15.06.2023].
- CHIRCOP D., KARAKAS C., KISS M., SZCZEPAŃSKI M., SCHOMAKER L. (2020), The future of tertiary education in Europe. In-depth analysis, EPRS European Parliamentary Research Service, PE 652.095 – September 2020.
- DONATI, P. (2017). Relational Versus Relationist Sociology: A New Paradigm in the Social Sciences, [in:] “Stan Rzeczy”, 1(12), pp. 15-66, <https://doi.org/10.51196/srz.12.2>
- KLIMOVA B., POULOVA P. (2016), Mobile Learning in Higher Education, [in:] “Advanced Science Letters”, 22(5-6) pp. 1111-1114, DOI: <https://doi.org/10.1166/asl.2016.6673>.
- O'MALLEY B. (2020), Challenges for 'European Universities' revealed by survey – University World News, <https://eutopia-university.eu/english-version/on-the-media/university-world-news-challenges-for-%E2%80%99european-universities-revealed-by-survey> [access: 23.07.2023].
- O'MARA S. (2019), In Praise of Walking, W. W. Norton & Company.
- O'NEILL M., PERIVOLARIS J. (2020), Critical Theory in Practice: Walking, Art and narrative as conjunctural analysis, [in:] “The Large Glass”, Museum of Contemporary Art Skopje, pp. 26-31, <https://blogs.kent.ac.uk/edgesmargins/files/2021/01/The-Large-Glass-web-Maggie-ONeill-and-John-Perivolaris-Critical-Theory-in.pdf>.
- O'NEILL M., ROBERTS B. (2020), Walking Methods Research on the Move, Routledge.
- POSSELT T., ABDELKAFI N., FISCHER L., TANGOUR C. (2018), Opportunities and challenges of Higher Education institutions in Europe: An analysis from a business model perspective, [in:] “Higher Education Quarterly”, 73(1), pp. 166-184.
- RECOGNITION of prior non-formal and informal learning in higher education, (2013), European Commission, European Education and Culture Executive Agency, Eurydice, <https://data.europa.eu/doi/10.2797/24279>.
- ROY A., GÜLHAN S. T., BAZUŃ D., KWIATKOWSKI M. (EDS.) (2023), Knowledge on the Move. Studies on Social Mobile Education, Oficyna Naukowa, Warszawa, <http://www.somoveed.is.uz.zgora.pl/outputs/knowledge-on-the-move-studies-on-mobile-social-education/> [access: 15.06.2023].
- SCHAEFER R. T. (2012), Sociology. A brief introduction (10th ed.), McGraw-Hill, New York.

-
- STĘCHŁY W. (2021), Edukacja formalna wobec edukacji pozaformalnej i uczenia się nieformalnego. Analiza komplementarności instytucjonalnej w kontekście Zintegrowanego Systemu Kwalifikacji, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa.
- TEARNEY W. G., LANFORD M. (2016), Conceptualizing Innovation in Higher Education, [in:] Higher Education. Handbook of Theory and Research, (ed.) M. B. Paulsen, Springer, pp. 1-40.
- THE EUROPEAN HIGHER EDUCATION AREA – ACHIEVING THE GOALS (2005), Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bergen, 19-20 May 2005.
- URRY J. (2009), Mobile sociology, [in:] "The British Journal of Sociology", 61(1), <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2009.01249.x> [access: 10.06.2023].

DOI: <https://doi.org/10.34768/r1.2023.v492.09>

Bogdan-Nicolae Mucea*

“1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8380-6226>

e-mail: bogdanmucea@yahoo.com

CHALLENGES FACING THE FORMER MONO-INDUSTRIAL COMMUNITIES: UNEMPLOYMENT, LACK OF INVESTMENTS – A STUDY ON ROȘIA MONTANĂ

CHALLENGES FACING THE FORMER MONO-INDUSTRIAL COMMUNITIES: UNEMPLOYMENT, LACK OF INVESTMENTS – A STUDY ON ROȘIA MONTANĂ

Keywords: unemployment; poverty; mono-industrial area; Roșia Montană; community investment.

The article aims to present the opinions of the inhabitants of the Romanian local community Roșia Montană, who are coping with challenges arising from the closure of mining investments. The analysis focuses on prevalent challenges affecting populations of former mining communities, namely high unemployment rate and poverty. The case of Roșia Montană, a former mining community, is noteworthy as a foreign investor (Roșia Montană Gold Corporation – RMGC) planned a new mining project. Nevertheless, the proposed investment would only create jobs for 20 years only and lacked solid plans for employment stability after the exploitation period. Environmental problems and civil society protests put an end to the project, resulting in an additional number of redundancies of people working on the

***Bogdan-Nicolae Mucea** – Ph. D. in sociology, associate lecturer; scientific interests: quantitative social research, qualitative social research, labour sociology, global governance and regionalism and development studies.

launch of the new project. The study's methodology involves two surveys which present the perspectives of the Roşia Montană community members on the current post-RMGC state of affairs (2020). Additionally, views obtained from ex-RMGC staff in 2015, a year after their dismissal, were considered. Presented considerations conclude that sustainable development plans should be adapted to the needs of the local population. The study on the case of Roşia Montană shows that investors implemented strategies to improve the locals' situation.

WYZWANIA STOJĄCE PRZED BYŁYMI SPOŁECZNOŚCIAMI MONOPRZEMYSŁOWYMI: BEZROBOCIE, BRAK INWESTYCJI – BADANIE NA TEMAT ROŞIA MONTANĂ

Słowa kluczowe: bezrobocie, ubóstwo, obszar monoprzemysłowy, Roşia Montană, inwestycja społeczna.

Artykuł koncentruje się na przedstawieniu opinii mieszkańców rumuńskiej społeczności lokalnej Roşia Montană, stojącej przed wyzwaniami wynikającymi z zamknięcia inwestycji górniczej. W analizach skupiono się na największych wyzwaniach, przed którymi stoi ludność byłych gmin górniczych, a mianowicie wysokiej stopie bezrobocia i ubóstwie. Przypadek dawnej gminy górniczej Roşia Montană jest szczególnie interesujący, ponieważ inwestor (Roşia Montană Gold Corporation – RMGC) planował nowy projekt wydobywczy. Nowa inwestycja dałaby jednak zatrudnienie jedynie przez 20 lat. Problemy środowiskowe i protesty społeczeństwa obywatelskiego położyły kres temu projektowi, co spowodowało dodatkowe liczne zwolnienia pracujących przy uruchamianiu nowego projektu. Podstawę empiryczną artykułu stanowią dwie ankiety, pierwsza z nich zrealizowana w 2020 roku prezentująca opinie mieszkańców Roşia Montană, druga zrealizowana w 2015 roku odnosi się do opinii pracowników zamykanego przedsiębiorstwa wydobywczego. Wyniki wskazują, że plany zrównoważonego rozwoju powinny być dostosowane do potrzeb lokalnej społeczności. Studium przypadku Roşia Montană pokazuje, że inwestorzy wdrożyli strategie mające na celu poprawę sytuacji mieszkańców.

Introduction

The main purpose of the article is to characterise the social consequences of the functioning of a mono-industrial community after the closure of the industry (as reflected in the opinions of the community inhabitants). The

challenges on which the reflections focus are set in the context of poverty and unemployment, which translate into the daily functioning of the inhabitants of such communities.

Sociologists and professionals from other research fields have shown particular interest in the issue of poverty characterising industrial localities, especially the mining areas of post-communist Romania. They have emphasised the discrepancy between rural and urban areas, or between areas formerly dependent on the industry and urban regions where the service sector is developing, taking into account aspects such as the dynamics, expansion and severity of the poverty phenomenon, as well as structural and individual regional factors, specific to mono-industrial areas. At the same time, it has been pointed out that the residential environment of the community might determine poverty (Paraschiv 2008, p. 424; Mucea 2022, pp. 96-97). The expansion of poverty is evident in areas that used to be thriving in the past but have become mono-industrial and poor due to the restructuring of the mining sector. It is in this context that I want to place my considerations.

Mono-industrial communities rely heavily on a single industry or business for their economic livelihood. These communities can face significant challenges when that industry declines or closes, leaving many residents without jobs or economic opportunities. One of the most critical challenges facing former mono-industrial communities is high unemployment. When the dominant industry in a community closes or relocates, it can leave many workers without jobs. This can have a domino effect as businesses that rely on the spending power of these workers also struggle, further exacerbating the economic downturn.

Additionally, the loss of jobs can have a ripple effect on the local economy, with reduced tax revenues and less money circulating in the community. Another challenge for former mono-industrial communities is a lack of investment. Attracting new businesses or industries to the area can be difficult when a society is dependent on a single sector. Investors may be wary of putting money into a community with a history of reliance on a single industry, especially if that industry has recently declined or failed. This lack of investment can make it difficult for communities to diversify their economies and create new employment opportunities.

To address these challenges, former mono-industrial communities may need to focus on economic diversification and attracting new businesses and industries. This can be challenging, but some strategies can help. One approach is to identify the community's strengths and assets, such as natural resources or a skilled workforce, and use them to attract new businesses.

Another strategy is to invest in education and training programmes to help workers develop new skills that are in demand in other industries.

The considerations begin with a description of the context of the mining industry in Romania and the local community, taking into account the historical perspective. The next part is devoted to social poverty, which is a burning social problem related to the consequences of investors' decisions in mono-industrial areas. The third part contains a description of the methodological framework. Then, the obtained research results are described, followed by a summary.

Local context

Over time, the mining industry has fully contributed to the development of Romania's national economy. Decision-makers need to understand the complexity of mining activities and their essential role in the country's economic sector. The characteristics of the mining industry in Romania and of the selected local community will allow us to set the context for the considerations and to answer the question of what factors contribute to the exacerbation of the problems resulting from the closure of such an industry.

After the fall of communism in Romania, major transformations occurred in the mining sector through reorganisation, restructuring, concessions, cessation of activities and finally, the closure of mines, which had a significant adverse effect on the economy and social life throughout the country (Mucea 2018, pp. 218-219). Mining communities were greatly affected, both in terms of their quality of life (Pascaru 2013, pp. 71-79; Pleșa 2011, pp. 240-242; Pleșa 2012) and in terms of the level of interpersonal relations specific to community life (Pascaru 2007, pp. 28-38). In Romania, as well as in other countries, mining activity represented an opportunity for development and employment, and thus a path to modernity and sustainable development; producers used to focus on technology and development rather than on the impact of mining activities on the environment and nature (Krueger 2002, pp. 872-875; Mucea 2020, pp. 101-102).

The focus was not on the destruction of the environment by mining, but on the transformation of the environment by mining (Bridge, McManus 2000, pp. 12-15). Therefore, the mining communities had to bear the consequences of mining activities (Egresi 2011, pp. 59-61). Nowadays, mining companies are subject to much stricter scrutiny. In addition to their own profitability and sustainability, they have to seek solutions for the community in which they operate (Mucea 2018, pp. 218-219). The old gold mining community of Roșia Montană had to adapt to the changes

that occurred with the globalisation process and to the consequences of the presence of Roşia Montană Gold Corporation (RMGC) in the area (Mucea 2020, pp. 101-102).

When RMGC reduced its activities in Roşia Montană, the inhabitants of the mining town found themselves once again without wages and facing the consequences of the closure of mining activities. In other words, they had to cope with unemployment after the restructuring of state-owned companies and the closure of foreign companies. Based on the idea that RMGC provided the locals of Roşia Montană with the opportunity to have a job and contributed to a slight development in the region, we carried out a study aiming to highlight the opinions of the inhabitants of Roşia Montană (some of them former employees of RMGC) regarding the importance of jobs for their community.

Poverty in rural mono-industrial areas as a social problem

Poverty is one of the world's most critical problems, and Romania, as an EU member state, still faces high levels of it. The phenomenon of poverty is not unique to Romania. Highlighting this context is essential for understanding the issues raised. In 2018, the National Institute of Statistics of Romania defined poverty as "the situation experienced by those people whose incomes are so low that they cannot reach a standard of living considered acceptable in the society in which they live, who face multiple disadvantages related to unemployment, low income, poor living conditions, inadequate health care and barriers to access to education, culture, sports and leisure" (INS 2018, p. 13) In the present discussion, the perceived poverty of the population in the Romanian villages reflects the general concept of poverty. Still, all the above-mentioned manifestations associated with global poverty are mainly the result of the population living in rural areas. As development opportunities are limited in villages, people living in rural areas are more vulnerable to poverty than people living in cities, although this is not a general, widespread phenomenon (Mucea 2022, p. 99).

According to the National Development Plan, 2004-2006, and the development plans drawn up at the county level, the problems associated with the rural environment and the issues related to rural poverty are real threats to the efficient and sustainable development of the villages. Most socio-economic studies focus on the difference between urban and rural areas. Poverty is more pronounced in the rural population than in urban communities. At the same time, the more people live in urban areas, the richer the countries are. The changes that took place in Romania after 1989 widened the gap between urban and rural areas. Villages

became increasingly disadvantaged due to the difference in the national power regime regarding infrastructure, public utilities, housing comfort, and access to education and health services. All the above indicators show a precarious quality of life in most Romanian villages (Paraschiv 2008, p. 440; Petre 2006). Compared to the urban environment, the rural setting is disadvantaged in several ways. Firstly, in Romania the infrastructure is much better developed in urban areas. By infrastructure, we mean access to certain areas or regions (road, rail, etc. infrastructure) and public utilities (street lighting, sewerage, running water, etc.). We assume that household comfort is limited due to the absence of public utilities (Mucea 2022, p. 97).

Continuing the comparison between urban and rural regions, one can observe that the rural population has a lower income than the urban population; at the same time, the proportion of the unemployed and the number of persons without a job are higher in the countryside. Many persons included in the last two categories (unemployed and without employment) work, but without legal status, as day labourers (working “during the day”) in various households, for small amounts of money, for a hot meal or for alcohol and cigarettes. Although such day workers also exist in urban areas, this form of work seems to be more common in rural areas (Mucea 2022, p. 98).

Poverty is even more visible in mono-industrial areas than in rural areas in general, because these regions have enjoyed periods of prosperity. However, with the restructuring or de-structuring of the industrial or the mining sector, communities living in the mono-industrial areas have experienced job cuts, lower wages and rising unemployment. Such problems are difficult to solve without the development of a coherent vision and the active, responsible involvement of the authorities. There seems to be a lack of a sustainable development strategy based on economic recovery in the mono-industrial regions. After the restructuring or de-structuring of the industrial sector, no system seems to have been implemented to ensure a stable income for the population and the prosperity of the community.

In the case of mining communities, the most visible type of vulnerability is represented by high unemployment rates, which can be considered a chronic phenomenon and is difficult to address (Radu 2015, p. 32). The poverty of mining regions makes people and investors reluctant to settle or start activities there, even though investors could benefit from people’s readiness to accept lower wages in areas with limited job opportunities.

The problems faced by Romania’s mono-industrial communities are many and diverse. In addition to the ones mentioned above, we could also mention the pollution resulting from previous industrial activity or the

lack of infrastructure. The mining localities are probably the most eloquent example in this respect.

For example, we can mention here the problems faced by the inhabitants of Roşia Montana, which are similar to those of other people in the Apuseni Mountains (Plăiaş 2012, p. 59): high unemployment, lack of investment and jobs, poorly developed infrastructure and poor access to services, due to the remoteness of the area. All this, combined with a perceived lack of vision on the part of the authorities regarding the sustainable development of the region, contributes to the massive depopulation of the locality (Mucea 2022, p. 32).

Although the case of Roşia Montană is not isolated, the situation is similar in many other mining regions. This study will focus on Roşia Montană, especially since the case has generated much debate in Romanian society.

Methodological background

The results of two research projects are used to achieve the article's fundamental purpose which is to characterise the consequences of the closure of a mining investment in a mono-industrial area of the local community. The primary purpose of both surveys was to determine the predominant type of organisational commitment that former employees had to the RMGC project, but also to capture the influence of the amount of time that employees spent at the company on organisational commitment to the project. The data collection of the first study was carried out in the spring of 2015 in a quantitative exploratory study, using the sociological survey as the research method. The questionnaire was used as a data collection tool. The sample of the sociological survey consists of all the people employed by RMGC who were dismissed as a result of the restructuring process of the company. In addition, only former employees of the company who come from Roşia Montană or at least had their permanent residence in this village were included in the research. In other words, people who consider themselves and are considered by the community to be locals. The sample chosen is a non-probability sample, or a snowball sample. This sampling method was chosen because the RMGC representatives did not provide any information about former employees. Therefore, 49 people were interviewed.

The data of the second study were collected at the beginning of 2020, in February, March, April, and May, again using the sociological survey based on a questionnaire. The questionnaire was administered directly, with a period of interruption due to the state of emergency associated with the COVID-19 pandemic, when telephone questionnaires were used. The

sample used for this research was intentional, non-probabilistic and specific to case-study research. It was formed taking into account the distribution of the total population in the region of the main villages of the Roşia Montană commune. Thus, the number of inhabitants living in the main villages of the commune is as follows: Roşia Montană – 778 people; Cărpiniş – 1448 people; Gura Roşiei – 233 people; Vârtop – 224 people; and Corna – 168 people, including persons under 18 years of age. Thus, the sample size was established based on the number of inhabitants of the commune. The questionnaire was administered to at least 10% of the people living in the locality (each village in the commune), who were at least 18 years old at the time of the survey. After data collection and validation, the number of respondents in each village in the commune is 282 people, distributed according to the village of affiliation as follows: Roşia Montană – 79 people (28%); Cărpiniş – 130 people (46.1%); Gura Roşiei – 31 people (11%); Vârtop – 23 people (8.2%); and Corna – 19 people (6.7%). Of the total number of respondents, 51.1% were men and 48.9% are women. In terms of current occupation, most respondents, 45.2%, were employed, 33% were retired, and 11.5% were unemployed or performed household activities. Small percentages were registered as students (3.9%) and as entrepreneurs or certified self-employed (3.2%). Even lower percentages were recorded for the following categories: unemployed persons who receiving compensation, persons on maternity leave, or students. For each type, the percentage was 1.1% of the total number of valid answers.

I also focused on another issue of great importance: the percentage of persons from the mining locality who worked or are currently employed – they or other members of their conjugal family (parents and their children) – in the state mining enterprises (Roşia Min and Cupru Min) or in the investment company in the commune (Roşia Montană Gold Corporation – RMGC). This question allowed each respondent to choose between several options. Thus, we recorded cases where a person worked for only one of the three employers mentioned, for two of them, or even for the three employers mentioned in a similar situation for their family members.

The table below shows the frequency distributions according to the percentage distribution of respondents, but does not take into account the period during which the respondents were employed by the three companies.

Table 1

The percentage of persons (and these persons' family members) who worked for state-owned mining companies, for RMGC or none of the two aforementioned categories of institutions

He/she/they worked for:		RoşiaMin	CupruMin	RMGC (Gold)	None
Respondent	In the past	29.9%	15.1%	26.3%	44.2%
	currently	2.2%	3.3%	4.4%	90.5%
Members of the respondent's family	In the past	41.5%	22.2%	35.3%	27.4%
	currently	1.9%	13.9%	10.5%	76.4%

Source: own study.

As shown in Table 1, in the past the mining sector employed a larger number of people compared to the current situation, whether we are talking about employees of the company that extracted gold and silver or the company extracted copper. Thus, 45% of the respondents used to be employed by the state-owned mining enterprises (Roşia Min and Cupru Min), while now these two enterprises employ only 5.5% of the total number of respondents. The percentage is even lower because Roşia Min has only three direct employees. Still, the survey also included some people employed by the security company that oversees the former premises of the company, which is a separate entity from the mining company, although it is employed by Roşia Min to provide security services. The proportion of those who currently work for Roşia Min is even smaller. The situation is similar for the persons in the respondents' families: while in the past 63.7% of them worked at Roşia Min and Cupru Min, today only 15.8% of the respondents' family members work at these mining enterprises. The percentage is higher for respondents' family members currently employed at Cupru Min (13.9%), perhaps the only state-owned mining company that extracts and processes metal ore in Romania. The other state-owned company was being de-structured with the closure of the Romanian mining sector, and the need for jobs in this area became increasingly urgent (Mucea 2022, pp. 59-60).

Research results

The research projects indicate the opinions of the inhabitants of the selected area on the importance and consequences of the closure of the mining industry. The research results also allow us to answer questions about the challenges facing these communities.

Before focusing on the current situation of the inhabitants of Roşia Montană, it is worth presenting here the results of the research conducted in the spring of 2015 among former RMGC employees who were laid off as a result of the restructuring of RMGC's operations. To understand the importance of employment in the region, it is crucial to correctly perceive the attitude of former RMGC employees towards work in general and the work they did for the foreign company that invested in the area. It can be observed that the availability of jobs in the region, associated with the presence of RMGC, has contributed to the development of the local community.

The respondents (former employees of RMGC) were asked to define the importance of work for their particular case. As expected, none of the respondents argued that work was unimportant or unimportant to them. 90.4% of the respondents (47 people) felt that work was important to them, and only 9.6% (5 people) said that work was perceived as effective. Therefore, most respondents felt that work was an important factor. The responses demonstrated that job stability was perceived as a factor of great importance. The foreign company benefited from the fact that people needed jobs and was able to attract them by offering them stable employment.

The need for any form of investment in the Roşia Montană region is reflected in the answers provided by the persons who participated in the research (former employees of RMGC), of whom only 30.8% (16 people) managed to find another job at the time of the survey (approximately after two years after being laid off), while 69.2% (36 people) were still unemployed at the time of the sociological study.

Among the unemployed respondents, 69.4% (25 persons) thought that it would be challenging for them to find a job in the near future as good as the one offered by RMGC; 22.2% (8 persons) thought that it would be rather difficult for them to find a job as good as the one offered by RMGC in the near future; only 8.4% of the respondents (3 persons) expected it would be rather easy or easy for them to find a job as good as the one offered by RMGC.

For the respondents who were employed at the time of the survey, their perceptions of their current workplace, compared to the job they had at RMGC were also recorded. For example, 43.8% of the respondents felt that the position they held at the time of the survey was as good as the one they had had at RMGC, 37.5% thought that their current job was better than the one they had had at RMGC, and 18.8% of the respondents perceived the position they held at the time of the survey as worse than the one they

had had at RMGC. The answers to the question regarding the respondent's perception of their current job indicate that the persons who perceived their current position as being as good or even better than the one they had at RMGC were willing to be integrated into the labour force and to have a stable income, regardless of whether it was offered by Roşia Montană Gold Corporation or by another state-owned or private company, whether in the mining sector or not. Thus, it appears that for the community in the region of Roşia Montană, the availability of jobs is considered necessary, irrespective of the company providing employment, on condition that their environment, heritage and local specificity are not influenced negatively.

The importance attributed by the people living in Roşia Montană to the job they used to have at RMGC was also a point of interest for our research. The results obtained are very suggestive: 48.1% of the respondents attributed a very high importance to the former job they had at RMGC; 48.1% of the respondents considered that their former job had a high significance in the context of their lives, and only 3.8% of the respondents believed the job they had at RMGC was unimportant and very unimportant. In other words, for 96.2% of respondents, the mining company offered a very important or important work opportunity. The high percentage can be explained in different ways: from the lack of a job at the time to the lack of a strategy on the part of the authorities, which highlights the importance of employment in the Apuseni Mountains region in general and in Roşia Montană in particular.

As regards the extent to which the population of Roşia Montană relied on the job they used to have at RMGC, 30.8% of the respondents considered that they were still dependent to a large extent on the job offered by RMGC, while 21.2% argued that they depended on it to a considerable extent. 28.8% of the respondents considered that they still relied on their former job to a minimal extent. Even lower percentages were registered in the case of Roşia Montană residents who believed that they depended on the job offered by RMGC to a small extent (9.6%) and in the case of persons who argued that they relied on their former job neither to a large nor to a small extent (9.6%).

To understand the need and importance of investments in mono-industrial areas, as another research question in this study, we extended the data presented so far with other data that focused not only on the employees of RMGC (since 2015), but also on the entire community of Roşia Montană (in 2020). We intended to give an accurate picture of how individuals from the locality of Alba County perceived the results of the restriction of the investor's activity in their region.

The closure of the state-owned mining operations in the locality (Roşia Min) caused significant problems. Due to the lack of jobs in the region, the locals welcomed the employment opportunities provided by foreign companies interested in investing in the locality. In fact, for many residents of Roşia Montană, the period during which Roşia Montană Gold Corporation (RMGC) operated in the locality represented a period of stability, not only in terms of employment. In addition to the economic implications (resulting from the presence of capital, as RMGC employees benefited from the income), the company became involved in community-related activities and community-support projects, even ensuring sponsorship in some situations. The reasons behind such socially concerned actions are unknown to us and beyond the interest of this research.

We are not analysing here, and we do not know exactly what the reasons are for such actions. Nevertheless, we specify that for a long time RMGC adopted the strategy of glocalisation in an attempt to attract the community of Roşia Montană, a process that proved to be successful (Pascaru, 2013, Mucea, 2018). On the one hand, most of the respondents, 79%, think that the main effect that the reduction of the company's activity had on the community was the reduction of jobs. At the same time, 54.7% feel that after the company's activity was reduced, the people of the commune were no longer helped by the company. This fact has profound implications at both individual and community levels, including the lack of stable jobs in mono-industrial areas.

On the other hand, 33.3% of the respondents think that the case has not been brought to the public's attention by the restriction of the company's activity. This fact may have implications for only a part of the population, more precisely for the locals working in tourism and hospitality, since an area that is brought to public attention in the media attracts tourists and people interested in visiting the site. However, the famous town in the Apuseni Mountains has not benefited much from advertising and media coverage, as tourism is a very underdeveloped industry in the area. In recent years, however, some locals have taken the initiative to provide accommodation for tourists.

The reduction of RMGC's activity had some implications for a part of the community, more precisely for the people living in the area of the company's acquisition; after RMGC ceased its activity in the regions, the locals from Roşia Montană no longer had the opportunity to sell their property, as highlighted in the sociological survey. Thus, 48.6% of the respondents in the locality declared that locals could no longer sell their

property after the activity of the foreign company was reduced. The inability to sell the property had many implications, some of which were beneficial at the individual level but detrimental to the community. For example, if the sale of the property had continued, the locals who chose to sell their properties could have obtained significant sums of money in exchange for the property, which could have ensured, at least for a while, sufficient resources to help them live a better life, as happened in the case of the locals who sold their property in Roșia Montană and subsequently settled in other regions. However, such actions have been detrimental to the community and have led to increased depopulation, which has occurred as a result of displacement.

On the other hand, since the presence of RMGC in the area has caused conflicts at the community level, the restriction of its activity in Roșia Montană has improved relations among the locals, according to 39.9% of the respondents. Although this aspect is not discussed in the present study, the presence of an investor in mono-industrial areas with high unemployment or an acute shortage of jobs, who decides to employ only part of the community, generates conflicts between those who support the investment and those who oppose it.

The questionnaire also revealed additional aspects relating to the closure of RMGC's activities in Roșia Montană. For example, in addition to the standard response options in the questionnaire, 5.8% of the respondents provide an additional personal opinion. These opinions are generally against RMGC, arguing that with the restriction of the investor's activity in the area, the life of the locals returned to normal, corruption and enmity among people decreased (1.8%), and pollution has been reduced (0.4 %). The chances of state-owned enterprises restarting their activities increased. However, some respondents felt that the cessation of RMGC's activities in the area had reduced the attention given to their locality (1.4%), while unemployment in the region had increased (2.2%). At the same time, 0.4% of the respondents considered that the reduction of RMGC's activity in Roșia Montană did not have a considerable effect (Mucea 2022, p. 204).

While the older population in the area benefits from a retirement allowance, younger persons, who do not have employment opportunities, are forced to migrate either to urban regions in Romania or abroad. This situation is characteristic not only of Roșia Montana, but also of other mono-industrial regions in Romania. According to 65.2% of the participants in the survey, the depopulation of the area was a result of the cessation of RMGC's activities in the commune. However, the depopulation was also strongly influenced by the fact that local people sold their properties in Roșia Montana and chose to move to other areas. This process took place

at the same time as RMGC was acquiring properties in the locality to start the proposed investment project. For some locals, more precisely for those living in the area of the company's acquisition, the sale of the property was a chance to capitalise on land and housing in a poorly developed area and to migrate to more developed areas, depending on their preferences. In most cases, the areas chosen were those that offered more opportunities for the families of Roşia Montana.

Conclusions

The depopulation of rural areas due to the migration of the younger population to urban areas is widespread. In this way, villages become unattractive areas for investors and young people alike, and poverty is a consequence of this situation. The elements in our study represent poverty indicators in the towns (Mucea 2022, p. 98). The challenges facing former mono-industrial communities are significant and can have a long-lasting impact on the local economy. However, with careful planning and strategic investment, these communities can overcome these challenges and build a more resilient and diverse economies.

The anti-poverty strategies implemented by the authorities in rural areas must be adapted to the specificities of each community, and the development measures and policies implemented require a high degree of adaptability to local specificities. Therefore, the efficiency of local institutions in these areas is essential to solve the problems caused by poverty. On the other hand, the education and employment of locals in these areas might have direct positive results in combating poverty in the regions. Thus, any policy focused on local development and poverty reduction must take into account the educational component as well as the integration of the unemployed into the labour market through sustainable economic development (Paraschiv 2008, p. 449; Mucea 2022, p. 98).

Recently, the situation in several local regions has improved, mainly due to the availability of European funds and the excellent capacity of local leaders to organise and attract such investment funds. The non-reimbursable funds, earmarked exclusively for the rural environment, have contributed to the modernisation of villages and the development of efficient community and agricultural infrastructures, which in turn has attracted investment and the relocation of company headquarters and production facilities to these areas. Such development strategies, which are part of a process of durable reorganisation of rural areas, determine a reverse migration towards rural localities (Mucea 2022, p. 100). Villages close to cities generally have more advantages in terms of development. In the case of more remote or

isolated rural areas, the presence of an investor might have consequences such as a slight increase in the population. In the specific case of Roșia Montană, the population increase was partly determined by the presence in the area of the company's employees who were not from Roșia Montană. They came from different regions of the country, worked for the company and changed their residence in the commune.

In conclusion, we reiterate the need to invest in mono-industrial areas as the only way to prevent depopulation. At the same time, investments or sustainable development plans should be adapted to the needs of the local population. The studies carried out in Roșia Montană, from 2015 until 2020, show that no strategies have been implemented to improve the situation of the local population. However, the dependence felt by the people of the commune on the RMGC is decreasing. The persons who have decided to stay in the area seem to be getting used to the current situation in the area and are trying to make a living from other activities not related to the mining sector. At the same time, the expansion of employment opportunities in the state-owned company Cupru Min has been beneficial for the inhabitants of Roșia Montană. However, the situation for the people living in this old mining town is far from stable.

Literatura | References

- BRIDGE G., MCMANUS P. (2000), Sticks and Stones: Environmental narratives and discursive regulation in the forestry and mining sectors, "Antipode", 32(1), pp. 10-47.
- EGRESI I. (2011), The Curse of the Gold. Discourses surrounding the project of the largest pit mine in Europe, "Human Geographies", 5(2), pp. 57-68.
- INS (Institut National de Statistică) (2018), Dimensiuni ale incluziunii sociale în România, anul 2017, https://insse.ro/cms/sites/default/files/field/publicatii/dimensiuni_ale_incluziunii_sociale_in_romania_2017.pdf.
- KRUEGER R. (2002), Relocating Regulation in Montana's Gold Mining Industry, "Environment and Planning", 34(5), pp. 867-881.
- MUCEA B. N. (2018), From employment to organisational commitment: a case study of former employees of Roșia Montană Gold Corporation in the context of globalisation, "Annals of the 'Constantin Brâncuși' University of Târgu Jiu", Economy Series, iss. 3, pp. 261-271.

- MUCEA B. N. (2020), Description and analysis of the main causes that led to the invalidation of the referendum regarding the restarting of mining in Roșia Montană, "Bulletin of the Transilvania University of Brașov", Series VII, 13(62), no. 1-2020, Special Issue, pp. 101-112.
- MUCEA B. N. (2022), Globalisation's effects on mining communities under economic reshuffle. Case study in Roșia Montană, Lambert Academic Publishing.
- PARASCHIV E. (2008), Problema sărăciei în comunitățile urbane și rurale din România, "Revista Română de Sociologie", serie nouă, year XIX, no. 3-4, pp. 423-451.
- PASCARU M. (2007), Habitatul risipit de globalizare. Impactul psiho-social și rezidențial al proiectului Roșia Montană Gold Corporation, Cluj-Napoca, Editura Argonaut.
- PASCARU M. (2013), Glocalizare românească. Impactul comunitar al proiectului Roșia Montană Gold Corporation, Cluj-Napoca, Editura Limes.
- PETRE I. (2006), Starea de sănătate în satul românesc de astăzi. Manifestări și tendințe, "Revista Română de Sociologie", serie nouă, year XVII, no. 3-4, pp. 219-231.
- PLĂIAȘ I. (2012), Reflection upon the usefulness of the Roșia Montană project, in Roșia Montană in universal history, ed Pompei Cocean, Cluj Napoca, Cluj University Press, pp. 58-67.
- PLEȘA R. (2011), Economical and Living Standards of Pensioners, at the National Level and in the Jiu Valley Area. Annals of the University of Petroșani, Economics 11(3), pp. 237-244.
- PLEȘA R. (2012), Aspecte ale calității vieții persoanelor vârstnice pensionate din Valea Jiului, Petroșani, Editura Universitas.
- RADU B. (2015), Rezistența fostelor comunități miniere, Cluj Napoca, Presa Universitară Clujeană.
- VELICU I. (2014), Moral versus Commercial Economies: Transylvanian Stories, "New Political Science", 36(2)2, pp. 219-237.

DOI: <https://doi.org/10.34768/r1.2023.v492.10>

Kalina Maria Taczkowska*

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4267-6821>

e-mail: kalina_taczkowska@sggw.edu.pl

CHIŃCZYCY. GIGANCI BIZNESU CZY BEZBRONNI NIEWOLNICY? POSTAWY REZYDENTÓW BLISKICH I ODMIENNYCH KULTUROWO PAŃSTW WOBEC CHIŃCZYKÓW

ARE THE CHINESE BUSINESS GIANTS OR HELPLESS SLAVES?
ATTITUDES TOWARDS CHINESE PEOPLE AMONG RESIDENTS
OF CULTURALLY CLOSE AND DIFFERENT COUNTRIES

Keywords: the Chinese, attitude, cultural diversity, migration, own and foreign.

The People's Republic of China is the fourth largest source of emigrants and the world's largest source of international students. This is hardly surprising, given China's population and the increasing travel of Chinese citizens. The focus of this paper is to explore the perceptions and attitudes of individuals in countries that receive Chinese migrants, tourists and students. It is imperative to objectively analyse how they shape their attitudes towards the Chinese. The author distinguishes such attitudes using primary sources, which offer varying perspectives on the topic, including tourism and/or migration, the policies of host countries, the sense of familiarity or foreignness of the Chinese towards destination country citizens, and a temporal perspective. It appears that the nature of Chinese

***Kalina Maria Taczkowska** – magister filologii polskiej, magister komunikacji międzykulturowej – Azja i Afryka, licencjat filozofii, studentka studiów doktoranckich w zakresie socjologii; zainteresowania naukowe: socjologia kultury, kultury i języki państw wschodnioazjatyckich, filozofia społeczna.

migration has changed dramatically as a result of policy changes linked to the granting of Approved Destination Status (ADS) over the last 25 years. Recent events such as the COVID-19 pandemic have placed China in the centre of attention, contributing to the changing image of the Chinese.

CHIŃCZYCY. GIGANCI BIZNESU CZY BEZBRONNI NIEWOLNICY? POSTAWY REZYDENTÓW BLISKICH I ODMIENNYCH KULTURO- WO PAŃSTW WOBEC CHIŃCZYKÓW

Słowa kluczowe: Chińczycy, postawa, różnicowanie kulturowe, migracje, swój i obcy.

Chińska Republika Ludowa jest obecnie czwartym co do wielkości źródłem emigracji i największym na świecie źródłem studentów wyjeżdżających na uniwersytety poza ojczyznę. Trudno się temu dziwić, wzięwszy pod uwagę liczbę ludności Chin i fakt, że Chińczycy podróżują coraz dalej i coraz częściej. Zadaniem autorki tej pracy jest próba odpowiedzi na pytanie w jaki sposób rezydenci państw przyjmujących chińskich migrantów, turystów i studentów, postrzegają ich i kształtują wobec nich własne postawy. Postawy wobec Chińczyków wyodrębnia autorka na podstawie źródeł zastanych, które przedstawiają omawianą kwestię z różnych perspektyw: turystyki lub migracji, polityki państwa przyjmującego, poczucia swojskości lub obcości Chińczyków w stosunku do obywateli krajów docelowych oraz z perspektywy czasowej. Okazuje się, że charakter migracji Chińczyków zmienił się diametralnie wskutek zmian w polityce opartej na przyznawaniu ADS na przestrzeni ostatnich 25 lat. Wizerunek Chińczyka zmienia się również obecnie, w związku z najnowszymi wydarzeniami (pandemia COVID-19), które stawiają Państwo Środka w ich centrum.

Wprowadzenie

Chińska Republika Ludowa (ChRL) to kraj, który od lat zajmował pierwsze miejsce w zestawieniu państw o największej liczbie ludności na świecie – dopiero na przełomie 2022 i 2023 roku miejsce Chin zajęły Indie (na poziomie 1 miliarda i 400 milionów osób). Trzecie na liście najludniejszych państw świata plasują się Stany Zjednoczone z wynikiem 340 milionów¹, co oznacza, że do Chin i Indii brakuje Amerykanom ponad miliarda obywateli.

¹Za: <https://www.populationof.net/china/> [dostęp: 2.07.2023] (analogicznie dane dot. Stanów Zjednoczonych i Indii).

Wczesne migracje Chińczyków odbywały się głównie do krajów sąsiednich w Azji Południowo-Wschodniej (Christiansen 2003). Migracje nasiliły się i zróżnicowały w XIX wieku, wraz z rozprzestrzenianiem się produkcji kapitalistycznej i internacjonalizacją gospodarki światowej. Robin Cohen (2022) identyfikuje Chińczyków jako klasyczną diasporę handlową. Mimo że możliwość podróżowania w celach rekreacyjnych poza Chiny kontynentalne pojawiła się stosunkowo niedawno, to nie tylko bogaci Chińczycy, lecz także Chińczycy osiągający średnie zarobki zaczynają uważać podróżowanie za „prawo należne im od urodzenia” (Sparks, Pan 2009, s. 483-484). Jak pokazują badania, jest to tendencja wzrostowa: liczba obywateli Chińskiej Republiki Ludowej przyjeżdżających do innych krajów rośnie rokrocznie około 26% (por. np. Australia w Sparks, Pan 2009, s. 484). Skalę tę ilustruje przykład: odsetek chińskich turystów wśród ogółu turystów przyjeżdżających do Republiki Korei wzrósł ponad dziewięciokrotnie od 1990 r. (Kim, Prideaux 2005; Lee i in. 2011, s. 1116).

Liczyby te pokazują, jak potężna jest skala chińskiego podróżowania. Siła rynku turystyki wyjazdowej w Chinach kontynentalnych stanowi ogromny potencjał: to 3,74 miliona podróżnych w 1993 r., ponad 10 milionów podróżnych wyjeżdżających z Chin kontynentalnych do 2000 r. (Kim i in. 2005, s. 212). Oznacza to, że średnie roczne tempo wzrostu osiągnęło 20% w latach 1993-2002. Ten okres (tj. lata 90. XX wieku i początek XXI wieku) został już dobrze podsumowany przez powyższe badania i inne przeglądowe artykuły dotyczące ruchów migracyjnych z ChRL i do ChRL (por. np. Keating, Kriz 2008).

W XXI wieku sytuacja stała się dużo bardziej dynamiczna. Do 2003 roku tylko 26 krajów otrzymało lub już posiadało chińskiego ADS (*Approved Destination Status*) (Chen 2004). *Approved destination status* nadawał rząd chiński państwom, do których obywatele mogli dzięki temu statusowi podróżować.

W 2008 roku już 130 krajów miało status ADS, w tym również Stany Zjednoczone. Obecnie ADS nie stanowi większej przeszkody w wyjazdach z Chińskiej Republiki Ludowej, a związane z nim restrykcje dotyczą już prawie wyłącznie zorganizowanych wycieczek większych grup (powyżej 6 osób). W związku z tym konfrontacja artykułów pisanych w różnych latach może dać interesujące rezultaty. W 2002 roku liczba Chińczyków wyjeżdżających z Chin wyniosła około 16,6 miliona. Według corocznego raportu opublikowanego przez Chińską Narodową Administrację Turystyki² (CTA 2003), w pierwszych latach nowego tysiąclecia Chińczycy przemieszczali się

²W 2018 roku obowiązki CNAT zostały wchłonięte do Ministerstwa Kultury i Turystyki Chin (Zhōnghuá Rénmín Gònghéguó Wénhuà hé lǚyóubù).

głównie do państw ościennych lub o przyznanym statusie ADS; ponadto w dużej mierze do państw o podobnych kulturach narodowych. Dla porównania w roku 2019, czyli ostatnim pełnym roku przedpandemicznym, na krótkie wyjazdy udało się 155 milionów osób, czyli prawie trzy razy więcej niż w roku 2010 i prawie dziesięć razy więcej niż dane z 2003 roku. W 2020 roku liczba ta spadła do niewielu ponad 20 milionów – co było spowodowane pandemią COVID-19.

Widoczność Chińczyków poza Azją stała się tematem opracowań naukowych z początku wieku. Rośnie literatura, która zajmuje się szczególnie Chińczykami zza oceanu (Ma Mung 2000, Christiansen 2003). Wiele przeglądanych w niniejszym artykule prac skupia się na ogromie liczb dotyczących migracji z Chin i z całej Azji. W Stanach Zjednoczonych populacja Azjatów wzrosła o 43% z 10,2 miliona w 2000 r. do 14,7 milionów w 2010 r., a do 2050 r. w USA będzie mieszkać ponad 40,6 milionów Azjatów, co stanowi 9,2% całej populacji USA (Zeng i in. 2014, s. 6728-6729). Chińczycy stanowią największą podgrupę tej populacji: 3,8 miliona osób (Zeng i in. 2014, s. 6729). Jednocześnie zauważa się, że migracja z Chin do USA, która nasiliła się w okresie gorączki złota, została ukrócona przez dyskryminujące kontrole imigracyjne w 1882 r. To z kolei wzmogło ruch ku Europie (Sales i in. 2011, s. 200). Chińczycy stanowią również największą grupę mniejszościową w Kanadzie; populacja chińska w tym kraju przekroczyła milion osób już w 2001 roku (Li 2001, s. 478). Chiny stały się także największym źródłem zagranicznych studentów na całym świecie (Lin 2007, Sales i in. 2011).

Wziąwszy pod uwagę, to jak ogromnym i ludnym państwem jest Chińska Republika Ludowa oraz zagarnąwszy pod lupę dane liczbowe dotyczące tego, w jak wielu miejscach Chińczycy stanowią duże (i największe) mniejszości, pytanie o to, jak postrzegani są przez miejscową ludność, nasuwa się samo. Nic również dziwnego, że wyjeżdżający Chińczycy mają ogromny wpływ na gospodarkę destynacji swoich podróży (Chen i in. 2018, s. 3).

W związku z tym niewątpliwie istotne i ciekawe wyniki wniesie przegląd badań dotyczących postaw wobec Chińczyków i chińskich migrantów w innych krajach wobec siebie wzajem. Zadaniem prezentowanej pracy jest odpowiedź na następujące pytanie – w jaki sposób mieszkańcy państw, do których wyjeżdżają Chińczycy, postrzegają ich i kształtują wobec nich własną postawę? Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest ukazanie postaw wobec Chińczyków, opierając się na źródłach zastanych, które w zasadniczym stopniu poruszają wspomniany problem. Zgromadzone przeze mnie artykuły i książki przedstawiają omawianą kwestię z różnych perspektyw: turystyki lub migracji, polityki państwa przyjmującego, poczucia swojskości

lub obcości Chińczyków w stosunku do obywateli krajów docelowych oraz z perspektywy czasowej.

Postawa wobec obcego

Wzmoczone procesy migracyjne skutkują spotykaniem i przenikaniem się różnych światów kulturowych. To obraz odpowiadający współczesności, związany z pogłębiającym się zróżnicowaniem kulturowym (Śliz, Szczepański 2019, s. 562-563). Chińczycy w innym kraju stwarzają sytuację zaistnienia dwóch narodowości w konkretnej przestrzeni społecznej. Zróżnicowanie kulturowe determinuje różnego rodzaju odpowiedzi na obecność elementu *obcego* w *swojskiej* przestrzeni społecznej. Obywatele kształtują postawy wobec owych *obcych*, odmiennych kulturowo. W kontekście zróżnicowania kulturowego kształtuje się zatem interakcja społeczna, definiująca nie tylko *obcość* Innego, lecz także *moją* i *naszą swojskość*, a także sposoby przynależności narodowej, wspólnoty kręgu kulturowego.

Florian Znaniecki rozumiał postawę jako proces indywidualnej świadomości, która urabia możliwą bądź rzeczywistą działalność jednostki w społecznym świecie (Thomas, Znaniecki 1958). Postawę stawia w opozycji do procesu psychologicznego, który pozostaje stanem kogoś. Postawa pozostaje postawą kogoś w stosunku do czegoś albo kogoś.

Postawy mogą stać się jednym z tropów do zdefiniowania kategorii *my* kontra *oni*; *swój* kontra *obcy* w danym społeczeństwie. Członkowie zbiorowości mogą wykazywać różne postawy wobec etnicznie (fizycznie i kulturowo) *innych*, co stworzy wewnątrznie zróżnicowany obraz społeczeństwa. Napływ imigrantów i ich osiedlanie się w danym kraju wpływają bowiem na poczucie ewoluującej samoidentyfikacji narodowej. Dominujące w kraju koncepcje tożsamości narodowej dostarczają wskazówek, jak rozwiązywać dylematy przy kształtowaniu postaw wobec imigrantów oraz samej imigracji (Nowicka, Łodziński 2021, s. 45, 87). Ukształtowany w świadomości zbiór postaw, przekonań i emocji staje się tożsamością. Członkowie zbiorowości narodowej w związku z poczuciem więzi z narodem i przeżywaniem uczestnictwa w grupie narodowej kreują tym sposobem zbiór zuniformizowanych lub upodobnionych postaw, składający się na tożsamość narodową, ważną w kontekście prezentowanych badań.

Migrujący Chińczycy w miejscach docelowych organizują i asymilują się w różnym stopniu. Tworzą enklawy w postaci Chinatowns, np. największe skupisko osób narodowości chińskiej: Chinatown na Manhattanie w Nowym Jorku, Chinatown w San Francisco – najstarsze Chinatown w USA, Chinatown w Londynie itd. Czasami skupiają się też w obrębie jednej dzielnicy, np. w okolicach kompleksu mieszkalnego Les Olympiades w 13. dzielnicy

Paryża. W 13. dzielnicy Paryża znajduje się także Dzielnica azjatycka (*Quartier asiatique*) nazywana też Małą Azją (*Petite Asie*). Teoretycznie Mała Azja również ma status Chinatown mimo tego, że mieszka w niej nie tylko liczna diaspora chińskojęzyczna, lecz także migranci z krajów z Azji Południowo-Wschodniej. W Polsce Chińczycy nie organizują się w konkretnym miejscu, choć zaczynają powstawać osiedla skupiające migrantów z Azji: Środkowej, Południowej i Południowo-Wschodniej (por. np. Osiedle za Żelazną Bramą w Warszawie, Wólka Kosowska). W Polsce Chińczycy przebywają w otoczeniu osób narodowości polskiej lub wchodzą w interakcje z osobami o różnych narodowościach (nie tylko azjatyckiej) (Moskal 2022). Wynika z tego, że Chińczycy przebywający w Polsce nie tworzą hermetycznych grup.

Chińczycy w społeczeństwie odmiennym kulturowo cechują się „stałą widocznością rasową” (Ang 1998, s. 3), a zatem, w odróżnieniu od migrantów bliższych geopolitycznie mieszkańcom państwa przyjmującego, nie mają możliwości wyboru czy chcą identyfikować się jako *inni*.

Dychotomizacja *swój* i *obcy* z jednej strony otwiera na świat, a z drugiej staje się źródłem rywalizacji, walki i wrogości (Szwed 2001, s. 224). *Obcy* jest niezbędny do tego, by poznać siebie i cechy *swoich*. Klasyfikacja według podziału na *swoich* i *obcych* jest konsekwencją procesu tworzenia schematów społecznych, umożliwiając przy tym decyzję o przyjęciu określonej postawy (Szwed 2001, s. 224). Jest to częścią organizacji społecznej.

Chińczycy wyjeżdżają zarówno na wyjazdy krótkie, jak i migrują na dłuższy, czasami nieokreślony czas. Mamy zatem do czynienia z wyjazdami turystycznymi i z migracjami. W tak zarysowanym kontekście należy pokazać w jaki sposób mieszkańcy państw, do których wyjeżdżają Chińczycy, postrzegają ich i kształtują wobec nich własną postawę.

Dwie kultury

Wartości kulturowe mają decydujący wpływ na komunikację międzyludzką, a tym samym definiowanie różnic kulturowych (Bond 1996; Hsu, Huang 2016, s. 230-231; Bouvier 2003, s. 401). Podział na kultury *chińską* i *zachodnią* zostaje wyraźnie wyodrębniony (Li 2001). To ciekawa opozycja, przeciwstawiająca kulturę jednego kraju kulturze dużo większej (ale czy na pewno bardziej różnorodnej?) całości, jaką jest Zachód. Jednocześnie przyznaje się, że pewne chińskie wartości stoją w opozycji do zachodnich wartości kulturowych i vice versa (Bouvier 2003, s. 412). Zachodni paradygmat badawczy, wywodzący się z głównego nurtu zachodnich filozofii i tradycji badań naukowych, ogranicza zatem możliwość pogłębiania rozumienia kultur niezachodnich (Hsu, Huang 2016, s. 230-231). Gayle R. Jennings (2009) we-

zwała do ponownego rozważenia perspektywy, z której można interpretować doświadczenia podróżnicze. Podkreśliła przy tym potrzebę zidentyfikowania i przyjęcia alternatywnych podejść do zachodniocentrycznego paradygmatu badań – przede wszystkim nad turystyką.

We współczesnych Chinach wartości kulturowe podlegają wpływom zarówno sił globalnych, jak i lokalnych, czego źródłem są szybkie przemiany w systemach społecznych i ekonomicznych (Faure, Fang 2008; Yan 2010). Choć stosunek do transformacji wartości i podejmowane działania mogą być różne, migracje i rozwój mediów na pewno sprawiły, że dziś wartości zawierają więcej pierwiastków spoza tej kultury.

Ważne i ciekawe okazuje się zatem wykazanie powiązań między wartościami kulturowymi współczesnych Chin a zachowaniami turystów z Chin w kontekście podróży zagranicznych (Hsu, Huang 2016, s. 232). Kulturowe korzenie chińskich tradycji i wartości można przypisać kilku szkołom myślenia, w tym konfucjanizmowi, taoizmowi i buddyzmowi, przy czym konfucjanizm jest wśród nich najbardziej wpływowy i rozpowszechniony (Hsu, Huang 2016, s. 231-232).

Connie Mok i Agnes L. DeFranco (1999) dokonały przeglądu dominujących chińskich wartości kulturowych z uwzględnieniem kontekstu migracji: wyróżniły między innymi szacunek dla autorytetu, twarz (zachowanie twarzy), orientację grupową oraz harmonię. Hipotezy Mok i DeFranco dotyczące możliwego wpływu tych wartości na zachowania turystyczne Chińczyków nie zostały zweryfikowane empirycznie (Hsu, Huang 2016, s. 232).

Jako najczęstsze wartości wyróżnia się wspomniane powyżej harmonię (konfucjańską), szacunek dla autorytetu, budowanie relacji (*guanxi*) i konformizm. Chińczycy w swoich kontaktach międzyludzkich są raczej ugodowi (Bouvier 2003, s. 409), co ma związek z kolektywnym charakterem chińskiej kultury. Na podstawie tego wartość grupy znacznie przewyższa wartość jednostki (Zhou 2003; Hsu, Huang 2016, s. 231-232). W środowisku chińskim związek między jednostką a wspólnotą pochodzenia opiera się na posłuszeństwie i przywiązaniu do rodziny. Poprzez praktykę kultu przodków syn może (musi) utrzymywać więzi ze swoim dziadkiem i ojcem³. Chiński model rodzi więź opartą na szacunku i posłuszeństwie syna wobec ojca, wiedząc, że on z kolei będzie szanowany przez syna, i tak dalej. Jeden sprawuje władzę nad drugim, przy czym obaj uznają ten stosunek za naturalny (Bouvier 2003, s. 403-404). Jak zauważa Béatrice Bouvier, relacje władzy są trudniejsze do zniesienia w kulturach Zachodu; władza jest tu postrzegana jako przeszkoda, którą należy ominąć lub pokonać. Każdy związek polegający

³xiao, cnota synowska – jedna z najważniejszych cnót nauki konfucjańskiej; w tradycji filozoficznej przekładana wyłącznie na relacje pomiędzy męskimi członkami rodu.

na zależności lub podporządkowaniu jest wręcz haniebnym, lub poniżającym (Bouvier 2003, s. 404). Te wartości, choć odległe od kontekstu turystycznego i migracyjnego, mogą pomóc w zrozumieniu charakterystyki chińskich diaspor w krajach Zachodu.

Dobrym przykładem takiej diaspory jest londyńskie Chinatown. Chinatown to miejsce spotkań i miejsce pracy, siedziba wielu organizacji społecznych i enklawa, w której Chińczycy mogą poczuć się jak „u siebie”. Stanowi bowiem chińską przestrzeń w środowisku, w którym można czuć się wyobcowanym: umożliwia przy tym choćby tymczasowe poczucie przynależności oraz schronienie przed codziennym rasizmem, którego doświadczało wielu rozmówców badacza londyńskiej diaspory (Sales i in. 2011, s. 196, 216).

Anna Kwek i Young-Sook Lee (2010) zauważyły niedostatek badań mających na celu dogłębne zrozumienie specyfiki migracji Chińczyków i ich możliwych związków z wartościami kulturowymi (Hsu, Huang 2016, s. 232).

Stan badań

To opracowanie stanowi przegląd wybranych prac poświęconych postawom wobec Chińczyków poza Chinami oraz dyskusję podsumowującą dane z zebranych i zestawionych badań. Wyodrębnione przeze mnie artykuły i publikacje były bardzo różnorodne, a ich rdzeń i wspólną cechę stanowiła tematyka dotycząca Chińczyków poza granicami kraju.

Pracowałam na źródłach zastanych, tj. artykułach naukowych i publikacjach książkowych traktujących o Chińczykach poza Chińską Republiką Ludową. Materiału badawczego jest na tyle niewiele, że w ramach jednego artykułu mogłam pokusić się o szerokie rozumienie „Chińczyka poza Chińską Republiką Ludową” – turystę, migranta. W niektórych badaniach osoby, z którymi przeprowadzano wywiady, urodziły się poza Chinami i posiadały obywatelstwo inne niż chińskie, nie posługiwały się żadnym z języków mandaryńskich, nigdy nie były w Chinach itd., ale nadal były określane jako „osoby pochodzenia chińskiego” „Chińczycy”, też: „Amerykanie pochodzenia chińskiego (*Asian Americans*)”. Większość wyszukanych prac została napisana w języku angielskim, a zatem ostatecznie do korpusu artykułów wchłonięte zostały głównie artykuły w tym języku – często pisane po angielsku przez osoby pochodzenia chińskiego.

Polska

Obraz Chińczyka w Polsce jest niezmienny od lat: w kontekście narodowości i kręgów kulturowych wyraźnie odmienny i daleki terytorialnie od Polski, obraz ów ujawnia się w języku, szczególnie we frazeologii. Utarte połączenia w polszczyźnie takie jak „przecież to nie jest po chińsku” lub „to

jakaś chińszczyzna” potwierdzają fakt, że Chiny i chińskość to rzeczy odległe, niezrozumiałe, o różnym od polskiego kodzie kulturowym, inne, *obce*. Chiny są zatem bardzo dobrym przykładem *obcości* dla polskości (zob. Nowicka, Zhanaev 2022).

Chińczycy zaczęli pojawiać się w Polsce po 2004 roku. Nie traktują oni Polski jako ostatecznego celu swoich podróży: Polska jest często państwem tranzytowym (w planach kontynuacji drogi na zachód) albo tymczasowym miejscem postoju (na przykład dla studentów przebywających w Polsce jakiś czas, wracających później do Chin). Liczba migrantów z Chin nie stanowi w Polsce dużego odsetka, mimo iż jest w pierwszej dziesiątce mniejszości zamieszkujących Polskę.

W opinii badanych w pracy Kingi Wysieńskiej (2012) w związku z inwestycjami chińskimi i wzrastającym potencjałem ekonomicznym Polski liczba Chińczyków w Polsce będzie rosła. Badaczka zauważyła szczególnie wzrost liczebności obywateli ChRL w Polsce w ostatnich dwóch latach poprzedzających badanie (przed 2012 rokiem). Później wzrost był jeszcze bardziej znaczący. W 2020 roku liczba Chińczyków z uprawnieniami do pobytu w Polsce wynosiła ponad 8 tysięcy czterysta osób. Badania nad migracjami chińskimi do Polski nadal są znikome – mimo tego, że liczba Chińczyków wzrasta systematycznie.

Praca Wysieńskiej (2012) wskazuje na to, że wiedza na temat społeczności wschodnioazjatyckich w Polsce również jest stosunkowo ograniczona i fragmentaryczna. O ile są dostępne wyniki prowadzonych już blisko dziesięć lat badań nad migracją wietnamską do Polski, o tyle brakuje jakiegokolwiek usystematyzowanej wiedzy na temat nowej migracji z Chin, która w ostatnich latach – jak wskazują statystyki dotyczące wydawanych zezwoleń na zatrudnienie – znacznie zwiększyła swoją liczebność.

Chińczycy pojawiają się w badaniach ilościowych przeprowadzanych rokrocznie przez CBOS: „Stosunek do innych narodów”. Pierwszy raz Chińczycy pojawili się w katalogu narodowości w roku 1998 i od tamtego czasu niezmiennie są ujmowani w tabeli. Ankietowani Polacy mają do wyboru cztery opcje: wyrażenie sympatii, obojętności lub niechęci wobec danej narodowości (czwarta opcja to „trudno powiedzieć”). W przypadku Chińczyków stosunek pozytywny, neutralny i negatywny są mniej więcej równe, z niewielką przewagą sympatii. Również „milczący wskaźnik” w pierwszych latach prowadzenia sondażu był wysoki. Jak konstatuje Monika Moskał (2022), postawy Polaków wobec Chińczyków są raczej neutralne. Zmiany w perspektywie ponad dwóch minionych dekad badań CBOS-u są niewielkie, ale na rzecz poprawy stosunku wobec Chińczyków: postawa sympatii od 1998 do 2021 roku wzrosła o ponad 10%, niechęć natomiast spadła o około 10%.

Wskaźnik „trudno powiedzieć” spada, a zatem wiedza o Chinach jest coraz większa; liczba kontaktów z Chińczykami być może także wzrasta. Warto wskazać dwa źródła tego wzrostu. Dzieje się tak po pierwsze ze względu na coraz większą liczbę Chińczyków w Polsce, a po wtóre dlatego, że Chińczycy mieszkają głównie w polskim (57%) i mieszanym narodowościowo (24%) sąsiedztwie, pracują w mieszanym narodowościowo (58%) środowisku lub z Polakami (32%), otaczają się wielonarodowościowymi przyjaciółmi (64%) (za: Moskal 2022, s. 109-111): nie zamykają się w chińskiej enklawie.

Chińczycy co roku wymieniani są w badaniach CBOS-u jako narodowość, która w badaniach postaw Polaków cechuje się najmniejszymi odchyłami i zmianami. Według autorów zestawienia jest to spowodowane tym, że nie wydarzyło się żadne znaczące, przełomowe wydarzenie, które skutkowałoby zmianą zdania na temat Chińczyków. Na pewno duża odległość od Chin również jest ważnym czynnikiem: sprawia, że dużo rzadziej dochodzi do bezpośrednich konfrontacji, zarówno politycznych, jak i personalnych. Co ciekawe, pandemia COVID-19 nie zmieniła stosunku Polaków do Chińczyków na radykalnie negatywny, pozostał on praktycznie niezmienny w latach 2019-2022.

Gdy dochodzi do konfrontacji Polaków z osobami chińskiej narodowości, Polacy natrafić mogą na dwie bariery. O barierach w komunikacji piszą Natalia Klorek i Monika Szulecka (2013), czyniąc obecnych w Polsce Chińczyków jednymi z bohaterów pracy *Migranckie instytucje ekonomiczne i ich wpływ na otoczenie. Przykład centrów handlowych w Wólce Kosowskiej*. W raporcie wymienia się trudności i ograniczenia powstałe w trakcie realizacji badań. Zauważa się istotność bariery językowej w komunikacji z Wietnamczykami i Chińczykami w Wólce Kosowskiej. Omawiana społeczność cudzoziemska mówi w językach – jak zaznaczają autorki – „raczej mało popularnych wśród Polaków” (w tym „po chińsku”). Bardziej popularne w Polsce języki obce (angielski czy rosyjski) w większości przypadków nie są zrozumiałe przez respondentów. Zauważalna była również bariera wynikająca z norm kulturowych, zgodnie z którymi jedynie osoby zaufane w danej społeczności mogą liczyć na przychylność i zgodę na dłuższą rozmowę lub przeprowadzenie wywiadu. W konsekwencji pozyskiwanie przedstawicieli społeczności azjatyckich do udziału w badaniach, zbieranie od nich informacji i poznawanie opinii przedstawicieli społeczności chińskiej okazało się dużym wyzwaniem, zniwelowanym częściowo przez obecność badaczy znających język chiński i chińską kulturę. To wszystko wyraża się w chińskich wartościach kulturowych takich jak wspomniany już kolektywizm i relacje *guanxi*.

Chińczycy w Polsce to „niewidoczna mniejszość”: w 2005 roku 1%, a w 2015 roku tylko 2% ankietowanych wymieniło Chińczyków wśród mniejszości narodowych lub etnicznych, które znają w Polsce (CBOS 2005; CBOS 2015; Wardega 2017; Nowicka, Zhanaev 2022). Chińczycy nie posiadają statusu mniejszości w Polsce, gdyż nie przebywają na terenie Rzeczypospolitej od więcej niż stu lat. To zbiorowość imigrancka (Nowicka, Zhanaev 2022, s. 26-27).

Już w badaniach z 1975 roku dotyczących sympatii Polaków wobec różnych narodowości Chińczycy uplasowali się bardzo wysoko wśród tych nielubianych z wynikiem 44,8%, co zapewne było skutkiem sowieckiej propagandy. Jednocześnie już wtedy zauważano pozytywne cechy Chińczyków: dobrą organizację i zdyscyplinowanie. Pracowitość jest do dziś najczęściej przypisywaną w polskich badaniach cechą charakterystyczną Chińczyków (Nowicka, Zhanaev 2022, s. 33 i n.).

Najbardziej jaskrawym polskim badaniem dotyczącym wizerunku Chińczyka w Polsce jest praca „Polacy i inni” (1988) oraz „Polacy i inni trzydzieści lat później” (2018) (patrz: Nowicka, Łodziński 2021). Wśród cech Chińczyka Polacy najczęściej wymieniają pracowitość; pośród pozytywnych cech plasują się też gospodarność, wysoka kultura osobista, dokładność, sumienność, profesjonalizm, skrupulatność, a przy tym nowoczesność. Według Polaków Chińczycy pracują zbyt dużo: to pracowitość ponad siły, jak roboty, nie z wyboru, za marne pieniądze. Stąd niedaleko do wysoko plasowanej w badaniu „Polacy i inni trzydzieści lat później” cechy: zniewolenia, podporządkowania. Zaznacza się też widoczność gospodarczego rozwoju Chin: jak zauważają Ewa Nowicka i Ayur Zhanaev (2022), w 1999 roku Chińczycy byli zaliczani przez Polaków do kategorii „narodów zacofanych”. W 2018 roku są określani jako naród pracy do przodu; „ich kraj jest wysoko rozwinięty”, „lubują się w nowoczesnej technologii”, „podbijają świat i gospodarkę światową”, „opanowują cały świat”.

W opinii Polaków chiński kolektywizm jest cechą pejoratywną („nie mają charakteru”, „mało indywidualistów wśród nich” – 2018). W odróżnieniu od dalekowschodniej dominacji myślenia kolektywnego, myślenie indywidualistyczne wydaje się Polakom lepsze. Chińczycy „jest to naród korporacyjny”, „podporządkowują się systemowi”, „ciężko pracują i się nie buntują”, „[nie mają] własnego zdania”, „można nimi łatwo sterować”. Pojawia się nawet określenie „bezbronni”. Chiński kolektywizm jest przez Polaków rozumiany jako: „ślepe wykonywanie rozkazów przełożonych”.

Jak wskazuje najnowsze badanie Nowickiej i Zhanaeva (2022, s. 23) „w społeczeństwie polskim wizerunek Chińczyka to klasyczny stereotyp – obraz oparty na strzępach wiedzy utrwalonej w długotrwałej perspekty-

wie w potocznym myśleniu, fragment świadomości społecznej zawierający zarówno warstwę opisową, jak i oceniającą”. Jednocześnie duża część refleksji nt. Chińczyków w Polsce skupia się na pytaniu: czy polski stereotyp Chińczyka nie zawiera w sobie większego bagażu semantycznego: stereotypu Azjaty?

Chińczyk to leksem, który w języku polskim określa nie tylko osobę narodowości chińskiej, lecz także potocznie restaurację serwującą azjatyckie jedzenie, posiłek interpretowany jako „chiński”, sklep z tanimi przedmiotami chińskiej (choć nie wyłącznie) produkcji, grę planszową, a także szerszej osobę pochodzącą z Azji Wschodniej lub Południowo-Wschodniej, która w świadomości Polaka stapia się w enigmatyczną postać Chińczyka. Przyczyną tego ostatniego zjawiska jest najpewniej brak dostatecznej wiedzy na temat geografii Dalekiego Wschodu lub to, że Chińczycy stanowią najliczniejszą narodowość tego regionu – a zatem w świadomości Polaka to Chińczyk jest najbardziej jaskrawym reprezentantem wszystkich narodów Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej. W takim przypadku należałoby ów stereotyp poddać szerszej weryfikacji. Tę sugestię pozostawiam otwartą.

Świat

Nan Chen, Cathy Hsu i Xiang Robert Li (2018) przedstawili postawy mieszkańców Hongkongu (HK) wobec Chińczyków z kontynentu. Zaproponowana przez badaczy typologia postaw została stworzona na podstawie wywiadów z obywatelami ChRL: przedstawicielami dominującej w HK grupy mniejszościowej i z samymi Hongkończykami. Beverley Sparks i Grace Wen Pan (2009) skupiły się natomiast na wyodrębnieniu postaw wyjeżdżających z kraju Chińczyków w celu próby zrozumienia intencji migrantów. Niektóre badania sprzed dekady koncentrowały się na postawach i zachowaniach chińskich turystów wyjeżdżających z kraju. Podejmowano próbę określenia tego w jaki sposób ograniczenia, wpływy i źródła informacji są powiązane z zamiarami podróżowania poza granice Chin (Sparks, Pan 2009; Lee i in. 2011). Przeprowadzono ewaluację źródeł informacji, z których korzystają potencjalni turyści chińscy. W tym wymiarze istotne stają się także związki między jakością usług a satysfakcją klienta (w tym przypadku satysfakcją podróżnego z warunków i standardu życia w kraju docelowym), co według autorów pozostaje w dużej mierze niezbadane (Lee i in. 2011, s. 1117).

Ciekawe (choć ponad dwudziestoletnie) jest badanie jakościowe Colina Ho i Jaya W. Jacksona (2001) dotyczące postaw wobec Amerykanów pochodzenia azjatyckiego (*Asians Americans*). Badanie to dostarczyło informacji odnośnie postaw wobec Chińczyków z perspektywy osób różnego pochodzenia (jak zaznaczają autorzy, wśród prawie 900 respondentów były osoby

z różnych środowisk, osoby o różnych kolorach skóry). Aż 86% odpowiadających utożsamiało określenie *Asian Americans* z *Asian American males*, 11% miało na myśli *Asian American females*, a tylko 3% badanych myślało o przedstawicielach obu płci. Obraz amerykańskiego Azjaty to w tym badaniu obraz mężczyzny. Obraz ten jest też bardzo silnie spolaryzowany płciowo: dla 97% respondentów *Asian American* to pojęcie skorelowane wyłącznie z przedstawicielami (przedstawicielkami) jednej płci. Co czwarty respondent pod pojęciem *Asian American* rozumiał Amerykanina pochodzenia azjatyckiego będącego studentem (*Asian American student*).

Obszerna książka Michaela Wooda (2020) stanowiąca przede wszystkim historyczny portret cywilizacji chińskiej, uwzględnia ciekawe dane liczbowe dotyczące podróży mieszkańców Chin. Dla niniejszego przeglądu niezwykle interesujące wydaje się opisanie okresów w historii, w których władcy imperium chińskiego otwierali się na odkrywanie innych kultur. Wood opisuje pierwsze spotkania Chińczyków z Europejczykami, zetknięcia z zagranicą wskutek przyjazdów zachodnich przedstawicieli do Chin oraz na skutek przygranicznych kontaktów, a także etniczną różnorodność imperium chińskiego. Chiny dynastii Qing nazywa „wieloetnicznym imperium świata”, a XVIII-wieczny Pekin „wieloetnicznym i wielojęzycznym imperium” (Wood 2020, s. 454, 470). Wood w historycznej narracji wyjaśnia przyczyny swoistej nieufności ludów chińskich i ich zamknięcia na Zachód, rysuje mapy chińskich oraz niechińskich dynastii, oraz ich znamion dla tradycji i mentalności po współczesność, a nawet wyznacza moment „narodzin chińskiej turystyki” – są to czasy dynastii Ming, w których kwitnąć zaczęła literatura podróżnicza dostosowana do gustów ówczesnej chińskiej klasy średniej⁴ (Wood 2020, s. 385). Podsumowując współczesność, Wood zaznacza, że przed Chińczykami otwiera się świat: w 2017 r. ponad 600 tysięcy chińskich studentów studiowało za granicą, a 130 milionów Chińczyków udało się w podróż do innych krajów. Liczba ta podniosła się o 30 milionów w jeden rok (2017-2018). Prognozy na rok 2025 mówiły o 700 milionach chińskich podróżnych. Wood konkluduje, że te liczby wskazują na to, iż zmieniają one postawy Chińczyków w stopniu niewyobrażalnym dla poprzednich pokoleń (Wood 2020, s. 653). Zmieniają postawy Chińczyków – i na pewno postawy wobec Chińczyków. Wood oddał książkę do druku w momencie wybuchu pandemii COVID-19. Ten zwrot już zaczął drastycznie zmieniać statystyki.

Część badań skupiała się na szeroko rozumianych relacjach między światem chińskim i światem odmiennym od Chin kulturowo; gdy spotykają się one w różnych kontekstach (np. uczenia się języków, nauczania) (Bouvier

⁴Wood zauważa, że już w okresie panowania dynastii Song istniało w Chinach malarstwo pejzażowe i opisy podróżnicze.

2003, s. 401). Pojęcie postawy służyło w nich przede wszystkim do wyodrębnienia zachowań, które wynikają z faktu, że kultura chińska i szeroko rozumiana kultura Zachodu (a czasem kultury narodowe) cechują się antagonistycznymi kodami kulturowymi i nierzadko przeciwstawnymi światopoglądami (Bouvier 2003, s. 412).

Analizy

Jedną z najczęściej stosowanych technik w badaniach jakościowych jest ustrukturalizowany wywiad pogłębiony, który zapewnia elastyczność, adaptacyjność, głębię i realizm, których nie może zagwarantować, stosując podejście ilościowe (Deery i in. 2012). Takie badania dominowały wśród dotyczących postaw wobec Chińczyków, których wyniki przytoczyłam powyżej.

Wywiady realizowane były wśród mieszkańców terytoriów, na których przebywają Chińczycy oraz z samymi Chińczykami. Grupy we wszystkich przypadkach cechują się równowagą płci, zróżnicowaniem pod względem wykształcenia, stanu cywilnego, dochodów, miejsca zatrudnienia, wykonywanej profesji.

Zarówno w badaniach dotyczących postaw Chińczyków, jak i postaw osób innych narodowości wobec Chińczyków, badacze opierają się na teorii postaw (Ajzen 1991; Ajzen, Fishbein 2005). Do tego niezwykle popularna okazuje się teoria planowanych zachowań (TPB) jako uznany teoretyczny model wyjaśniania relacji między przekonaniami, postawami i intencjami (Ajzen 1991).

Wobec Chińczyków

Chińczyk poza granicami swojego kraju pozostaje *obcym*. Obcość Chińczyka przejawia się na różnych płaszczyznach, co odbija się w postawach konfrontujących się z nimi. Czasem przejawia się to postawą szacunku, nieufności, podziwu, a czasem odrazy i wrogości.

Negatywne postawy wobec Chińczyków przeważają nad postawami neutralnymi i pozytywnymi. W warstwie poznawczej Hongkończycy uznają Chińczyków za osoby nieuprzejme, egoistyczne, samolubne, niezdyscyplinowane, hałaśliwe, apodyktyczne i wymagające, wyniosłe, a także niewykształcone. Hongkończycy uważają także, że Chińczycy wyznają błędne wartości (Chen i in. 2018, s. 21, 24).

Przedstawiciele kultur Zachodu uznają Chińczyków za osoby bez poczucia humoru, aspołeczne, „nerdów” i osoby niewysportowane (Ho, Jackson 2001, s. 1555). Do stereotypizacji na tej podstawie mogą prowadzić różnice fizyczne: w obiegu wśród społeczności kultur Zachodu utrwała się opinia, że Chińczycy są „mali, niscy” (patrz np. Ho, Jackson 2001).

Negatywne nastroje wobec imigrantów wynikają z uprzedzeń etnicznych lub rasowych, których siła często związana jest z obecnością i koncentracją imigrantów w określonych społecznościach (Gang i in. 2002). Historycznie w Stanach Zjednoczonych istnieją istotne dowody na to, że uprzedzenia rasowe były głównym czynnikiem stojącym za ruchami restrykcyjnymi, które ograniczały przepływy migracyjne z określonych krajów lub regionów, takich jak właśnie Chiny, o czym pisał David G. Gutiérrez (1995).

W warstwie afektywnej negatywne uczucia również przewyższały te pozytywne. Hongkończycy wymienili szereg pejoratywnych emocji o różnym nasileniu; niechęć, wstręt, nienawiść, pogardę, złość, lekceważenie. Większość negatywnych uczuć była reakcją na brak manier oraz irytujące zachowania i nawyki Chińczyków.

Mieszkańcy londyńskiego Chinatown byli natomiast postrzegani zarówno jako egzotyczni, jak i jako niebezpieczni (Sales i in. 2011, s. 204). David Parker (1998) zauważa, że stereotypy Chinatown odzwierciedlają „powracającą fascynację i odrazę, z jaką Zachód postrzega Wschód”.

Element konatywny (behawioralny) każe nam się w swojej strukturze zastanowić, w jaki sposób postawa wpływa na to, jak działamy. Wywiady pogłębione z Hongkończykami pokazały, że respondenci są chętni do przyszłych interakcji z Chińczykami, ale na pewnych określonych zasadach. Jedna z respondentek wskazała na to, że jej ewentualny zamiar interakcji z Chińczykami zależy od wykształcenia i uprzejmości spotykanych obywateli ChRL. Jako cechy, które tworzą barierę i brak potrzeby interakcji między Hongkończykami a Chińczykami, badacze wskazują złe odczucia i wrażenia ze wcześniejszych kontaktów tych pierwszych z obywatelami Chin oraz brak potrzeby komunikacji.

Choć pozytywnych odczuć było zdecydowanie mniej, w warstwie poznawczej rozmówcy wskazywali na uprzejmość, kontaktowość, towarzyskość i przyjazne nastawienie Chińczyków. Respondenci uzasadniają swoje zdanie sytuacjami z przeszłości, np. ustąpieniem przez Chińczyka miejsca w środku transportu publicznego. Kilku przepytanych opisało sytuację, w których Chińczycy pytali ich o drogę w uprzejmy sposób, pozostawiając tym samym dobre wrażenie. Amerykanie również uznają *Asians Americans* za osoby uprzejme (Ho, Jackson 2001). Podkreślają też to, że są spokojni (przeciwstawna cecha kultur chińska-zachodnia) i posłuszni. Owo posłuszeństwo może być różnie rozumiane (wspólny kontekst kulturowy Amerykanów i Polaków; posłuszeństwo jako cecha negatywna). Kilku respondentów wyraźnie podkreśliło, że niewłaściwe zachowanie jednostek nie powinno być uogólniane na całą grupę. Rozmówcy, którzy wierzą w to, że dobra komunikacja

między gospodarzem a gościem ułatwi wzajemne zrozumienie, częściej wyrażali pozytywne postawy.

Przedstawiciele Zachodu uważają, że Chińczycy są inteligentni, pracowici i zdyscyplinowani (por. np. Ho, Jackson 2001). Z jednej strony są to źródła uczuć pozytywnych, takich jak respekt i szacunek wobec Chińczyków, z drugiej strony budzą nieufność. Lain Walker (1994) stwierdził na przykład, że osoby o negatywnym nastawieniu do Azjatów zgadzają się co do tego, że „Australia musi bardzo uważać, aby nie wpuścić do kraju zbyt wielu Azjatów, bo inaczej przejmą to miejsce (patrz także McKay, Pittam 1993; Ho, Jackson 2001).

Badania dotyczące mieszkańców londyńskiej diaspory zorganizowanej wokół Chinatown wskazują na to, że londyńscy Chińczycy spotykają się z wieloma stereotypami dotyczącymi Chińczyków, zarówno nacechowanymi negatywnie, jak i pozytywnie. Wśród pejoratywnych cech wyróżnia się, iż Chińczycy są niebezpieczni, brudni, skryci, trudnią się nielegalnymi procedurami. Londyńczycy wyróżniają także pozytywne cechy; zauważają, że: Chińczycy ciężko pracują, osiągnęli duży sukces ekonomiczny i naukowy (Sales i in. 2011, s. 220-221).

Pozytywne uczucia Hongkończyków wobec Chińczyków obejmowały współczucie i uznanie. Co prawda owo współczucie było motywowane „wynawianymi przez nich niewłaściwymi wartościami” bądź „niedoborem produktów wysokiej jakości w Chinach kontynentalnych”. Postawa uznania pojawiała się głównie wtedy, gdy gospodarze otrzymywali pomoc od Chińczyków okazujących dobre maniery.

Warto wspomnieć także o neutralnych cechach wskazywanych przez respondentów. Chińczycy cechują się brakiem troski o cenę, tym, że są „stadni”, trzymają się razem [z innymi Chińczykami], lubią popisywać się dobrami materialnymi i są tradycyjni (dają prezenty w celu zyskania bądź zachowania twarzy). Co ciekawe „tradycyjność” Chińczyków jest prosta w odbiorze dla Hongkończyków – bliskich kulturowo Chińczykom z kontynentu. Z łatwością identyfikują tradycyjne zachowania obywateli ChRL i kryjące się za tym cechy wschodnioazjatyckiej kultury. Dla osób z Zachodu zaobserwowane zachowania zapewne byłyby opisywane inaczej.

Co również interesujące, Hongkończycy stwierdzają, że Chińczycy różnią się kulturowo od nich. Wbrew temu, co napisałam powyżej – że Chińczycy i Hongkończycy są bliscy sobie kulturowo, odczytują więc przyczyny i zamiary swoich zachowań. Chińczycy potwierdzają fakt, że da się zauważyć wyraźne różnice kulturowe między obywatelami ChRL i osobami z HK. To także skłania do przemyśleń dotyczących różnego odbioru zachowań Chińczyków przez narody bliskie terytorialnie (kulturowo?) i osoby z daleka.

Wnioski

Obraz Chińczyka w wielu krajach staje się bardziej wyraźny i sprecyzowany dzięki coraz liczniejszym i coraz dalszym podróżom Chińczyków, czemu do-
wodzi coraz częstsze poruszanie kwestii migracji Chińczyków i tożsamości
osób pochodzenia chińskiego poza Chinami. Potwierdzeniem tezy jest też
np. zestawienie corocznych analiz CBOS-u, według których wobec mniej-
szości chińskiej coraz rzadziej padają stwierdzenia takie jak „trudno powie-
dzieć”, „nie wiem” i inne wskaźniki neutralne. W kontrze padają precyzyjne
określenia i cechy Chińczyków. Kształtowanie mniej mglistych i ogólniko-
wych, a bardziej precyzyjnych stwierdzeń i opinii o Chinkach i Chińczykach
ma szansę zaistnienia dzięki częstym kontaktom (por. np. badanie postaw
Hongkończyków wobec Chińczyków). Chińczyków poza Chinami jest rok-
rocznie coraz więcej, co tylko zwiększa prawdopodobieństwo i intensywność
kontaktów. Interakcje wzmacniają postawy pozytywne, a brak kontaktów
pogłębia niewiedzę i wzmacnia stereotypizację.

Systematyzacja badań dotyczących mechanizmów kształtowania po-
staw wobec Chińczyków w kontekście zmian we wzorach mobilności osób
z tego kraju i polityk migracyjnych krajów przyjmujących wskazuje na to,
że dziś Chińczyków nie ograniczają już restrykcje takie jak status ADS.
Tak jak w przypadku obywateli wielu innych państw, popularnością wśród
Chińczyków cieszą się kraje sąsiednie i niedalekie, choć nie tylko. Chińczy-
cy jako największe źródło studentów zagranicznych rozpraszają się coraz
dalej. Prócz mobilnych Chińczyków przemieszczających się w ramach krót-
szych lub dłuższych podróży, w państwach o długiej historii mniejszości
chińskiej ukonstytuowane są też dzielnice Chinatown, w których mieszkają
lub przebywają Chińczycy i osoby narodowości azjatyckich (choć nie tylko),
o różnych doświadczeniach migracyjnych. Chinatown widnieją nie tylko na
mapach miast Zachodu (Chicago, Las Vegas, Waszyngton, San Francisco
i Nowy Jork, Londyn i Liverpool, Sydney, Toronto i Vancouver, a poza kra-
jami anglojęzycznymi również Paryż i Moskwa), lecz także w samej Azji
(Jokohama, Dżakarta, Bangkok, Ho Chi Minh i inne). W krajach o stosun-
kowo krótkiej historii znaczących migracji z Chin (takich jak Polska i wiele
pozostałych państw Europy) takie dzielnice się nie tworzą.

Niedawne wydarzenia stawiają Chińską Republikę Ludową w centrum
(pandemia COVID-19, agresja rosyjska na Ukrainę). Poczynania Chin po-
wodują zacieśnienie współpracy międzynarodowej między ChRL i poszcze-
gólnymi państwami lub zmianę stosunków z ChRL, lub postrzeganie ChRL
na arenie międzynarodowej. Wizerunek Chin jest też wizerunkiem ich oby-
wateli. Chiny i ich społeczeństwo są teraz w centrum zainteresowania świata.

Badanie postaw mieszkańców wobec napływających Chińczyków ułatwi zrozumienie interakcji między gospodarzem a migrantem oraz pomoże zrównoważyć wyjazdy z Chin (Chen i in. 2018, s. 3). Interesujące i istotne będą kolejne prace, które ukążą relacje między Chińczykami i *innymi* w świetle ostatnich wydarzeń, mających wpływ na dalsze funkcjonowanie gospodarek i polityk włączonych do systemu światowego.

Literatura | References

- AJZEN I. (1991), The Theory of Planned Behavior, „Organizational Behavior and Human Decision Processes”, 50, s. 179-211.
- AJZEN I., FISHBEIN M. (2005), The Influence of Attitudes on Behavior, Illinois.
- ANG I. (1998), Migrations of Chineseness: Ethnicity in the Postmodern World, „Mots Pluriels”, 7.
- BOND M. H. (1996), In the Handbook of Chinese Psychology, Londyn.
- BOUVIER B. (2003), Chinois et Français: quand les habitudes culturelles d'apprentissage s'opposent, „ELA. Études de linguistique appliquée”, 4, s. 399-414.
- CBOS (2005), Tożsamość narodowa Polaków oraz postrzeganie mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce, Komunikat z badań, BS/84/2005.
- CBOS (2015), Tożsamość narodowa i postrzeganie praw mniejszości narodowych i etnicznych, Komunikat z badań 106/2015.
- CHEN F. (2004), Newly Allowed Countries for Chinese Outbound Tourism, „China Tourism Daily Newspaper”, September 1.
- CHEN N., HSU C. H. C., LI X. R. (2018), Feeling Superior or Deprived? Attitudes and Underlying Mentalities of Residents Towards Mainland Chinese Tourists, „Tourism Management”, 66, s. 94-107.
- CHRISTIANSEN F. (2003), Chinatown, Europe: An Exploration of Overseas Chinese Identity in the 1990s, Londyn.
- COHEN R. (2022), Global Diasporas: An Introduction, Abingdon.
- CTA China Tourism Academy (2003), Yearbook of China Tourism, Beijing: China National Tourism Administration.
- DEERY M., JAGO L., FREDLINE L. (2012), Rethinking Social Impacts of Tourism Research: A New Research Agenda, „Tourism Management”, 33(1), s. 64-73.

- FAURE G. O., FANG T. (2008), Changing Chinese Values: Keeping Up with Paradoxes, „International Business Review”, 17(2), s. 194-207.
- GANG I. N., RIVERA-BATIZ F. L., YUN M. (2002), Economic Strain, Ethnic Concentration and Attitudes Towards Foreigners in the European Union, „IZA Discussion Papers”, 578.
- GUTIÉRREZ D. G. (1995), Walls and Mirrors: Mexican Americans, Mexican Immigrants, and the Politics of Ethnicity, Berkeley.
- HO C., JACKSON J. W. (2001), Attitude Toward Asian Americans: Theory and Measurement, „Journal of Applied Social Psychology”, 31.8, s. 1553-1581.
- HSU C. H. C., HUANG S. S. (2016), Reconfiguring Chinese Cultural Values and Their Tourism Implications, „Tourism Management”, 54, s. 230-242.
- JENNINGS G. R. (2009), Methodologies and Methods, [w:] Jamal T., Robinson M. (eds.), „The SAGE Handbook of Tourism Studies”, Londyn.
- KEATING B., KRIZ A. (2008), Outbound Tourism from China: Literature Review and Research Agenda, „Journal of Hospitality and Tourism Management”, 15.1, s. 32-41.
- KIM S. S., GUO Y., AGRUSA J. (2005), Preference and Positioning Analyses of Overseas Destinations by Mainland Chinese Outbound Pleasure Tourists, „Journal of Travel Research”, 44(2), s. 212-220.
- KIM S. S., PRIDEAUX B. (2005), Marketing Implications Arising from a Comparative Study of International Pleasure Tourist Motivations and Other Travel-Related Characteristics of Visitors to Korea, „Tourism Management”, 26, s. 347-357.
- KLOREK N., SZULECKA M. (2013), Migranckie instytucje ekonomiczne i ich wpływ na otoczenie. Przykład centrów handlowych w Wólce Kosowskiej. Raport z badań, „Analizy, Raporty, Ekspertyzy”, Stowarzyszenie Interwencji prawnej, 2(49).
- KWEK A., LEE Y. (2010), Chinese Tourists and Confucianism, „Asia Pacific Journal of Tourism Research”, 15(2), s. 129-141.
- LEE S., JEON S., KIM D. (2011), The Impact of Tour Quality and Tourist Satisfaction on Tourist Loyalty: The Case of Chinese Tourists in Korea, „Tourism Management”, 32(5), s. 1115-1124.
- LI J. (2001), Expectations of Chinese Immigrant Parents for Their Children's Education: The Interplay of Chinese Tradition and the Canadian Context, „Canadian Journal of Education” / „Revue canadienne de l'éducation”, s. 477-494.

- LIN X. (2007), *Chinese Duckweed on a British River: A Study on Chinese Students' Experiences in London*, nieopublikowana praca magisterska, Londyn.
- MA MUNG E. M. (2000), *La Diaspora Chinoise. Geographied'une Migration*, Paryż.
- MCKAY S., PITTAM J. (1993), Determinants of Anglo Australian Stereotypes of the Vietnamese in Australia, „*Australian Journal of Psychology*”, 45, s. 17-23.
- MOK C., DEFRANCO A. L. (1999), Chinese Cultural Values: Their Implications for Travel and Tourism Marketing, „*Journal of Travel and Tourism Marketing*”, 8(2), s. 99-114.
- MOSKAL M. (2022), *The Life of the Chinese Community Living in Poland. The Course and Degree of Assimilation. Sociological Analysis*, nieopublikowana rozprawa doktorska, Katowice.
- NOWICKA E., ŁODZIŃSKI S. (2021), *Długie trwanie narodu. Społeczne wymiary polskości (1988-2021)*, Warszawa.
- NOWICKA E., ZHANAIEV A. (2022), 'Chińczyki trzymają się mocno.' Dynamika obrazu Chińczyka w Polsce (1988-2018), „*Kultura i Społeczeństwo*”, 66.3, s. 21-45.
- PARKER D. (1998), *Rethinking British Chinese Identities*, [w:] Skelton T., Valentine G. (eds.), „*Cool Places*”, Londyn.
- SALES R. ET AL. (2011), London's Chinatown: Diaspora, Identity and Belonging, „*International Journal of Business and Globalisation*”, 7.2, s. 195-231.
- SPARKS B., PAN G. W. (2009), Chinese Outbound Tourists: Understanding Their Attitudes, Constraints and Use of Information Sources, „*Tourism Management*”, 30(4), s. 483-494.
- SZWED R. (2001), Obcy w perspektywie socjologicznej, „*Roczniki Nauk Społecznych*” 1, s. 219-239.
- ŚLIZ A., SZCZEPAŃSKI M. S. (RED). (2019), *Współczesne teorie społeczne. W kręgu ujęć paradygmatycznych*, Opole.
- THOMAS W. I., ZNANIECKI F. (1958), *The Polish Peasant in Europe and America*, Nowy Jork.
- WALKER L. (1994), Attitudes to Minorities: Survey Evidence of Western Australians' Attitudes to Aborigines, Asians, and Women, „*Australian Journal of Psychology*”, 46, s. 137-143.
- WARDEGA J. (2017), Chińczycy w Polsce – niewidoczna mniejszość, „*Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*”, 2(164), s. 121-141.

WOOD M. (2020), *The Story of China*, Nowy Jork.

WYSIEŃSKA K. (RED.) (2012), *Sprzedawać, gotować, budować? Plany i strategie Chińczyków i Wietnamczyków w Polsce*, Warszawa.

YAN Y. (2010), The Chinese Path to Individualization, „The British Journal of Sociology”, 61(3), s. 489-512.

ZENG B. ET AL. (2014), Towards a Conceptual Model of Diabetes Self-Management Among Chinese Immigrants in the United States, „International Journal of Environmental Research and Public Health”, 11.7, s. 6727-6742.

ZHOU J. (2003), *Remaking China's Public Philosophy for the Twenty-First Century*, Westport.

DOI: <https://doi.org/10.34768/r1.2023.v492.11>

Szymon Wielgosz*

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6475-2151>

e-mail: szymon_wielgosz@sggw.edu.pl

SPOSOBY UBIERANIA SIĘ I ZACHOWANIA ZAKUPOWE JAKO FORMA KOMUNIKOWANIA STATUSU SPOŁECZNEGO

MODES OF DRESS AND SHOPPING BEHAVIOR AS A FORM OF
COMMUNICATING SOCIAL STATUS

Keywords: shopping behavior, fashion, clothing, social class, adults.

This paper explores the relationship between dressing habits and shopping behavior as a means of manifesting one's social status. The aim of the study presented in the article is to identify and describe how adults of different social classes display their social status through apparel, including the garments they purchase, their preferred shopping venues and the amount of money they allocate for clothing. In the study, social class was defined as a group sharing similar economic, cultural, and social capital, and operationalized using the composite index (Index). The research was conducted in 2021 through a survey method on a purposefully selected sample of 544 adults using an Internet survey (CAWI – Computer Assisted Web Interview). As a result of the study, it has been established how members of certain classes manifest their class affiliation through their clothing. It has identified how the shopping behavior of people belonging to

***Szymon Wielgosz** – magister socjologii, student studiów doktoranckich; zainteresowania naukowe: przemiany związków intymnych, wzorce męskości, przemiany obyczajowości.

different social classes differs and where it is similar (buying clothes online and in second-hand stores).

SPOSOBY UBIERANIA SIĘ I ZACHOWANIA ZAKUPOWE JAKO FORMA KOMUNIKOWANIA STATUSU SPOŁECZNEGO

Słowa kluczowe: zachowania zakupowe, moda, ubiór, klasa społeczna, osoby dorosłe.

Przedmiotem zainteresowania w artykule uczyniono stosunek do ubierania się i zachowania zakupowe jako formę manifestowania swojego statusu społecznego. Celem badań prezentowanych w artykule było rozpoznanie i opis jak osoby dorosłe reprezentujące różne klasy społeczne manifestują swój status społeczny poprzez ubiór, w tym rodzaje kupowanych ubrań, miejsca dokonywania zakupu odzieży oraz sumy wydawanych na nie pieniędzy. W badaniu klasa społeczna definiowana była jako grupa o podobnym kapitale ekonomicznym, kulturowym i społecznym i zoperacjonalizowana przy zastosowaniu wskaźnika złożonego (Indeksu). Badania realizowano w 2021 roku metodą sondażu na celowo dobranej próbie 544 osób dorosłych z zastosowaniem ankiety internetowej (CAWI – Computer Assisted Web Interview). W wyniku badania ustalono, jak reprezentanci poszczególnych klas manifestują swoją przynależność do niej poprzez ubiór. Rozpoznano, jak różnią się zachowania zakupowe osób przynależących do różnych klas społecznych, a także, w jakich zakresach są podobne (dokonywanie zakupu odzieży przez internet oraz w sklepach z odzieżą używaną).

Wprowadzenie

Prawie każda dziedzina współczesnego życia społecznego podlega modzie. Wzrost zainteresowania modą należy uznać za oznakę zarówno jej znaczenia, jak i powszechności (Crane, Bovone 2006). Badania nad modą prowadzone są przez przedstawicieli różnych dyscyplin tj. nauk humanistycznych, społecznych i artystycznych, głównie w kontekście konsumpcji (Langman 2003). Ponieważ pojęcie mody ma wiele znaczeń i konotacji, jest często używane w odniesieniu do sposobu, w jaki rozpowszechniają się określone formy kultury (Simmel 1980). Najczęściej używa się go do konotowania bardzo widocznych stylów ubioru, a rzadziej innych rodzajów kultury materialnej lub niematerialnej, które są wysoko cenione w danym momencie. Termin ten jest również stosowany do systemów, które produkują nowe style odzieży i starają się, aby były pożądane przez społeczeństwo. Alternatywnie, modę

można konceptualizować jako przykład szerszego zjawiska, tworzenia i przypisywania wartości symbolicznych kulturze materialnej (Simmel 1980).

Podatność na modę jest jedną z najważniejszych cech kultury masowej. Społeczeństwo podąża za trendami, a pojedyncze jednostki dostosowują się do nich, podkreślając przez to swoją przynależność do danego społeczeństwa. Moda jest elementem brzegowym kultury ze względu na fakt, iż jej zmiana następuje dynamicznie, a w miejscu jednego trendu szybko pojawia się inny (Kłoskowska 2007). Zatem badania nad konkretnymi trendami nie są uniwersalne, ponieważ wraz z ustaniem jego popularności w społeczeństwie i zastąpieniem go nowym, w preferencjach modowych zachodzą znaczące zmiany, które muszą być na nowo zbadane. Istotne jest, że dzięki kulturowym kontekstom mody jednostki są w stanie się komunikować za jej pomocą.

W badaniach nad modą podkreśla się jej funkcję komunikacyjną. Jednym z prekursorów takiego podejścia do mody jest Erving Goffman, który zakłada, że ubiór i moda są istotnym elementem komunikacji interpersonalnej i niewerbalnej (Goffman 1997). Ubiór przybiera funkcję swojego rodzaju fasady, która jest narzędziem komunikowania o postawach życiowych, gustach czy zasobności portfela danej jednostki. Z tego faktu wynika, że „współcześnie nadajemy ubiorowi i modzie na niego określone sensy, które informują innych o naszych gustach, wykształceniu, statusie, preferencjach” (Perchla-Włosik 2015). Tym samym ubiór może mieć istotny wpływ na postrzeganie przez innych członków społeczeństwa. Elementy ubioru są nośnikiem informacji o danej osobie, mogą więc być celowo wykorzystywane jako narzędzia komunikowania stylu życia, sytuacji ekonomicznej i statusu społecznego.

Ubiór danej osoby, który jest widoczny dla jednostki i innych osób, stanowi zazwyczaj wskazówkę do odbioru i interpretacji osoby (por. Giddens 2012). Ubiór nadal łączony jest z tożsamością społeczną, w tym również przynależnością do danej klasy społecznej. Wygląd zewnętrzny może być związany z tożsamością jednostki i pełnić funkcję komunikacyjną (por. Kuczyńska 1983). Dla osób, które się nie znają, istotnym komunikatem jest komunikat wizualny, czyli wygląd zewnętrzny danej osoby, w tym głównie jej ubiór (por. Kujawska-Kot 2018).

W kulturze powstają również stereotypy dotyczące ubioru. Mężczyzna ubrany w elegancki garnitur w pierwszym momencie odbierany jest jako poważna, odpowiedzialna osoba bądź jako pracownik banku, biznesmen czy uczestnik ważnego spotkania rodzinnego. Zakładanie konkretnych ubrań również określone jest kulturowo w ramach tzw. etykiety czy tradycji, a konkretnym ubiorom czy kolorom stroju nadawane są kulturowo określone

znaczenia. Czarny kolor zazwyczaj zarezerwowany jest na uroczystości pogrzebu i oznacza żałobę, natomiast biel kojarzona jest z czystością i ubierana jest przez pannę młodą – są to odmienne kody kulturowe tworzone w różnych kulturach. Dzięki tym znaczeniom ludzie są w stanie komunikować się niewerbalnie, zarówno w sposób zamierzony, jak i niecelowy.

Moda to rodzaj języka, którym można wyrazić indywidualność danej osoby (por. Khandual, Pradhan 2018). Chęć człowieka do wyrażania własnych opinii lub tożsamości nie pozostaje bez wpływu na konsumpcję w różnych branżach (por. Smith, Whitson 2018). Praktyka konstruowania i wyrażania tożsamości poprzez konsumpcję jest bardzo istotna dla pokolenia Z (por. Francis, Hoefel 2018). Konsumenci z pokolenia Z są znani z chęci kupowania zrównoważonych produktów (por. PwC 2020), dotyczy to zwłaszcza kobiet, które są najbardziej skłonne do kupowania zrównoważonych alternatyw odzieży w celu stworzenia ekologicznej tożsamości (por. Tung, Koenig 2017).

Uwzględniając powyższe, w niniejszym artykule przyjęto, że ubiór łączy się z przynależnością do danej klasy społecznej i może być formą komunikowania swojego statusu społecznego. W prezentowanych badaniach podjęto próbę rozpoznania, jak manifestowany jest status społeczny za pomocą sposobu ubierania się i zachowań zakupowych przez przedstawicieli różnych klas społecznych.

Założenia metodologiczne i realizacja badań

Przedmiotem badań uczyniono manifestowanie swojego statusu społecznego przez osoby dorosłe. Celem badań było rozpoznanie i opis jak osoby dorosłe reprezentujące różne klasy społeczne manifestują swój status społeczny poprzez ubiór, w tym charakterystyczne dla danej klasy cechy charakterystyczne ubioru, miejsca dokonywania zakupu odzieży oraz ilość kupowanych ubrań i wydawanych na nie pieniędzy. Głównym problemem badawczym w badaniach było pytanie: Jak osoby reprezentujące różne klasy społeczne manifestują swoją przynależność do niej poprzez ubiór?

Dane

Badanie zostało przeprowadzone na celowo dobranej próbie 544 dorosłych osób w czerwcu 2021 roku. Realizowano je metodą sondażu przy pomocy ankiety internetowej (CAWI – Computer Assisted Web Interview).

Zmienne i wskaźniki

W badaniu klasa społeczna definiowana była jako grupa o podobnym kapitale ekonomicznym, kulturowym i społecznym. Na potrzeby badania, za Pierre’a Bourdieu (2006) zostały wyróżnione trzy klasy: klasa wyższa, klasa średnia i klasa niższa. Klasa społeczna została zoperacjonalizowana za

pomocą trzech wskaźników: poziomu kapitału ekonomicznego, poziomu kapitału kulturowego i poziomu kapitału społecznego.

W celu określenia klasy społecznej respondenta w kwestionariuszu ankiety zawarto 10 pytań, na które odpowiedzi stanowiły podstawę klasyfikacji. Pytania zostały skonstruowane tak, aby za ich pomocą określić poziom każdego z trzech rodzajów kapitału wyróżnionych przez P. Bourdieu: 1) kapitał ekonomiczny – dochody, majątek, miejsce spędzania wakacji; 2) kapitał kulturowy – partycypacja w wyborach, rodzaj słuchanej muzyki, liczbę przeczytanych książek, odwiedzanie miejsc kultury, wykształcenie; 3) kapitał społeczny – kontakty towarzyskie, kierowanie pracą innych osób. W zależności od poziomu posiadanego przez respondenta danego kapitału można określić jego przynależność do danej klasy społecznej (Bourdieu 2006, s. 34). Znaczenie każdego aspektu zostało zoperacjonalizowane jako wartość indeksu. Do odpowiedzi w każdym pytaniu przyporządkowano punktację, która po podsumowaniu pozwoliła na przyporządkowanie respondentów do danej klasy społecznej według poniższej skali: klasa wyższa (28 i więcej pkt), klasa średnia (13-27 pkt), klasa niższa (12 pkt i mniej). Przyjęto, że im wyższa wartość indeksu tym do wyższej klasy społecznej respondent przynależy. Indeksy w poszczególnych pytaniach mogły przyjmować wartość od 0 do 6.

Strategia analizy

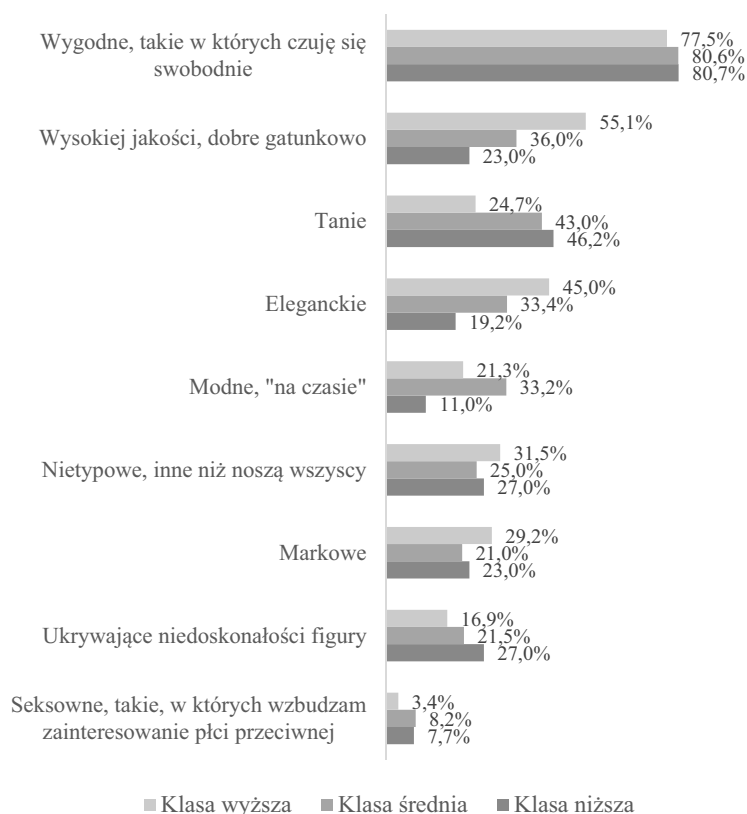
Analizę danych prowadzono zgodnie z regułami statystyki opisowej (Babbie 2009, s. 109). Przeprowadzono analizę jednozmienną – rozkład częstości odpowiedzi w próbie, a także analizę z zastosowaniem porównywania grup. Obliczeń dokonano w pakiecie statystycznym PS IMAGO.

Charakterystyka badanych

W badaniu wzięło udział 544 osób, z czego 272 osoby stanowiły kobiety (50%), a 272 osoby mężczyźni (50%). Struktura wieku w próbie: osoby w wieku od 18 do 24 lat (69,1%), od 25 do 34 lat (17,5%), od 35 do 44 lat (3,3%), od 45 do 54 lat (1,1%), osoby w wieku 65 lat i więcej (0,4%). Zadeklarowanymi miejscami zamieszkania przez respondentów pod względem wielkości były kolejno miasto powyżej 500 tys. mieszkańców (41,5%), miasto powyżej 20 tys. do 100 tys. mieszkańców (17,8%), wieś (16,2%), miasto powyżej 100 tys. do 500 tys. mieszkańców (16,0%) oraz miasto do 20 tys. mieszkańców (8,5%). Respondentów przypisano do trzech klas społecznych – klasy niższej, klasy średniej i klasy wyższej. Ustalono, że klasę niższą reprezentowało 4,8% badanych, klasę średnią 78,9%, a klasę wyższą 16,3%.

Wyniki

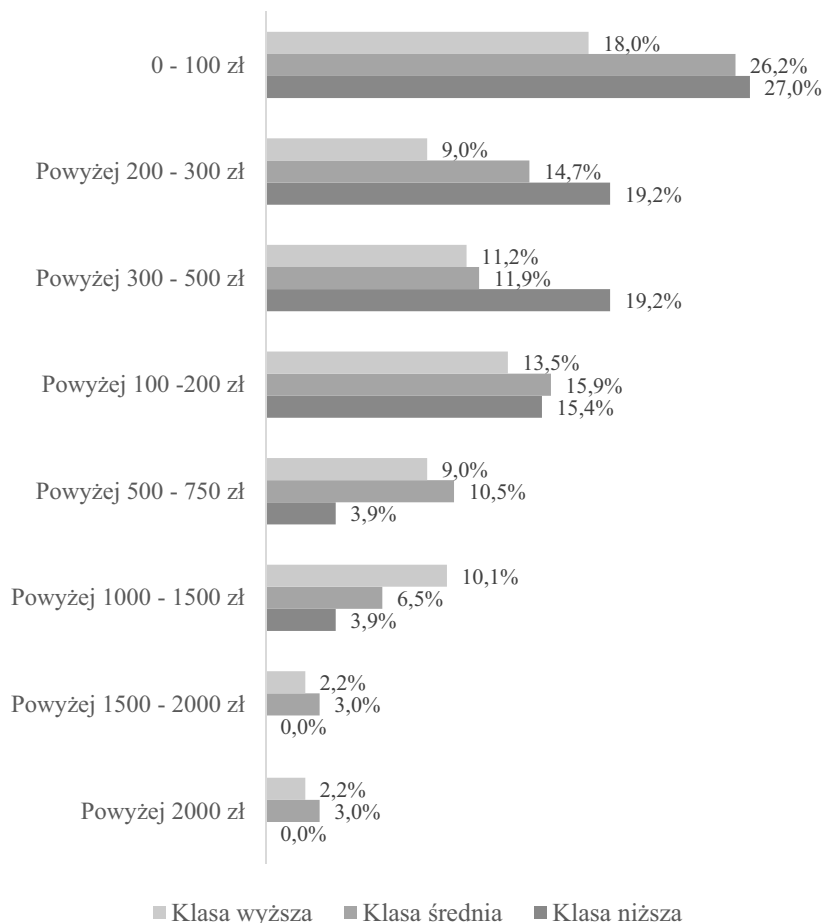
Manifestowanie statusu społecznego poprzez ubiór może przejawiać się za pośrednictwem rodzajów kupowanych ubrań. Najczęściej wskazywanymi odpowiedziami przez badanych były kolejno: ubrania wygodne takie, w których czuję się swobodnie (25,6%), tanie (12,8%) i wysokiej jakości, dobre gatunkowo (12,3%). Większość (77,5%) respondentów reprezentujących klasę wyższą kupuje ubrania, w których czuje się swobodnie, ponad połowa (55,1%) wybiera ubrania wysokiej jakości i dobre gatunkowo, eleganckie (45%), nietypowe (31,5%). Dla 29% znaczenie ma marka ubrań. Takie cechy ubioru jak cena, to, że ubrania są modne i na czasie, czy ukrywają niedoskonałości figury, były wskazywane przez mniejszość badanych z tej klasy społecznej (odpowiednio: 24,5%; 21,3%; 16,9%). Badani reprezentujący klasę średnią najczęściej wskazywali na kupowanie ubrań wygodnych (80,6%) tanich (43%). Dla jednej trzeciej znaczenie ma to, że ubiór jest dobry gatunkowo (36%). To czy ubiór jest elegancki, ma znaczenie dla 33,4% respondentów, a dla 33,4% czy jest on modny i na czasie. Co czwarty respondent z tej klasy społecznej deklarował znaczenie tego, że ubiór jest nietypowy, a co piąty czy jest markowy, a także czy ukrywa niedoskonałości figury. Dla 8,7% znaczenie ma także, czy ubiór wzbudza zainteresowanie płci przeciwnej. Respondenci reprezentujący w badaniach klasę niższą, także najczęściej kupują ubrania wygodne, w których czują się swobodnie – odpowiedź taką wskazało 80,7% badanych. Drugą najczęściej wybieraną odpowiedzią wskazywaną przez niemal połowę respondentów z tej klasy było to, że ubrania są tanie. Dla ponad jednej czwartej znaczenie ma to, czy ubranie jest nietypowe i czy ukrywa niedoskonałości figury. 23% wskazywało na kupowanie ubrań wysokiej jakości i dobrych gatunkowo. Podobnie (23%) w przypadku ubrań markowych. Najmniej wskazań uzyskały ubrania „modne i na czasie” oraz wzbudzające zainteresowanie płci przeciwnej (odpowiednio: 11%; 77%) (Wykres 1).

Wykres 1. Rodzaje kupowanych ubrań w podziale na klasy społeczne.

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Manifestowanie statusu społecznego w kontekście ubioru może łączyć się z przeznaczanymi środkami finansowymi na zakupy odzieżowe i możliwościami kupowania odzieży marek, które kojarzone są z luksusem. Z przeprowadzonych badań wynika, że przeciętne miesięczne wydatki na odzież w przeciągu ostatnich 12 miesięcy poprzedzających badanie to najczęściej kwoty w przedziale od 0 do 100 złotych (24,8%), a najrzadziej kwoty w przedziale od 1500 do 2000 złotych (2,8%). Wśród osób przynależących do klasy niższej i średniej najczęściej deklarowaną kwotą przeznaczaną na kupno odzieży w ciągu ostatnich 12 miesięcy poprzedzających badanie to kwoty do 100 złotych (odpowiednio 26,9% i 26,1%), natomiast w przypadku respondentów przynależących do klasy wyższej była to kwota powyżej 2000 złotych (20,2%) (Wykres 2).

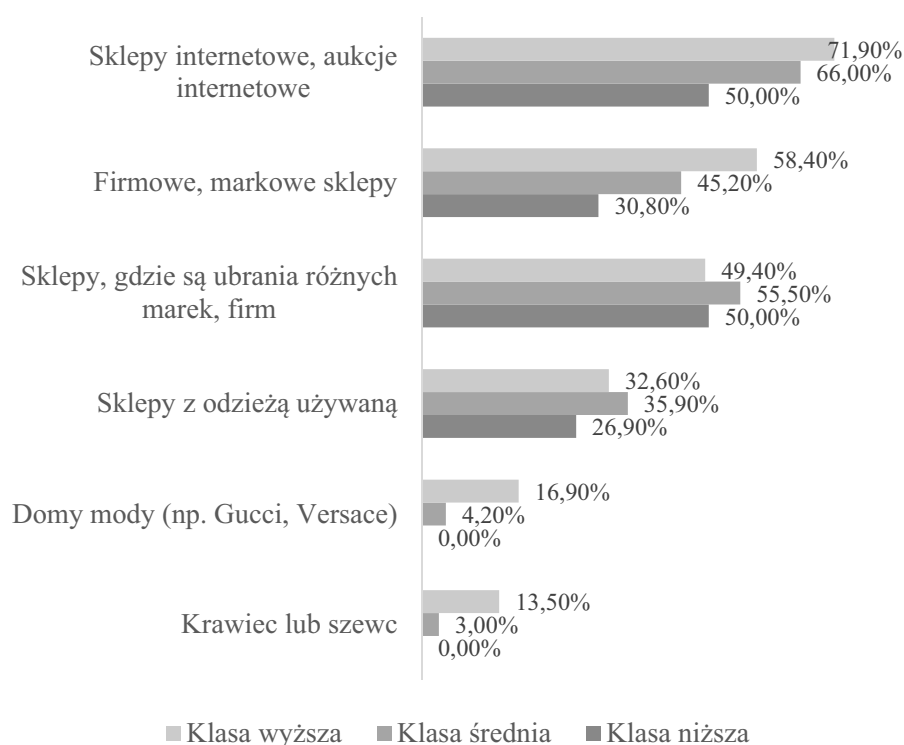

Wykres 2. Ilość wydawanych pieniędzy miesięcznie na odzież w podziale na klasy społeczne.

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Wybór miejsc dokonywania zakupów odzieży również może łączyć się z manifestacją statusu społecznego. Respondenci przynależący do klasy niższej najczęściej dokonują zakupu odzieży w sklepach internetowych oraz na aukcjach internetowych (50,0%), w sklepach, gdzie są ubrania różnych marek, firm (50,0%) oraz firmowych, markowych sklepach (30,8%). Respondenci przynależący do klasy średniej najczęściej dokonują zakupu odzieży w sklepach internetowych oraz na aukcjach internetowych (66,0%), w sklepach, gdzie są ubrania różnych marek, firm (55,5%) oraz firmowych, markowych sklepach (45,2%). Respondenci przynależący do klasy wyższej naj-

częściej dokonują zakupu odzieży w sklepach internetowych oraz na aukcjach internetowych (71,9%), w firmowych, markowych sklepach (58,4%) oraz w sklepach, gdzie są ubrania różnych marek, firm (49,4%). Zakupu odzieży w firmowych, markowych sklepach dokonuje 58,4% respondentów przynależących do klasy wyższej, 45,2% do klasy średniej i 30,8% do klasy niższej. W domach mody zakupu odzieży dokonuje 16,9% respondentów przynależących do klasy wyższej, 4,2% do klasy średniej, a w przypadku klasy niższej żaden z respondentów. W przypadku zakupu odzieży u szewca lub krawca sytuacja jest podobna, zakupu u nich dokonuje 13,5% respondentów przynależących do klasy wyższej, 3,0% respondentów przynależących do klasy średniej i żaden z respondentów przynależących do klasy niższej (Wykres 3).

Wykres 3. Miejsca dokonywania zakupu odzieży w podziale na klasy społeczne.

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Dyskusja wyników i wnioski

Badania pozwalają na stwierdzenie, że badani reprezentujący różne klasy społeczne mają podobne preferencje w zakresie ubrań wygodnych, takich, w których czują się swobodnie. W każdej z zanalizowanych klas ten rodzaj odzieży uzyskał najwyższy odsetek wskazań (klasa niższa – 80,8%, klasa średnia – 80,6%, klasa wyższa – 77,5%). Kupowanie ubrań eleganckich zadeklarowała niemal połowa respondentów przynależących do klasy wyższej i mniej niż jedna trzecia respondentów przynależących do klasy średniej i tylko co piąty respondent przynależący do klasy niższej. Podobnie w przypadku kupowania ubrań wysokiej jakości, dobrych gatunkowo. Deklarowanie kupowania tego rodzaju ubrania uzyskało ponad połowę wskazań wśród respondentów przynależących do klasy wyższej, jedną trzecią wśród przynależących do klasy średniej i mniej niż jedną czwartą przynależących do klasy niższej. Natomiast kupowanie ubrań tanich, zadeklarowało najwięcej respondentów z klasy niższej (46,2%), a najmniej wśród respondentów z klasy wyższej (21,3%). Wydaje się zatem, że badani z klasy wyższej przywiązują wagę do ubrań eleganckich, wysokiej jakości, które mogą świadczyć o wysokim statusie, a dla osób z klasy niższej wybór tego rodzaju ubrań może wynikać z ograniczonych środków, które mogą przeznaczyć na zakupy odzieżowe.

Badanie osób reprezentujących różne klasy społeczne wskazuje na podobne miejsca dokonywania zakupów, przy czym dokonywanie zakupów w tych miejscach różni się popularnością wśród badanych przedstawicieli różnych klas. Ponad połowa badanych z klasy wyższej deklaruje, że dokonuje zakupów w firmowych, markowych sklepach, a w przypadku badanych z klasy niższej deklaruje tak tylko co czwarty badany. Co szósty badany z klasy wyższej wskazuje, że robi zakupy w domach mody, a co siódmy, że korzysta z usług w tym zakresie szewca i krawca, natomiast na nabywanie odzieży i butów w tych miejscach nie wskazuje żaden badany z klasy niższej, i tylko nieliczni przedstawiciele klasy średniej. Wydaje się zatem, że miejsca dokonywania zakupu odzieży przez badanych przynależących do danych klas także mogą być uzależnione od posiadanych przez nich zasobów pieniężnych. Badani przynależący do klasy wyższej posiadają większy kapitał pieniężny, dlatego mogą dokonywać zakupu odzieży w domach mody lub u krawca i szewca. Ponadto tam zakupione ubrania mogą być używane jako komunikaty podkreślające status społeczny.

Analizy pozwalają jednak na stwierdzenie, że miejscem najczęstszego dokonywania zakupu odzieży przez badanych, niezależnie od klasy społecznej, są sklepy internetowe. Ustalenie to koresponduje z wynikami badań, które wskazują na wzrost popularności zakupów odzieży przez internet –

odsetek robiących zakupy wyłącznie przez internet wynosi obecnie 16% (Palmowska, Karasek 2019).

Z badań wynika także, że, mimo że kupowanie ubrań z odzieżą używaną cieszy się największą popularnością wśród klasy średniej, to jest też popularne wśród respondentów przynależących do pozostałych klas społecznych. Związane to może być z powszechnym trendem ekologicznym, zgodnie z którym ubraniom daje się „drugie życie”. Wyniki tym samym wpisują się w ustalenia z badań „Drugie życie ubrań” przeprowadzonych w kwietniu 2022 roku, w którym stwierdzono, że 44% konsumentów najpierw szuka używanych rzeczy, gdy potrzebuje zakupić odzież. Dwie trzecie konsumentów pozbywa się ubrań, które mogą zostać powtórnie wykorzystane przez inne osoby, natomiast ponad połowa konsumentów deklaruje, że chętnie kupowałaby ubrania zarówno nowe, jak i używane w jednym sklepie (Raport Accenture i Fashion Revolution Polska 2022).

Jednakże należy zaznaczyć, że istnieją sklepy z markową odzieżą używaną, której cena jest znacznie wyższa niż w zwykłych sklepach z odzieżą używaną, dlatego też w przyszłości należałoby zapytać respondentów o rodzaje kupowanej odzieży używanej oraz o ilość pieniędzy przeznaczaną na tę odzież. Badani przynależący do danej klasy społecznej manifestują przynależność do niej również poprzez wartość zakupywanej przez nich odzieży. Można założyć, że do im wyższej klasy społecznej przynależy dana osoba, tym droższe ubrania kupuje.

Z przeprowadzonych badań wynika, że przeciętne miesięczne wydatki na odzież to najczęściej kwoty do 100 złotych (24,8%), a najrzadziej kwoty w przedziale od 1500 do 2000 złotych (2,8%). Wyniki te potwierdzają wyniki badań nad rynkiem mody w Polsce, z których wynika, że blisko 4 na 10 konsumentów deklaruje, że miesięcznie przeznacza na zakupy odzieży nie więcej niż 150 złotych (Palmowska, Karasek 2019).

Przeprowadzone analizy pozwalają na stwierdzenie, że badani identyfikują cechy ubioru charakterystyczne dla klasy społecznej i odmiennie charakteryzują cechy ubioru reprezentantów różnych klas. W badaniu ustalono, że jeśli chodzi o rodzaj kupowanych ubrań, to osoby przynależące do klasy wyższej najczęściej deklarują, że kupują ubrania eleganckie, modne, „na czasie” oraz wysokiej jakości, dobre gatunkowo. Badani przynależący do klasy niższej, najczęściej deklarują chęć noszenia ubrań wygodnych, takich, w których czują się swobodnie oraz tanich. Badani przynależący do klasy średniej najczęściej kupują ubrania wygodne, takie, w których czują się swobodnie, tanie oraz wysokiej jakości, dobre gatunkowo.

Badania pozwoliły rozpoznać nie tylko to, jak różnią się zachowania zakupowe badanych reprezentujących różne klasy społeczne, ale także stwier-

dzić podobieństwo zachowań zakupowych, jakim jest preferowanie zakupów przez internet oraz dokonywanie zakupu odzieży używanej. Przeprowadzone badanie było badaniem wstępnym, w trakcie którego testowano wskaźniki statusu społecznego. Mimo że wnioski mają ograniczony zasięg, ustalenia z badań dają możliwość ich kontynuacji z proporcjonalnym doбором reprezentantów klas oraz z uwzględnieniem różnorodności sklepów internetowych. Przeprowadzenie w przyszłości dodatkowych badań o charakterze wyjaśniającym, połączonych z metodami jakościowymi pozwoli na dokładniejsze określenie charakterystyki ubioru osób przynależących do danej klasy społecznej i sposobu manifestowanie tejże przynależności.

Literatura | References

- BABBIE E. (2009), *Podstawy badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- BLUMER H. (1969), Fashion: From class differentiation to collective selection, „The Sociological Quarterly”, 10(3), s. 275-291.
- BOURDIEU P. (2006), *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądenia*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- CRANE D., BOVONE L. (2006), Approaches to material culture: The sociology of fashion and clothing, „Poetics”, 34(6), s. 319-333.
- FRANCIS T., HOEFEL F. (2018), Generation Z Characteristics and Its Implications for Companies – McKinsey, <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/true-generation-z-and-its-implications-for-companies\#> [data dostępu: 22.08.2022].
- GIDDENS A. (2012), *Trajektoria tożsamości. Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- GOFFMAN E. (1997), Selections from stigma, „The disability studies reader”, nr 203, s. 133-144.
- KAWAMURA A. (2011), The oncometabolite 2-hydroxyglutarate inhibits histone lysine demethylases, „EMBO reports”, 12(5), s. 463-469.
- KHANDUAL A., PRADHAN S. (2018), *Fashion Brands and Consumers Approach Towards Sustainable Fashion: Fast Fashion, Fashion Brands and Sustainable Consumption*, Springer Nature Singapore Pte Ltd., Singapur.

- KŁOSKOWSKA A. (2007), *Socjologia kultury*, Wyd. 3, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- KUCZYŃSKA A. (1983). *Moda jako forma komunikatu. Wzory modne w życiu codziennym*, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa.
- KUJAWSKA-KOT A. (2018), Ubiór i tożsamość. O znaczeniu odzieży dla bohaterów transpłciowych, „*Fabrica Societatis*”, nr 1, s. 29-53.
- LANGMAN L. (2003), Culture, identity and hegemony: The body in a global age, *Current sociology*, 51(3-4), s. 223-247.
- PALMOWSKA M., KARASEK J. (2019), Rynek mody w Polsce. Wyzwania. Raport z badań, <https://home.kpmg/pl/pl/home/insights/2019/11/raport-kpmg-pt-rynek-mody-w-polsce-wyzwania.html> [data dostępu: 10.08.2022].
- PERCHLA-WŁOSIK A. (2015), Moda jako komunikat w świetle teorii socjologicznych i badań empirycznych, „*Zeszyty Prasoznawcze*”, 3(223), s. 615-625.
- PWC (2020), Gen Z Is Talking. Are You Listening?, <https://www.pwc.de/de/handel-und-konsumguter/gen-z-is-talking-are-youlistening.pdf> [data dostępu: 22.08.2022].
- RAPORT Accenture i Fashion Revolution Polska (2022), Drugie życie ubrań. Jak Polacy kupują, odsprzedają, naprawiają i pozbywają się ubrań? Raport o cyrkularności w modzie, <https://www.accenture.com/pl-pl/insights/retail/drugie-zycie-ubran> [data dostępu: 11.08.2022].
- SIMMEL G. (1980), *Essays on interpretation in social science*, Manchester University Press, Manchester.
- SMITH J., WHISTON E. (2018), What Factors Could be Used to Promote Environmentally Beneficial Behaviours within Garment Use and Discard? University of Leeds, Leeds.
- SOYER M., DITTRICH K. (2020), Sustainable Consumer Behaviour in Purchasing, Using and Disposing of Clothes, https://www.researchgate.net/publication/341709923/_Sustainable_consumer_behaviour_in_purchasing_using_and_disposing_of_clothes [data dostępu: 22.08.2022].
- TUNG T., KOENIG H. (2017), Effects of Green Self-Identity and Cognitive and Affective Involvement on Patronage Intention in Eco-Friendly Apparel Consumption, „*A Gender Comparison, Sustainability*”, 9(11), s. 1-17.

Wykaz Roczników Lubuskich wydanych w latach 2010-2022

Rocznik Lubuski tom 48, część 1 (2022)

Młodzież wobec zmian społecznych w świecie globalnych ryzyk

Dorota Szaban, Beata Trzop (RED.)

Rocznik Lubuski tom 48, część 2 (2022)

Problemy i wyzwania współczesnej edukacji w zmieniającej się rzeczywistości społecznej

Mirosław Kowalski, Andrzej Zygałło (RED.)

Rocznik Lubuski tom 47, część 1 (2021)

Szkoła w kontradyktorycznościach. Kontradyktoryczności w szkole

Ewa Bochno, Iwona Kopaczyńska (RED.)

Rocznik Lubuski tom 47, część 2 (2021)

Społeczne i kulturowe uwarunkowania e-sportu

Justyna Nyćkowiak, Tomasz Kołodziej, Michał Jasny (RED.)

Rocznik Lubuski tom 46, część 1 (2020)

Edukacja jako przestrzeń zmian

Jarosław Bąbka, Krzysztof Zajdel (RED.)

Rocznik Lubuski tom 46, część 2 (2020)

Zmiana społeczna i jej implikacje

Beata Maria Nowak, Emilia Paprzycka, Ewa Narkiewicz-Niedbalec (RED.)

Rocznik Lubuski tom 45, część 1 (2019)

Nowy wymiar kapitału społecznego: twórczość, kreatywność i innowacje. Uwarunkowania rozwojowe i kulturowe

Marzanna Farnicka (RED.)

Rocznik Lubuski tom 45, część 2 (2019)

Rewitalizacja społeczna. Systemowe i mentalne uwarunkowania

Jerzy Leszkowicz-Baczyński (RED.)

Rocznik Lubuski tom 44, część 1 (2018)

Życie jako projekt. Miejsce i rola młodzieży w świecie dorosłych

Maria Zielińska (RED.)

Rocznik Lubuski tom 44, część 2 (2018)

Parametryzacja nauki – między wolnością a zniewoleniem. Perspektywa nauk społecznych i humanistycznych

Mirosław Kowalski, Ewa Kowalska (RED.)

Rocznik Lubuski tom 44, część 2a (2018)

Wskaźniki zdrowia w ontogenezie człowieka. Implikacje praktyczne w medycynie, antropologii i wychowaniu fizycznym

Ryszard Asienkiewicz, Józef Tatarczuk (RED.)

Rocznik Lubuski tom 43, część 1 (2017)

Nauczyciel w cyberkulturze. Między schematem a kreatywnością

Marzenna Magda-Adamowicz, Ewa Pasterniak-Kobyłecka (RED.)

Rocznik Lubuski tom 43, część 2 (2017)

Co nas łączy? Nauki społeczne wobec podzielonego świata

Joanna Frątczak-Müller, Anna Mielczarek-Żejmo (RED.)

Rocznik Lubuski tom 42, część 1 (2016)

Płeć społeczno-kulturowa jako perspektywa badawcza i kategoria analityczna

Emilia Paprzycka, Edyta Mianowska (RED.)

Rocznik Lubuski tom 42, część 2 (2016)

Transhumanizm a kontrintuicyjność mitycznego obrazu człowieka

Roman Sapeńko, Roman Czeremski (RED.)

Rocznik Lubuski tom 42, część 2a (2016)

Good connections. Trust, cooperation and education in the mirror of social sciences

Dorota Bazuń, Mariusz Kwiatkowski (RED.)

Rocznik Lubuski tom 41, część 1 (2015)

Badania jakościowe. W poszukiwaniu dróg i inspiracji

Marcin Szumigraj, Ewa Trębińska-Szumigraj, Daria Zielińska-Pękał (RED.)

Rocznik Lubuski tom 41, część 2 (2015)

Polskie szkolnictwo wyższe – stan i perspektywy

Mirosław Kowalski, Ewa Kowalska (RED.)

Rocznik Lubuski tom 40, część 1 (2014)

Uwarunkowania zachowań ryzykownych

Marzanna Farnicka, Zbigniew Izdebski, Krzysztof Wąż (RED.)

Rocznik Lubuski tom 40, część 2 (2014)

Ontogeneza i promocja zdrowia w aspekcie medycyny, antropologii i wychowania fizycznego

Ryszard Asienkiewicz, Józef Tatarczuk (RED.)

Rocznik Lubuski tom 40, część 2a (2014)

Młodość w czasach kryzysu ekonomicznego. Między edukacją i pracą

Maria Zielińska (RED.)

Rocznik Lubuski tom 39, część 1 (2013)

Nowe tendencje w badaniach społecznych

Dorota Bazuń, Mariusz Kwiatkowski (RED.)

Rocznik Lubuski tom 39, część 2 (2013)

Pedagogika społeczna na rzecz społeczności lokalnych

Zdzisław Wołk (RED.)

Rocznik Lubuski tom 38, część 1 (2012)

Współpraca na pograniczu polsko-niemieckim. Geneza – stan obecny – perspektywy

Bernadetta Nitschke (RED.)

Rocznik Lubuski tom 38, część 2 (2012)

Homogeniczna versus heterogeniczna tożsamość pedagogiki

Bogdan Idzikowski, Mirosław Kowalski (RED.)

Rocznik Lubuski tom 37, część 1 (2011)

Recepcja światowej socjologii w Polsce oraz polskie szkolnictwo wyższe na początku XXI w.

Mirosław Chałubiński, Ewa Narkiewicz-Niedbalec (RED.)

Rocznik Lubuski tom 37, część 2 (2011)

Zrozumieć społeczeństwo, zrozumieć pokolenia. Młodzież, młodość i pokoleniowość w analizach socjologicznych

Krystyna Szafraniec, Maria Zielińska (RED.)

Rocznik Lubuski tom 36, część 1 (2010)

Dzieci i młodzież w kalejdoskopie współczesnego życia

Grażyna Miłkowska (RED.)

Rocznik Lubuski tom 36, część 2 (2010)

Druga dekada wolności. Socjologiczne konsekwencje i zagadki transformacji

Joanna Frątczak-Müller, Anna Mielczarek-Żejmo, Lech Szczegóła (RED.)